

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE NAUKE

DRUŠTVENI HORIZONTI

FAKULTET DRUŠTVENIH NAUKA

ISSN 2787-0693

eISSN 2787-1207

UDK 3

FAKULTET DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE NAUKE

DRUŠTVENI HORIZONTI

Vol. VI / Broj 11 / Jun 2026.

Izdavač / Publisher

Fakultet društvenih nauka
Bulevar umetnosti 2a, 11000 Beograd, Srbija
Phone: +381 11 7777 700
<https://akcionarstvo.fdn.edu.rs/>

Suizdavač / Co-publisher

LUM University / Libera Università Mediterranea “Giuseppe Degennaro”
Casamassima (Bari), Italy

ISSN 2787-0693
eISSN 2787-1207
UDK 3

Indeksirano u: SCIndeks / Srpski citatni indeks

Editorial Board

Editor-in-Chief

Dragana Trifunović, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia

Members

- **Mirko Miletić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
- **Goran Lalić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
- **Candida Bussoli**, PhD, Full Professor, Department of Management, Finance and Technology, LUM, Bari, Italy
- **Domenico Morrone**, PhD, Full Professor, Department of Management, Finance and Technology, LUM Bari, Italy
- **Nicola Raimo**, PhD, Full Professor, Department of Management, Finance and Technology, LUM Bari
- **Srdan Žikić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
- **Anca Otilia Dodescu**, PhD, Full Professor, Economic Sciences, University of Oradea, Oradea, Romania
- **Kiril Postolov**, PhD, Full Professor, Faculty of Economics, University SS. Cyril and Methodius, Skopje, Macedonia
- **Marian Pompiliu Cristescu**, PhD, Full Professor, Faculty of Economics Sciences, Lucian Blaga University of Sibiu, Sibiu, Romania
- **Sorin Gabriel Anton**, PhD, Professor, Faculty of Economics and Business Administration, Alexandru Ioan Cuza University, Iasi, Romania
- **Dragoș Cimpoeș**, PhD, Full Professor, Faculty of Economic Sciences, Moldova State University, Chisinau, Moldova
- **Camelia Oprean-Stan**, PhD Habil, Professor, Faculty of Economics, Lucian Blaga University of Sibiu, Sibiu, Romania
- **John Carey**, PhD, Professor Emeritus, Gabelli School of Business, Fordham University, New York, SAD
- **Mike Friedrichsen**, PhD, Professor, German University of Digital Science Potsdam, Germany
- **Arulchelvan Sriram**, PhD, Professor, Department of Media Sciences, Anna University, Chennai, India
- **Sebastian Stępień**, PhD (Habilitation Doctor), Professor, Department of Macroeconomics and Agricultural Economics, Poznań University of Economics and Business, Poznań, Poland

- **Valentina Marinescu**, PhD, Professor, Faculty of Sociology and Social Work, University of Bucharest, Romania
- **Guillermo de Haro Rodriguez**, PhD, Professor, IE University, Madrid, Spain
- **Zdravko Sordan**, PhD, Assistant Professor, University Alma Mater Europaea, Maribor, Slovenia
- **Predrag Terzić**, Full Professor and Senior Research Associate, Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia
- **Milica Nestorović**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
- **Marko Đorđević**, PhD, Full Professor, Faculty of Education in Jagodina, University of Kragujevac, Kragujevac, Serbia
- **Andrija Blanuša**, PhD, Associate Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
- **Slobodan Petrović**, PhD, Associate Professor, Faculty of Business and Law, MB University, Serbia
- **Juan Carlos Radovich**, PhD, Full Professor, Facultad de filosofía y letras, University of Buenos Aires, Buenos Aires, Argentina
- **Giorgi Kvinikadze**, PhD, Associate Professor, Human Geography, Tbilisi State University, Georgia
- **Francisco José Bernardino da Silva Leandro**, PhD, Associate Professor of Department of Government and Public Administration, University of Macau
- **Jan Polcyn**, PhD, PhD (Habilitation Doctor), Professor, Stanislaw Staszic State University of Applied Sciences in Pila, Pila, Poland
- **Manish Verma**, PhD, Assistant Professor, National Institute of Technology, Delhi, India
- **Slobodan Pajović**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
- **Ljubiša Mitrović**, PhD, Professor Emeritus, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia
- **Ljubiša Despotović**, PhD, Full Professor, Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia
- **Jovan Bazić**, PhD, Full Professor, Teacher Education Faculty, University of Priština – Kosovska Mitrovica, Serbia
- **Mirko Kulić**, PhD, Professor Emeritus, Faculty of Law for Commerce and Judiciary, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Predrag Kapor**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, University Business Academy in Novi Sad, Belgrade, Serbia
-

Reviewer Board

- **Tamás Tóth**, PhD, Assistant Professor, University of Public Service Ludovika, Budapest, Hungary

- **Srbobran Branković**, Full Professor, Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia
- **Zoran Jevtović**, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia
- **Dragana Gnjatović**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Vesna Milanović**, PhD, Full Professor, Faculty of Business and Law, MB University, Belgrade, Serbia
- **Marjan Mirčević**, PhD, Associate Professor, Military Academy, Belgrade, Serbia
- **Biljana Ratković Njegovan**, PhD, Full Professor, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Serbia
- **Maja Vukadinović**, PhD, Assistant Professor, Faculty of Contemporary Arts, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Nataša Simeunović Bajić**, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia
- **Marija Vujović**, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia
- **Iva Šidanin**, PhD, Assistant Professor, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Serbia
- **Mirko Miletić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Srboljub Nikolić**, PhD, Assistant Professor, Military Academy, Belgrade, Serbia
- **Vuk Bevanda**, PhD, Associate Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Goran Lalić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Mirjana Tankosić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Srdan Žikić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Sonja Pajić**, PhD, Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Milena Knežević**, PhD, Associate Professor, Military Academy, University of Defence in Belgrade, Serbia
- **Milan Mihajlović**, PhD, Lieutenant Colonel, Senior Research Associate, Assistant Professor, Military Academy, University of Defence in Belgrade, Serbia
- **Andrea Bučalina Matić**, PhD, Full Professor, Faculty of Social Sciences, Belgrade, University Business Academy in Novi Sad, Serbia
- **Slobodan Petrović**, PhD, Associate Professor, Faculty of Business and Law, MB University, Serbia

- **Vladimir Ristanović**, Senior Research Associate, Institute for European Studies, Belgrade, Serbia
- **Camelia Oprean-Stan**, Prof. PhD Habil., Faculty of Economics, Lucian Blaga University of Sibiu, Romania
- **Vitiana Labate**, Research Fellow in Accounting, LUM Bari, Italy
- **Annunziata Tarulli**, Research Fellow in Management, LUM Bari, Italy
- **Saša Đorđević**, PhD, Assistant Professor, Military Academy, Belgrade, Serbia

Sekretar uredništva

msr Ana Jevtović

Lektori

msr Nevena Miletić Sarić, srpski jezik

mr Nataša Katanić, engleski jezik

Grafički dizajn

Dušan Opluć

Štampa

„Donat Graf“, Beograd

Učestalost izlaženja

Dva puta godišnje

SADRŽAJ

REČ UREDNICE	11
PREDGOVOR.....	13
UVODNA REČ	17
ČLANCI / ARTICLES	27
SAVREMENA UMETNIČKA ŠKOLA KAO AKTER DRUŠTVENIH PROMENA: SLUČAJ FAKULTETA VIZUELNIH UMETNOSTI ...	29
Nataša Kraljević, Milena Dragutinović.....	29
CONTEMPORARY ART SCHOOL AS AN AGENT OF SOCIAL CHANGE: THE CASE OF THE FACULTY OF VISUAL ARTS.....	46
BUDVA IZMEĐU TURIZMA I ODRŽIVOSTI: ANALIZA KLJUČNIH INDIKATORA	47
Silvana Đurašević, Milan Liješević.....	47
BUDVA BETWEEN TOURISM AND SUSTAINABILITY: AN ANALYSIS OF KEY INDICATORS	69
FRANŠIZING I LICENCA U PRAVNOM SISTEMU CRNE GORE: KOMPARATIVNA ANALIZA I RAZVOJNI POTENCIJALI	71
Milena Kavarić.....	71
FRANCHISING AND LICENSING IN THE LEGAL SYSTEM OF MONTENEGRO: A COMPARATIVE ANALYSIS AND DEVELOPMENT POTENTIAL	88
RAZVOJ FORENZIČKIH NAUKA U CRNOJ GORI-AKTUELNI ASPEKT I PERSPEKTIVE	89
Aleksandar Ivanović.....	89
DEVELOPMENT OF FORENSIC SCIENCES IN MONTENEGRO - CURRENT ASPECT AND PERSPECTIVES	103

LUDOVİK PASKVALIĆ: A POET'S ROLE IN IMPACTING CULTURAL HERITAGE AND TOURISM	105
Ane Ferri	105
LUDOVİK PASKVALIĆ: ULOGA PESNIKA U OBLIKOVANJU KULTURNOG NASLEĐA I TURIZMA	124
PREVOĐENJE CRNOGORSKIH KNJIŽEVNIH KLASIKA KAO INSTRUMENT KULTURNE DIPLOMATIJE: JEZIK, IDENTITET I MEĐUNARODNI UTICAJ	125
Sanja Crnogorac	125
TRANSLATING MONTENEGRIN LITERARY CLASSICS AS AN INSTRUMENT OF CULTURAL DIPLOMACY: LANGUAGE, IDENTITY, AND INTERNATIONAL IMPACT	136
REINTERPRETACIJA ISTORIJE KAO MEHANIZAM POLITIČKOG NARATIVA: DUKLJA OD KNEZA PETRA DO KRALJA BODINA U CRNOGORSKOM UDŽBENIKU ZA DIJASPORU IZ 2011. GODINE	137
Nemanja Popović	137
REINTERPRETATION OF HISTORY AS A MECHANISM OF POLITICAL NARRATIVE: DUKLJA FROM PRINCE PETAR TO KING BODIN IN THE MONTENEGRIN TEXTBOOK FOR THE DIASPORA FROM 2011	155
INVESTICIONO SREBRO: INSTRUMENT OČUVANJA VREDNOSTI I DIVERSIFIKACIJE PORTFOLIJA	157
Stevan Gajević	157
INVESTMENT SILVER AS AN INSTRUMENT OF VALUE PRESERVATION AND PORTFOLIO DIVERSIFICATION	171
<i>UPUTSTVO ZA AUTORE / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS</i>	<i>173</i>
<i>UPUTSTVO ZA RECENZENTE /</i>	<i>181</i>
<i>INSTRUCTIONS FOR REVIEWERS</i>	<i>181</i>

REČ UREDNICE

Poštovani čitaoci,

Pred Vama je novi broj naučnog časopisa *Društveni horizonti*, koji, u skladu sa uređivačkom politikom časopisa, donosi recenzirane naučne radove iz različitih oblasti društvenih nauka. Raznovrsnost tema, interdisciplinarni pristup i otvorenost prema savremenim naučnim pitanjima ostaju osnovna obeležja uređivačke koncepcije časopisa.

Ovaj broj časopisa ima i jednu posebnu dimenziju. Tokom njegove pripreme ostvarena je intenzivna akademska saradnja sa Univerzitetom „Mediteran“ Podgorica, kao i sa autorima i istraživačima iz Crne Gore.

U želji da čitaocima približimo okolnosti u kojima je ova saradnja nastala i razvijala se, uredništvo je odlučilo da ovaj broj otvori Predgovorom koji su pripremile kolege sa Univerziteta „Mediteran“ Podgorica. Njihov tekst predstavlja pogled iz ugla partnerske institucije i svedoči o zajedničkom opredeljenju da se naučna saradnja razvija kroz razmenu znanja, iskustava i istraživačkih rezultata.

Radovi objavljeni u ovom broju nisu objedinjeni jednom temom, već predstavljaju rezultate istraživanja iz različitih oblasti. Upravo u toj raznovrsnosti ogleda se jedna od vrednosti časopisa *Društveni horizonti* – stvaranje prostora u kojem različite discipline, metodološki pristupi i istraživačke perspektive doprinose boljem razumevanju savremenih društvenih pojava.

Zahvaljujem autorima, recenzentima i članovima uredništva na uloženom radu, a posebnu zahvalnost upućujem kolegama sa Univerziteta „Mediteran“ Podgorica na poverenju, posvećenosti i doprinosu pripremi ovog broja časopisa.

Nadam se da će radovi objavljeni u ovom broju podstaći nova istraživanja, otvoriti nova pitanja i doprineti daljem razvoju naučne saradnje u regionu.

Prof. dr Dragana Trifunović
glavni i odgovorni urednik

PREDGOVOR

Ovo izdanje naučnog časopisa *Društveni horizonti* posvećeno je analizi savremenih razvojnih izazova Crne Gore, s ciljem pružanja promišljenog i sveobuhvatnog uvida u razvojne tokove zemlje u oblastima ekonomije, turizma, prava, kulture i umetnosti. Kao rezultat saradnje Univerziteta „Mediterran“ Podgorica i Fakulteta društvenih nauka iz Beograda, ovo izdanje ujedno predstavlja i podsetnik na snažne veze između Podgorice i Beograda, utemeljene na višedecenijskoj zajedničkoj istoriji, učvršćene bliskom društvenom, ekonomskom i kulturnom razmenom. Danas, te iste veze oblikuju način na koji se ova društva razvijaju i odgovaraju na savremene izazove, prepoznajući u međusobnom iskustvu odraz sopstvenih dilema, teškoća i stremjenja.

Posebno značajno mesto u tom kompleksnom odnosu, zauzima tradicija saradnje akademskih zajednica, koja se ostvaruje kroz različite oblike povezivanja; od gostujućih profesora i zajedničkih istraživačkih projekata, do publikacija, naučnih skupova i kontinuirane razmene ideja. Takva saradnja omogućava razmenu znanja i iskustava, zajedničko oblikovanje savremenih naučnih pristupa i odgovora na složene društvene izazove, gradeći čvrste mostove između institucija i pojedinaca. Po ugledu na pomenutu tradiciju saradnje, Univerzitet „Mediterran“ Podgorica i Fakultet društvenih nauka, su, oslanjajući se na uzajamno poverenje i poštovanje, razvili partnerstvo i ovim procesom ovladali formalnim okvirima, kreirajući novu, intelektualnu vezu, usmerenu ka unapređenju nauke i obrazovanja u regionu. Prepoznata kao važna, ova saradnja je dodatno podržana i grantom programa „Move“ Fonda za Zapadni Balkan (WBF).

Kada je reč o akademskoj zajednici Univerziteta „Mediterran“ Podgorica, koja ove godine obeležava dvadeset godina postojanja, u istoj godini kada i država slavi dve decenije nezavisnosti, od samog početka je prepoznala, da upravo ta vremenska podudarnost daje ovoj saradnji posebnu simboličku vrednost. Polazeći od činjenice da se razvojni procesi u Crnoj Gori i širem prostoru Zapadnog Balkana odvijaju u uslovima ubrzane digitalizacije, globalizacije i sve izraženije međuzavisnosti savremene političke ekonomije, profesori i istraživači Univerziteta „Mediterran“ Podgorica pristupili su pripremi ovog broja na integrisan i multidimenzionalan način. Svesni da u vremenu ubrzanih promena predstavljanje sveobuhvatne naučne slike crnogorskog društva u trećoj deceniji XXI veka predstavlja ozbiljan izazov, nastojali su da ovo izdanje prevaziđe okvir uobičajene zbirke naučnih radova i posluži kao svedočanstvo vremena, ali i kao prikaz mesta na kom se Crna Gora danas nalazi.

Imajući u vidu da je Crna Gora ostvarila značajan napredak na putu ka članstvu u Evropskoj uniji, te da se prema poslednjim ocenama administracije

u Briselu, izdvaja kao najspremnija za članstvo među državama kandidatima, akademska zajednica Univerziteta „Mediteran“ Podgorica ovo izdanje posmatra kao presek savremenih dostignuća, ambicija i uloge zemlje u širem regionalnom i evropskom kontekstu. Kao takvo, ono ima za cilj da posluži ne samo kao vredan akademski izvor, već i kao trajan zapis za sve koji žele bolje razumeti Crnu Goru i epohu kroz koju prolazi.

Ovo izdanje naučnog časopisa *Društveni horizonti* obuhvata osam naučnih radova, koji obrađuju širok spektar tema koje, iako pripadaju različitim disciplinama, od turizma, prava, finansija, umetnosti i književnosti, do urbanog razvoja, forenzičkih nauka i političke istorije, imaju zajednički cilj: prikazati savremeni razvoj Crne Gore u svim njegovim dimenzijama. Kroz interdisciplinarni pristup, radovi istražuju kako tradicija, identitet i kulturno nasleđe koegzistiraju sa inovacijama, modernizacijom i održivim razvojnim politikama. Oni osvetljavaju složene društvene, ekonomske i političke procese, pokazujući kako Crna Gora balansira između očuvanja svojih vrednosti i odgovora na izazove XXI veka. S tim u vezi, ovo izdanje časopisa nudi multidimenzionalnu panoramu crnogorskog društva, predstavljajući zemlju kroz prizmu njenog identiteta, dostignuća, ambicija i perspektiva.

Posebna pažnja posvećena je savremenim izazovima, uključujući digitalizaciju, globalizaciju i regionalnu međuzavisnost, ali i načinu na koji Crna Gora, kroz razvoj turizma, kulture, urbanizma i obrazovanja, gradi dugoročnu viziju održivog razvoja. Ovo izdanje, takođe, povezuje prošlost i sadašnjost, pokazujući kako istorijske i kulturne vrednosti oblikuju aktuelne politike i strategije, a u isto vreme doprinosi praktičnom razumevanju i međunarodnoj percepciji Crne Gore. Na ovaj način, obuhvaćeni radovi služe kao vodič, za sve koji žele sagledati složenost crnogorskog društva, njegov identitet i dostignuća.

Važno mesto u uvodnom delu ovog broja zauzima Uvodna reč, pripremljena na osnovu razgovora sa rektorom Univerziteta „Mediteran“ Podgorica, prof. dr Savom Markovićem. Polazeći od njegovih razmišljanja o razvoju Crne Gore i visokog obrazovanja, Uvodna reč razmatra ključne društvene, obrazovne i institucionalne procese koji oblikuju savremenu Crnu Goru, ističući značaj znanja, univerziteta i akademske zajednice u izgradnji modernog društva. Time se čitaocima pruža širi kontekst za razumevanje tema zastupljenih u ovom broju časopisa i značaja akademske saradnje između Univerziteta „Mediteran“ Podgorica i Fakulteta društvenih nauka iz Beograda.

Radovi objavljeni u ovom broju časopisa pokrivaju širok spektar tema koje odražavaju kulturnu, pravnu, političku i ekonomsku stvarnost Crne Gore. Konkretno, članci ispituju: potencijal umetničkog obrazovanja kao strategije za razvijanje kritičkog mišljenja, kreativnosti i društvene odgovornosti studenata, oslanjajući se na iskustvo Fakulteta vizuelnih umetnosti; značaj života i

književnog nasleđa lokalnog, kotorskog pesnika iz XVI veka u razvoju kulturnog turizma u njegovom zavičaju; važnost prevoda klasika crnogorske književnosti u svrhu crnogorske kulturne diplomatije i predstavljanja zemlje na međunarodnoj kulturnoj sceni.

Kako ovo izdanje časopisa nema za cilj da ulepšava stvarnost, već da je kritički sagleda i analizira, takođe sadrži rad koji se bavi tumačenjem srednjovekovnog perioda u kontekstu postreferendumske politike identiteta u Crnoj Gori, kroz analizu udžbenika istorije namenjenog crnogorskoj dijaspori. Uključivanje ovakvog priloga odražava nastojanje uredništva da časopis profilira kao prostor otvoren za različite perspektive i glasove, što ujedno predstavlja jednu od ključnih vrednosti multietničkog crnogorskog društva.

Na liniji prethodnog, ovaj broj, takođe, donosi analizu razvoja naselja Vrela Ribnička, perifernog, etnički homogenog, primarno romskog naselja u Podgorici, kroz prizmu segregacijskih strategija urbanog planiranja i sociopolitičkih strategija.

Dodatni radovi procenjuju održivost turističkog razvoja u primorskom gradu Budvi; ispituju razlike između ugovora o franšizingu i licencnog ugovora u kontekstu crnogorske pravne prakse; prate razvoj forenzičkih nauka u Crnoj Gori; te istražuju investicionu ulogu srebra, s posebnim osvrtom na njegovu funkciju u očuvanju kapitala i diversifikaciji portfolija.

Kroz pažljivo odabrane radove i uvodni intervju, ovo izdanje nudi multidisciplinarni prikaz Crne Gore, omogućavajući čitaocima da sagledaju složene društvene, ekonomske, kulturne i političke procese, te da bolje razumeju pravce njenog savremenog razvoja. Nadamo se da će ovo izdanje poslužiti kao inspiracija budućim istraživačima, kao i svima koji žele dublje da razumeju Crnu Goru u njenom današnjem kontekstu.

Prof. dr Olena Lilova
Dr Nataša Kraljević

UVODNA REČ

Priredila dr Nataša Kraljević na osnovu razgovora sa prof. dr Savom Markovićem, rektorom Univerziteta „Mediterran“ Podgorica

Godina 2026. ima poseban simbolički značaj za Crnu Goru i njenu akademsku zajednicu. U njoj se obeležavaju dve decenije od obnove državne nezavisnosti Crne Gore, ali i dvadeset godina od osnivanja Univerziteta „Mediterran“ Podgorica, prvog privatnog univerziteta u državi. Podudarnost ova dva jubileja pruža priliku za osvrt na procese koji su tokom prethodnih decenija oblikovali državu, društvo i sistem visokog obrazovanja, kao i za razmatranje izazova koji određuju njihove dalje razvojne pravce.

Sagledavanje ovih procesa oslanja se i na iskustvo prof. dr Sava Markovića, rektora Univerziteta „Mediterran“ Podgorica, čija akademska i javna biografija objedinjuje višedecenijski nastavni i naučni rad, rukovođenje visokoškolskom ustanovom, poslaničko iskustvo i obavljanje funkcije saveznog ministra pravde. Takva profesionalna perspektiva omogućava da se razvoj savremene Crne Gore posmatra istovremeno iz ugla istoričara prava, univerzitetskog profesora, učesnika političkog života i rukovodioca akademske institucije.

Dvadeset godina postojanja Univerziteta „Mediterran“ Podgorica za njegovog rektora predstavlja potvrdu kontinuiteta, opstanka i razvoja privatnog visokog obrazovanja u Crnoj Gori. Istovremeno, dvadeset godina državne nezavisnosti otvara prostor za procenu stepena institucionalne, političke i društvene zrelosti države. Ovi jubileji nisu samo povod za podsećanje na ostvarene rezultate, već i prilika da se kritički sagledaju procesi koji još nisu dovršeni, kao i protivrečnosti koje prate razvoj jednog malog društva u tranziciji.

Država između tranzicije i institucionalnog sazrevanja

Savremenu Crnu Goru nije moguće razumeti izvan šireg istorijskog procesa njene društvene transformacije. Prema stanovištu prof. dr Markovića, Crna Gora je u relativno kratkom periodu prešla put od pretežno tradicionalnog i agrarnog društva ka savremenom, tehnološki utemeljenom društvu. Promene koje su u drugim sredinama trajale znatno duže ovde su se odvijale ubrzano, zbog čega nisu mogle biti lišene političkih, ekonomskih i vrednosnih nestabilnosti. Iz tog razloga ni razvoj demokratije, institucija i političke kulture ne može biti pravolinijski. Kako crnogorsko društvo istovremeno nosi elemente tradicionalnih obrazaca, nasleđe socijalističkog sistema i zahteve savremenog evropskog institucionalnog okvira, njegov razvoj podrazumeva stalno usklađivanje između nasleđenih struktura i novih političkih, ekonomskih i društvenih potreba.

U proceni rezultata prve dve decenije obnovljene nezavisnosti potrebno je razlikovati više dimenzija razvoja, jer apredak nije bio jednak u svim oblastima. Pojedini ekonomski i demografski pokazatelji, uključujući položaj radne snage, nestabilan odnos zaposlenih i penzionera i problem odlaska stanovništva, ukazuju na ozbiljne razvojne izazove. Nasuprot tome, u oblasti političkih prava, pluralizma i slobode javnog izražavanja ostvaren je vidljiv pomak.

Jednopartijski monopol zamenjen je pluralističkim političkim sistemom u kojem građani imaju mogućnost da kroz izborni proces izražavaju različita politička opredeljenja i menjaju nosioce vlasti. Posebno je značajna promena svesti prema kojoj vlast nije trajna, niti nasledna, već zavisi od poverenja građana i rezultata izbora. Promena vlasti u avgustu 2020. godine u tom smislu, iako nije označila trenutni raskid sa svim prethodnim obrascima, pokazala je da se politička promena može ostvariti mirnim i demokratskim putem.

Prema ovoj perspektivi, političko sazrevanje Crne Gore treba razumeti kao postepen proces „osvajanja slobode“. Njegov rezultat ne ogleda se samo u smeni političkih aktera, već i u većoj spremnosti građana da javno izražavaju mišljenje, kritički procenjuju rad institucija i učestvuju u političkom životu bez nekadašnjeg osećaja straha od posledica. Međutim, formalna promena vlasti sama po sebi ne znači i potpunu transformaciju političke kulture. Stari obrasci odnosa prema državi, autoritetu, zaposlenju, privilegijama i društvenoj sigurnosti opstaju i nakon promene političkih struktura.

Dugotrajna dominacija jedne političke organizacije u Crnoj Gori može se posmatrati i kao posledica istorijski oblikovanog odnosa društva prema vlasti. U tom vrednosnom sistemu država se često doživljavala kao osnovni izvor sigurnosti, zaposlenja i društvenog napredovanja, dok su se privatna inicijativa, preduzetništvo i preuzimanje rizika prihvatale sa većom rezervom. Takva očekivanja, donekle prisutne i danas, usporavaju razvoj političke konkurencije, odgovornost institucija i samostalnost pojedinca. S tim u vezi, stvarna društvena promena ne nastaje samo donošenjem novih zakona ili zamenom nosilaca vlasti. Ona zahteva dugoročnu transformaciju političke svesti, jačanje institucija, prihvatanje odgovornosti i razvoj kulture u kojoj se autoritet zasniva na znanju, radu i rezultatima, a ne na političkoj ili institucionalnoj pripadnosti.

Crna Gora u evropskim i geopolitičkim procesima

Obnovom nezavisnosti Crna Gora je stekla mogućnost da samostalno određuje svoje strateške pravce, definiše međunarodne prioritete i traži sopstveno mesto u savremenim geopolitičkim odnosima. Evropske integracije donele su mogućnost usvajanja viših institucionalnih standarda, jačanje vladavine prava, unapređenje ekonomskog sistema i uključivanje u širi evropski obrazovni,

naučni i kulturni prostor. Istovremeno, svaki integracioni proces podrazumeva i određene obaveze, prilagođavanja i odricanje od dela potpuno samostalnog odlučivanja.

Kao mala država, Crna Gora nužno mora da vodi računa o međunarodnim odnosima i da se prilagođava promenama koje prevazilaze njene neposredne mogućnosti uticaja. Ipak, prilagođavanje ne bi trebalo da znači odricanje od legitimnih državnih interesa, istorijskog iskustva i nacionalnog dostojanstva. Prof. dr Marković zato ukazuje na potrebu uspostavljanja ravnoteže između međunarodne integracije i očuvanja sposobnosti države da samostalno procenjuje sopstvene interese.

Po njegovom mišljenju, članstvo u međunarodnim organizacijama i približavanje Evropskoj uniji ne treba posmatrati kao mehaničko preuzimanje svih rešenja, već kao proces u kojem Crna Gora usvaja standarde koji mogu doprineti njenom institucionalnom i ekonomskom razvoju. U tom procesu mora se voditi računa i o mogućim negativnim posledicama, naročito o odlivu stanovništva, stručnjaka, medicinskog osoblja i drugih kadrova neophodnih za funkcionisanje države. Iskustva država koje su već postale članice Evropske unije pokazuju da otvaranje tržišta rada može doneti značajne mogućnosti građanima, ali istovremeno može oslabiti demografske, zdravstvene, obrazovne i privredne kapacitete manjih država. Zato evropska integracija mora biti praćena politikama koje će mladim i obrazovanim ljudima omogućiti da profesionalnu budućnost grade i u sopstvenoj zemlji.

Važno mesto u razmatranju međunarodnog položaja Crne Gore zauzimaju i njeni odnosi sa državama regiona, posebno sa Srbijom. Nezavisnost Crne Gore predstavlja legitimno izraženu političku volju njenih građana i osnovu njenog savremenog državnog položaja. Međutim, samostalna državnost ne isključuje potrebu za negovanjem dobrih odnosa sa državama sa kojima Crna Gora deli istorijske, kulturne, društvene i porodične veze. Političke razlike ne bi trebalo da budu razlog za zanemarivanje saradnje koja može doprineti stabilnosti, obrazovanju, kulturi i ekonomskom razvoju čitavog regiona.

Razvoj visokog obrazovanja kao uslov društvenog napretka

Visoko obrazovanje zauzima centralno mesto u razvoju savremenog društva. Njegov značaj ne iscrpljuje se u sticanju diploma niti u formalnom osposobljavanju za određene profesije. Univerzitet ima zadatak da razvija znanje, kritičko mišljenje, naučnu radoznalost, društvenu odgovornost i sposobnost razumevanja složenih procesa.

Istorijski razvoj visokog obrazovanja u Crnoj Gori bio je uslovljen veličinom stanovništva, ekonomskom razvijenošću, raspoloživim nastavnim kadrom i opštim stepenom društvene modernizacije. Relativno kasno formiranje univerziteta u Podgorici ne mora se tumačiti samo kao rezultat tadašnjih političkih odluka ili centralizacije. Ono je u velikoj meri bilo povezano sa činjenicom, da Crna Gora dugo nije imala dovoljan broj visokoobrazovanih stručnjaka, nastavnika i istraživača koji bi mogli samostalno da nose rad većeg broja fakulteta.

S tim u vezi, razvoju univerzitetskog prostora prethodilo je postepeno osnivanje pojedinačnih visokoškolskih ustanova, među kojima su bile pedagoške, ekonomske i tehničke škole i fakulteti. U početnim fazama značajan deo nastavnika dolazio je iz drugih univerzitetskih centara, posebno iz Beograda. Takva saradnja nije predstavljala slabost, već nužan korak u izgradnji domaćih akademskih kapaciteta. Visokoškolska ustanova ne nastaje samo formalnom odlukom. Za njen održiv rad potrebni su profesori, istraživači, infrastruktura, studenti i jasna državna razvojna politika.

Iako doprinosi prepoznatljivosti i stabilnosti ustanove i ima značaj, tradicija u visokom obrazovanju sama po sebi nije dovoljna garancija kvaliteta. Visokoškolske institucije moraju pratiti savremene naučne, tehničke i tehnološke promene, razvijati nove programe i povezivati nastavu sa istraživačkim radom i potrebama društva.

Dve decenije Univerziteta „Mediteran“ Podgorica

Osnivanje Univerziteta „Mediteran“ Podgorica predstavljalo je važan trenutak u razvoju crnogorskog obrazovnog sistema. Kao prvi privatni univerzitet u Crnoj Gori, započeo je rad u društvenom ambijentu u kojem privatno visoko obrazovanje nije imalo dugu tradiciju niti potpuno izgrađeno institucionalno i društveno poverenje.

Dvadeset godina njegovog postojanja zato ne predstavlja samo jubilej jedne ustanove, već potvrdu održivosti privatne inicijative u oblasti visokog obrazovanja. Tokom tog perioda Univerzitet je nastojao da izgradi prepoznatljiv akademski identitet, razvija svoje studijske programe, unapređuje nastavni proces i odgovara na zahteve studenata i tržišta rada. Prema viđenju prof. dr Markovića, posebnu vrednost Univerziteta „Mediteran“ predstavlja mogućnost rada u manjim grupama i neposredniji odnos nastavnika i studenata. Manji broj studenata omogućava intenzivnije konsultacije, veću dostupnost profesora i praćenje individualnog napretka. Seminari, tribine, mentorski rad i neposredna akademska komunikacija čine važne elemente obrazovne filozofije u čijem se središtu nalazi student.

U takvom pristupu profesor nije nedostupni nosilac formalnog autoriteta, već učesnik u procesu razvoja znanja i akademske ličnosti studenta. Kvalitet univerziteta ne određuje samo broj njegovih studenata, veličina zgrada ili obim materijalnih resursa. On se potvrđuje kvalitetom nastave, odnosom prema studentima, kompetencijama nastavnog kadra, rezultatima diplomiranih studenata i njihovom sposobnošću da stečeno znanje primene u profesionalnom i društvenom životu.

Položaj privatnog visokog obrazovanja

Privatno visoko obrazovanje u Crnoj Gori i dalje se suočava sa problemima društvene percepcije i institucionalne ravnopravnosti. U javnosti su često prisutne generalizacije prema kojima su privatni univerziteti manje zahtevni ili se na njima akademska zvanja i diplome stiču lakše nego na državnim ustanovama. Takve tvrdnje zanemaruju činjenicu da privatne i javne visokoškolske ustanove funkcionišu u okviru istog zakonskog i akreditacionog sistema i podležu propisanim standardima i postupcima kontrole kvaliteta.

Razlike među univerzitetima svakako postoje, ali se one ne mogu unapred određivati samo prema njihovom svojinskom statusu. Kvalitet pojedinačne ustanove mora se procenjivati na osnovu nastavnih programa, stručnosti nastavnika, naučnoistraživačkih rezultata, uslova studiranja, akademskog integriteta i znanja koje studenti stiču. Istorijski posmatrano, visoko obrazovanje prvobitno se razvijalo kroz autonomna udruženja profesora i studenata, pre nego što su države preuzele snažniju ulogu u njegovom uređivanju. I danas među međunarodno najpoznatijim univerzitetima ubrajaju se mnoge privatne ustanove. Zbog toga privatno vlasništvo ne može samo po sebi predstavljati dokaz ni kvaliteta ni njegovog odsustva.

Razvoj privatnog visokog obrazovanja u Crnoj Gori bio je povezan i sa evropskim procesima i potrebom da se nacionalni obrazovni sistem otvori za različite institucionalne modele. Ipak, formalno dopuštanje privatnih ustanova nije automatski dovelo do njihove potpune ravnopravnosti. Studenti privatnih univerziteta tek su postepeno dobijali pristup pojedinim pravima i oblicima studentske podrške koji su ranije uglavnom bili rezervisani za državne ustanove.

Suzdržanost crnogorskog društva prema privatnom obrazovanju delom proizlazi iz dugog nasleđa sistema u kojem je država smatrana gotovo jednim legitimnim nosiocem obrazovnih, ekonomskih i društvenih aktivnosti. U takvom kulturnom obrascu državna ustanova unapred se doživljava kao pouzdana, dok se privatna inicijativa posmatra sa sumnjom. Prevazilaženje takvih predrasuda zahteva vreme, doslednu primenu standarda i javno

vrednovanje stvarnih rezultata svake ustanove. Ipak, ravnopravan sistem visokog obrazovanja ne podrazumeva odsustvo kontrole. Naprotiv, i javne i privatne ustanove moraju biti izložene ozbiljnoj akreditaciji, proveriti akademskog integriteta i vrednovanju kvaliteta. Međutim, kriterijumi moraju biti jednaki, transparentni i usmereni na rezultate, a ne na unapred formirane pretpostavke o institucionalnom obliku univerziteta.

luralizam u visokom obrazovanju može doprineti razvoju novih programa, većoj prilagodljivosti, konkurenciji ideja i unapređivanju nastavnih metoda. Stoga se, po rečima prof. dr Markovića, snažan obrazovni sistem ne gradi suprotstavljanjem javnih i privatnih univerziteta, već njihovim odgovornim radom u okviru zajedničkih akademskih i pravnih standarda.

Bolonjski proces i pitanje kvaliteta znanja

Jedno od najvažnijih pitanja savremenog visokog obrazovanja odnosi se na posledice Bolonjskog procesa. Iako je njegova osnovna namera bila stvaranje zajedničkog evropskog prostora visokog obrazovanja, omogućavanje studentske mobilnosti i uporedivost kvalifikacija, iskustvo njegove primene otvorilo je dilemu da li su administrativna standardizacija i usitnjavanje nastavnih obaveza uvek doveli i do suštinskog unapređenja znanja.

Prof. dr Marković, oslanjajući se na dugogodišnje iskustvo nastavnika na prvoj godini studija, ukazuje na primetne razlike između nivoa predznanja ranijih i savremenih generacija studenata. Prema njegovom zapažanju, deo problema nastaje već u srednjem obrazovanju, jer studenti na univerzitet dolaze sa slabijom opštom kulturom, manjim čitalačkim iskustvom i nedovoljno razvijenim sposobnostima dužeg i koncentrisanog rada na tekstu. Takvo stanje ne treba svoditi na jednostavan sukob generacija niti na idealizovanje prošlosti. Reč je o potrebi da se kritički preispitaju rezultati obrazovnih reformi. Formalno povećavanje broja predmeta, bodova, testova i studentskih obaveza ne mora automatski značiti i povećavanje kvaliteta znanja. Obrazovanje mora omogućiti studentu da povezuje činjenice, razume pojave, argumentovano govori i piše i samostalno dolazi do zaključaka. S tim u vezi, univerzitetsko obrazovanje ne bi smelo da se pretvori u niz kratkoročnih zadataka usmerenih isključivo na prikupljanje bodova i polaganje ispita, jer je . njegova svrha stvaranje celovitog znanja, profesionalne odgovornosti i intelektualne samostalnosti. Zbog toga se kvalitet reforme mora procenjivati prema onome što studenti zaista znaju i umeju nakon završetka studija, a ne samo prema formalnoj usklađenosti procedura.

Tehnologija između dostupnosti informacija i površnosti znanja

Digitalne tehnologije omogućile su do tada nezamislivu dostupnost informacija. Student danas u veoma kratkom vremenu može pristupiti knjigama, dokumentima, predavanjima i bazama podataka iz gotovo svih delova sveta. Ta dostupnost predstavlja veliku razvojnu mogućnost, ali sama količina informacija nije isto što i znanje. Internet može biti izuzetno koristan alat, ali postoji opasnost da čoveka zadrži na nivou brzog i površnog upoznavanja sa sadržajem. Dubinsko razumevanje zahteva koncentraciju, čitanje, poređenje izvora, promišljanje i vreme. Zbog toga knjiga, kao prostor sistematično izložene misli, i dalje ima nezamenljivo mesto u obrazovanju.

Međutim smanjenje čitalačkih navika utiče i na sposobnost usmenog i pisanog izražavanja. Ranije generacije bile su više upućene na knjigu, razgovor, pripovedanje, pamćenje poezije i izučavanje klasičnih tekstova. Savremena komunikacija često se odvija kroz kratke poruke, ubranu razmenu sadržaja i neprekidno smenjivanje informacija. Time se dobija brzina, ali se može izgubiti dubina. Tehnika je, prema slikovitom upozorenju koje prof. dr Marković koristi, „dobar sluga, a zao gospodar“. Ona treba da služi čoveku i razvoju njegovih sposobnosti, a ne da zameni mišljenje, govor, neposrednu komunikaciju i stvarne međuljudske odnose. Zadatak obrazovanja zato nije da odbaci tehnologiju, već da studente nauči njenoj odgovornoj i kritičkoj upotrebi.

Razvoj veštačke inteligencije i drugih digitalnih alata dodatno pojačava tu odgovornost. Što su sredstva za brzo dobijanje informacija razvijenija, to su značajniji sposobnost procene izvora, akademska čestitost, logičko zaključivanje i samostalno mišljenje. Univerzitet mora pratiti tehnološki napredak, ali istovremeno čuvati čoveka, njegov razum, jezik, kreativnost i moralnu odgovornost.

Student kao središte univerziteta

U središtu univerzitetskog života mora biti student. Profesori, uprave i stručne službe postoje radi obrazovnog i akademskog razvoja studenata, a ne obrnuto. Takvo razumevanje univerziteta podrazumeva dostupnost nastavnika, otvorenost za dijalog i spremnost da se legitimni studentski interesi ozbiljno razmatraju.

Studentski život tradicionalno nije obuhvatao samo pohađanje nastave i polaganje ispita. On je podrazumevao zajednički život, studentske domove, menze, kulturne aktivnosti, rasprave, prijateljstva i neposredno iskustvo generacijskih problema. Upravo iz takvih okolnosti nastajao je i studentski bunt kao reakcija na nepravdu ili nezadovoljstvo stanjem u društvu.

Veliki studentski protesti iz 1968. godine ostali su istorijski primer studentskog pokreta sa širokim društvenim odjekom. Kasniji protesti odvijali su se u drugačijim političkim i društvenim okolnostima, ali je osnovni princip ostao isti: univerzitetski profesori treba da budu na strani studenata kada se oni zalažu za legitimne obrazovne, socijalne i akademske interese.

Istovremeno, važno je da studentski pokreti sačuvaju svoju autentičnost. Zahtevi koji se odnose na kvalitet studiranja, uslove života, transparentnost institucija i odgovornost univerzitetskih i državnih struktura pripadaju legitimnom prostoru studentskog delovanja. Međutim, uključivanje partikularnih političkih interesa može potisnuti izvorne studentske potrebe i promeniti karakter protesta. Po riječima profesora dr Markovića, podrška studentima ne znači nekritičko prihvatanje svakog postupka, već poštovanje njihove uloge u akademskoj zajednici i društvu. Univerzitet koji ne čuje glas svojih studenata gubi važan deo sopstvene svrhe.

Znanje, istina i odgovornost univerziteta

Celokupno razmatranje razvoja države i visokog obrazovanja vraća nas osnovnoj ideji da bez znanja nema održivog društvenog napretka. Institucije mogu biti formalno uspostavljene, zakoni mogu biti usklađeni sa međunarodnim standardima, a tehnologija može biti dostupna, ali njihov stvarni kvalitet zavisi od ljudi koji ih primenjuju.

Univerzitet zato ima posebnu odgovornost. On treba da obrazuje stručnjake, ali i da razvija ličnosti sposobne za samostalno mišljenje, odgovorno odlučivanje i razumevanje društva u kojem žive. Znanje ne sme biti svedeno na formalnu kvalifikaciju niti na sredstvo kratkoročnog profesionalnog napredovanja. Ono predstavlja osnov slobode, kritičkog mišljenja i društvene odgovornosti. Pedagoški pristup prof. dr Sava Markovića prepoznatljiv je i po upotrebi latinskih maksima, kojima studentima približava trajne pravne i životne pouke. Među njima posebno mesto zauzima misao *Errare humanum est* — grešiti je ljudski. Međutim, priznanje mogućnosti greške nije poziv na relativizovanje istine, već podsticaj da se do istine dolazi učenjem, proveravanjem, raspravom i spremnošću da se sopstveno stanovište preispita.

Poruka da su znanje i istina neraskidivo povezani predstavlja odgovarajući okvir i za ovaj broj časopisa. Naučni časopis nije samo mesto objavljivanja pojedinačnih radova. On je prostor argumentovane razmene, kritičkog mišljenja i susreta različitih disciplina, autora i istraživačkih pristupa.

Radovi objavljeni u ovom broju obuhvataju različite oblasti društvenog, pravnog, ekonomskog, kulturnog i naučnog razvoja. Iako nisu okupljeni oko

jedne usko određene teme, povezuje ih nastojanje da se složene pojave razumeju na osnovu istraživanja, činjenica i stručne argumentacije. Upravo takva otvorenost prema različitim disciplinama odgovara savremenoj ulozi univerziteta i naučnog časopisa.

Pred čitaocima je broj koji nastaje u trenutku važnih jubileja, ali je istovremeno usmeren ka budućnosti. Dvadeset godina nezavisnosti Crne Gore i dvadeset godina Univerziteta „Mediterran“ Podgorica predstavljaju priliku da se vrednuje pređeni put, ali i da se postave pitanja o narednim fazama društvenog i akademskog razvoja.

Odgovori na ta pitanja ne mogu biti ni jednostavni ni konačni. Oni zahtevaju dijalog između generacija, naučnih disciplina, institucija i različitih društvenih iskustava. Zahtevaju i spremnost da se čuva ono što je u tradiciji vredno, ali i da se prihvate promene koje unapređuju kvalitet života, obrazovanja i nauke. U tome se ogleda trajna uloga univerziteta: da povezuje iskustvo i budućnost, znanje i odgovornost, pojedinca i društvo. Samo univerzitet koji neguje slobodnu misao, ozbiljan rad, akademsku čestitost i neposredan odnos sa studentima može dati puni doprinos razvoju države.

Zato jubilej ne treba razumeti samo kao podsećanje na godine koje su protekle, već kao obavezu prema godinama koje dolaze. Dve decenije rada predstavljaju dokaz kontinuiteta, ali istovremeno nameću odgovornost da se kvalitet dalje unapređuje, da se znanje čuva od površnosti i da univerzitet ostane prostor istine, dijaloga i slobodnog mišljenja.

ČLANCI / ARTICLES

UDK: 378.036(497.16)
 Originalni naučni rad
 Primljen: 15.02.2026.
 Prihvaćen: 12.5.2026.

SAVREMENA UMETNIČKA ŠKOLA KAO AKTER DRUŠTVENIH PROMENA: SLUČAJ FAKULTETA VIZUELNIH UMETNOSTI

Nataša Kraljević¹, Milena Dragutinović²

Apstrakt

U savremenom društvu preplavljenom informacijama, razvoj kritičkog mišljenja i analitičkih sposobnosti postaje ključan za osposobljavanje mladih generacija da razumeju i deluju u složenim društvenim, političkim i kulturnim kontekstima. Ovaj rad istražuje potencijal umetničkog obrazovanja kao strategije za unapređenje kritičkog razmišljanja, kreativnosti i društvene odgovornosti, fokusirajući se na primer Fakulteta vizuelnih umetnosti u Crnoj Gori. Kroz interdisciplinarne module, studenti stiču znanja i veštine koje nadilaze tehničke kompetencije, omogućavajući im da istražuju društvene i kulturne fenomene, razvijaju kritički stav i participiraju u javnom dijalogu. Istraživanje kombinuje kvalitativne i kvantitativne metode, analizu kurikuluma i intervju sa studentima i nastavnicima, kako bi se sagledali efekti obrazovanja u vizuelnim umetnostima na razvoj kritičkog mišljenja i društvenog angažmana. Nalazi ukazuju na značaj tematskih i društveno angažovanih izložbi, interdisciplinarne saradnje i inkluzivnog obrazovnog okruženja u oblikovanju svesnih, kreativnih i društveno odgovornih pojedinaca. Rad potvrđuje da umetničko obrazovanje, demonstrirano praksom Fakulteta vizuelnih umetnosti, predstavlja snažan instrument za unapređenje kritičkog mišljenja, građanske svesti i kulturne participacije, čime doprinosi oblikovanju društvenog diskursa i pripremi mladih generacija za izazove savremenog društva.

Ključne reči: umetnost, obrazovanje, društvena stvarnost, kritičko promišljanje, fakultet vizuelnih umetnosti.

JEL: I23, Z11

¹ Nataša Kraljević, Institut za nauku, kulturu i umetnost, Podgorica, Podgorica, Crna Gora, E-mail: natasa.kraljevic@unimediterran.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3296-8046>

² Milena Dragutinović, Institut za nauku, kulturu i umetnost, Podgorica, Crna Gora, E-mail: milena.dragutinovic@unimediterran.net ORCID ID: 0009-0004-3758-4836

Uvod

U društvu lako dostupnih informacija, razvoj veština kritičkog razmišljanja postaje važniji nego ikad. Kritičko razmišljanje podrazumeva sposobnost da se misli jasno i racionalno, razumevajući logičke veze između ideja, i od suštinskog je značaja za analizu, evaluaciju i sintezu složenih društvenih, političkih i ekonomskih pitanja (Paul, Elder, 2006). Uprkos svojoj važnosti, mnogi tradicionalni pristupi obrazovanju, posebno u društvenim naukama kritikovani su zbog naglaska na memorisanju gradiva i pasivnom učenju, što često ne razvija kritičke veštine potrebne studentima da se snalaze u složenostima savremenog društva. Kako bi odgovorili na ovaj izazov, edukatori današnjice, sve više istražuju interdisciplinarnе strategije podučavanja koje prevazilaze konvencionalne granice akademskih predmeta. Pritom takvi pristupi u sprovođenju obrazovanja zahtevaju rešavanja na koherentan način, kako bi se kreirali korisni interdisciplinarni putevi učenja za studente (Visscher – Voerman, 2025).

Integracija umetnosti u obrazovanje pokazala se kao posebno važna, jer pruža studentima priliku da razvijaju inovativne proizvode i produbljuju kreativne procese razmišljanja (Mishra i saradnici, 2011), što je takođe od ključnog značaja u transdisciplinarnim pristupima i podučavanju. Pored podrške kognitivnom razvoju, integracija umetnosti takođe podstiče socijalnu interakciju, pri čemu zajednički projekti i partnerstva sa umetnicima pomažu u uklanjanju društvenih barijera i negovanju osećaja zajedništva (Cross, 2001, Catterall, 2012). Uključivanjem različitih grana stvaralaštva, vizuelnih umetnosti, muzike, drame, u kurikulum društvenih nauka, kreira se dinamično i angažovano okruženje u kojem studenti mogu istraživati društvene koncepte kroz različite perspektive.

Umetnost sama po sebi podstiče kreativnost, kritičko promišljanje i razvija veštine, koje su direktno povezane sa ciljevima obrazovanja (Eisner, 2002). U skladu sa zaključcima u studiji Eliota Ajsnera „Umetnost i stvaranje uma“ ističe se ključna uloga umetnosti, u razvijanju sposobnosti za rešavanje problema i osvajanju analitičkih veština. Takođe, mnoga istraživanja sugerisu da integracija umetnosti u obrazovanje ne samo da povećava angažman studenata, već i podstiče dublju kognitivnu obradu informacija. Primeri boljeg analiziranja i kritičkog promišljanja istorijskih događaja kroz vizuelne umetnosti ili značajno veći stepen razumevanja političke stvarnosti, ali i ljudske prirode kroz dramsku umetnost, omogućava i veću motivisanost studenata da interpretiraju i kritički sagledaju poruke koje umetnici prenose, relevantne za savremena pitanja.

Kada je reč o formalnom obrazovanju u oblasti umetnosti, može se govoriti o relativno novoj pojavi. Tokom većeg dela ljudske istorije umetnici su stvarali bez institucionalnog školovanja, a diploma visokog obrazovanja iz likovne umetnosti (BA Fine Art) postoji tek nešto više od pola veka. Ipak, broj umetničkih škola je u međuvremenu značajno porastao. Prema podacima iz 2019. godine, u Evropi deluje više od stotinu fakulteta i univerziteta koji nude formalno visoko umetničko obrazovanje, uključujući specijalizovane umetničke akademije i umetničke odseke pri univerzitetima. Taj broj je u praksi i veći ukoliko se uračunaju brojne manje i usko specijalizovane škole (List of Art Schools in Europe, 2019). Slično tome, i u Crnoj Gori danas postoji šest visokoškolskih ustanova iz oblasti umetnosti. Međutim, paralelno sa rastom broja umetničkih škola, kako u Crnoj Gori, tako i širom Evrope, te porastom broja diplomiranih umetnika, uloga škole se kroz decenije menjala u ekonomskom, društvenom, kreativnom i uopšteno govoreći, funkcionalnom smislu. Promene njene uloge nisu u potpunosti jasne, imajući u vidu, kako objašnjava Cajhner i činjenicu, da je istorija umetničkog obrazovanja tokom dvadesetog veka, uz neke izuzetke, prilično slabo dokumentovana. Iako su napisane brojne knjige o pokretima i vodećim ličnostima moderne umetnosti, malo je objavljenog materijala o značajnim promenama u umetničkom školstvu u tom periodu. Te kako naglašava, „informacije o evropskim umetničkim akademijama nakon moderne epohe su oskudne“ (Zeichner, 2024).

S tim u vezi, ovaj rad ima za cilj da na primeru jedne umetničke škole visokog obrazovanja iz Crne Gore, Fakulteta vizuelnih umetnosti (FVU), istraži potencijal ovakvog obrazovanja, kao i važnost tj. svrhu koju ima u zajednici u kojoj deluje. Konkretno, rad ispituje višeslojnost uloge umetničkog fakulteta u današnjem trenutku, kao obrazovne institucije pre svega, ali i velikim delom institucije kulture, njenu ulogu u razvoju građanske svesti, kao i važnost interdisciplinarnog pristupa, ne samo na nivou estetskog već i na nivou društvenog i profesionalnog. U skladu sa idejom američke filozofkinje Maksim Grin, da su razgovori delovanje, jer inspirišu i pokreću nove akcije, a u tonu sa njenom maksimom „Ne želim da spasavam svet. Samo želim da započnem razgovor“ (Sousanis, Suzuki, 2015), ovaj rad pokreće pitanje važnosti, oslanjajući se na istraživanje postojeće literature, metodološko kombinovanje kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja, sa fokusom na primer jednog umetničkog fakulteta u cilju boljeg razumevanja prednosti, mana i izazova umetničkog obrazovanja današnjice.

Ovaj rad doprinosi i rastućem području interdisciplinarnih istraživanja koja nastoje da prevaziđu podele između umetnosti i nauke u obrazovnom kontekstu. Kako škole sve više primenjuju STEM - nauka, tehnologija, inženjering i

matematika - obrazovanje, procesu kojem je i crnogorsko Ministarstvo prosvete, nauke i inovacija takođe posvećeno (MPNI, 2025), postoji zabrinutost da umetnosti mogu biti marginalizovane. Naime, prema nedavnom izveštaju UNESCO-a, svetu će biti potrebno više od 44 miliona nastavnika sa novim i adekvatnim veštinama, do 2030. godine, kako bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja UN-a (UNESCO & International Task Force on Teachers for Education, 2024). Pomenuti izveštaj ukazuje i to da će sedam od deset nastavnika morati biti zamenjeno do 2030. godine. S tim u vezi, ovaj rad takođe naglašava svrshodnost umetničkog obrazovanja u cilju boljeg promišljanja, a samim tim i kvalitetnijeg kreiranja društvene stvarnosti koja se ostavlja u nasledstvo mlađim generacijama.

Institucionalni konteksti umetničkog delovanja

Bilo da kreativnost predstavlja osnovu karijere, hobija, poziva ili prilike za kulturnu komunikaciju, pitanje šta umetnička škola jeste i šta bi možda trebalo da predstavlja ostaje predmet važnih rasprava. Pitanje „Da li umetničke škole trebaju da postoje?“ kao i slična pitanja, postavio je još pre skoro dve decenije Stiven Henri Madoff u svojoj knjizi *Umetnička škola: predlozi za 21. vek* koja čini skup eseja, razgovora i komentara istaknutih umetnika i pedagoga, kako bi istražila ovo pitanje iz različitih kritičkih i refleksivnih perspektiva. Razmatrajući i preispitujući promenjive etičke, praktične, akademske, filozofske i ekonomske karakteristike umetničkog obrazovanja u odnosu na savremeni profesionalni sektor kulture, ova knjiga proširuje razumevanje multidisciplinarnog prostora kreacije i saradnje, koje se aktuelizuju u današnjem vremenu (Madoff, 2009). Jedna od ideja koja se u knjizi provlači kao uslov postojanja i opstanka umetničkih škola jeste ideja o njenoj stalnoj promeni kao uslova njenog funkcionisanja u savremenom društvu. Koncept detaljnije razrađuje Boris Grojs u svom tekstu *Obrazovanje putem infekcije* u istoimenoj knjizi, pozivajući se na Maljevičevu metaforu o bacilu tuberkuloze koji menja ljudsko telo kako bi objasnio da se „na sličan način i senzibilitet i nervni sistem umetnika menjaju pod uticajem novih vizuelnih elemenata, koje donose tehnološki i društveni razvoj“ (Grojs, 2009). Važnost umetničke škole kao prostora transformacije pojedinca ogleda se i u stalnoj potrebi studenata da se potvrđuju u spoljašnjem svetu i da s njim uspostavljaju komunikaciju. Taj svet, pored zabave i društveno-političke svakodnevice, u velikoj meri oblikuju kultura i umetnost. U tom smislu, polazeći od ideje stalne promene kao nužnosti za suočavanje sa savremenim izazovima umetničkog obrazovanja, umetnička škola prati, neguje i razvija senzibilitet studenata, stvarajući prostor u kojem se njihove percepcije i umetničke prakse oblikuju kroz dijalog sa širim društvenim

i kulturnim kontekstom. Na taj način ona inkubira i pregovara „otvorenost prema spoljašnjosti“ (Groys, 2009).

Proces o kojem govori Grojs može se prepoznati i kroz primenu raznovrsnih umetničkih praksi, kojima se podstiče razvoj kritičkog mišljenja, afirmišu različite perspektive i oblikuje inkluzivniji pogled na svet. Značajnu ulogu u tom procesu imaju i edukatori umetnosti, koji aktivno učestvuju u formiranju budućih generacija kreativnih i društveno odgovornih pojedinaca. Kroz takvo uzajamno prožimanje studenata i edukatora posredstvom umetnosti, u stalnoj interakciji sa društvenom stvarnošću, umetnička škola se u ovom radu prepoznaje, kao jedan od ključnih stubova ljudskog iskustva. Poseban akcenat pritom se stavlja na njenu društvenu dimenziju, onu koja svojim delovanjem doprinosi transformaciji društvenog diskursa.

Poslednjih decenija sve više diskusija se vodi na temu „potrebe za većom slobodom u umetničkom obrazovanju“ (Rogoff, 2010). U svom članku *Free*, profesorka Irit Rogof sa Univerziteta Goldsmit, objašnjava da je znanje u svetu umetnosti omogućilo civilizaciji da prepozna kako je ljudsko polje spoznaje uvek samo delimično razumljivo, te da su problemi koji ga oblikuju vidljivi samo u ograničenoj meri. Rogof dalje ističe da znanje koje se razvija unutar umetničkog prostora postavlja relativno skromne zahteve u pokušaju mapiranja celokupnog problema, prihvatajući da se fokusira tek na određene aspekte i osvetljava samo njihove delove. Iz ovog pristupa proizilazi potreba za većom slobodom u umetničkom obrazovanju. Autorka dodatno pojašnjava da zadatak promišljanja pojma „slobodnog“ nije oslobađanje od ograničenja, već razgradnja postojećih, mehanizama.

Na liniji diskusije odnosa savremenog umetničkog obrazovanja i umetnosti kao takve, je i tumačenje britanske istoričarke umetnosti Kler Bišop koja, još 2007. godine u članku *Umetnici prepravljaju pravila pedagogije*, piše kako je profesionalno podučavanje uvek bilo usmereno ka merljivim rezultatima, te da su administrativna opterećenja današnjeg univerzitetskog obrazovanja, kao što su ishodi učenja i kriterijumi ocenjivanja, postali važniji od imaginativnog sadržaja i načina izvođenja nastave. Bišop takvu pojavu objašnjava ulaskom neoliberalne ekonomije u univerzitete, uvođenjem školarina, u kojima se studenti doživljavaju kao potrošači, a nastavnici kao odgovorni pružaoci znanja što je umnogome promenilo etos škole „sa slobode, otkrivanja i istraživanja na finansijsku investiciju“ (Bishop, 2007).

U domenu teorija koje dovode u pitanje izučavanja umetnosti u školama i propituju da li je uopšte moguće izučavati istu, te da li se njeno smeštanje u amfiteatre, radne grupe, konferencijske sale pokazalo kao neadekvatno, pristup

autora Džejmisa Elkinsa daje tri moguća odgovora. Prvim mišljenjem konstatuje da se umetnost može učiti, ali da zapravo niko ne zna tačno kako, a kao dokaz navodi činjenicu da su mnogi poznati umetnici završili umetničke škole, iako to ne potvrđuje da su škole zaista proizvele njihovu kreativnost. Drugo stanovište koje izdvaja je da se umetnost može učiti, doduše kako mali broj studenata postaje izuzetan, činjenice oponiraju tom stanovištu uzimajući u obzir mogućnost da su ti pojedinci već posedovali izuzetnost pre formalnog obrazovanja. Treće i najrasprostranjenije mišljenje jeste da se umetnost ne može direktno naučiti, ali se može podsticati i negovati. U tom smislu, profesor u umetničkoj školi ne „predaje“ umetnost u klasičnom značenju, već stvara uslove za njen razvoj (Elkins, 2010).

Pored navedenih teorijskih stanovišta, nemoguće je zanemariti i tumačenja o umetničkom obrazovanju koja oblikuju donosioci javnih politika, upravljači obrazovnih institucija i stručnjaci iz oblasti obrazovanja, jer upravo oni u velikoj meri usmeravaju razvoj i budućnost visokog obrazovanja. Savremeni društveni kontekst pokazuje da se od univerziteta i fakulteta očekuje sve više, dok procesi internacionalizacije i globalizacije dodatno transformišu obrazovni prostor. Nesporno je da ove tendencije snažno utiču na načine organizacije i upravljanja institucijama, pri čemu ni umetničke škole nisu izuzetak, naprotiv. Nekada male i nezavisne institucije, mnoge umetničke škole su, usled finansijskih i institucionalnih pritisaka, ušle u različite oblike saradnje, što je neretko vodilo i njihovoj integraciji sa školama drugih profila. U tom kontekstu, bez obzira na organizacioni model, umetničke škole danas dele zajedničku potrebu da odgovore na nove tendencije savremenog društva, od globalizacije i internacionalizacije, preko tehnološke revolucije, do pojave novih obrazovnih prostora, digitalnih formata i promenjenih očekivanja studenata i tržišta rada.

Uzimajući u obzir aktuelna promišljanja o savremenom umetničkom obrazovanju, ovaj rad se primarno bazira na teorijama konstruktivizma sa namerom da istakne pojedine elemente konstruktivističkih teorija nastave, koje naglašavaju ulogu studenata kroz praktično iskustvo i društvenu interakciju (Piaget, 1952; Vygotsky, 1978). U radu se, takođe, nalaze elementi teorije projektnog učenja (Project-Based Learning), koja uključuje studente u složene, stvarne probleme kroz umetničko istraživanje, što se posebno prepoznaje kroz obrađenu studiju slučaja (Dewey, 1938; Kilpatrick, 1929; Thomas, 2000). Dodatno, s obzirom na posmatranje konteksta u kome Fakultet vizuelnih umetnosti deluje, rad se umnogome oslanja na sociokulturnu teoriju društvenog konteksta i kulturnih alata u učenju (Vygotsky, 1978; Lave, Wenger, 1991), koja daje uvid na njen uticaj i delovanje u zajednici.

Metodološki okvir istraživanja

Istraživanje sprovedeno o učešću Fakulteta vizuelnih umetnosti u kreiranju društvene stvarnosti, u zemlji koja 2026. godine, obeležava dvadeset godina postojanja, a koja je iz zajedničke socijalističke države izašla kao zemlja, koja je poslednja osnovala prvi Univerzitet (UCG, 1974), zahtevalo je temeljiti i višedimenzionalan analitički pristup. Imajući u vidu da je savremeno promišljanje umetničkog obrazovanja usmereno ka osposobljavanju mladih ljudi i razvoju njihovih inovativnih i kreativnih potencijala (Lin, 2011), poznato je da je umetnost postala sastavni deo kurikuluma u većini zapadnoevropskih zemalja. Međutim, kao i u slučaju zemalja regiona, ni Crna Gora nije u značajnoj meri menjala niti prilagođavala svoj obrazovni sistem savremenim teorijama i konceptima učenja. Nastava se i dalje organizuje prema predmetno-časovnom sistemu, bez razlike da li se govori o umetničkim ili drugim fakultetima, uz planove i programe koji precizno propisuju sadržaj i aktivnosti za svaki pojedinačni čas (Skender, 2017). U slučaju FVU, koji je jedan od šest nastavnih jedinica prvog privatnog univerziteta u Crnoj Gori – Univerziteta „Mediterran“ Podgorica, prepoznaju se elementi inovativnog modela učenja umetnosti. Pristup koji je osmišljen u ovom radu, imao je za cilj da analizira principe savremenih praksi i obuhvati složenost kulturnog pejzaža u kojem škola participira u kulturnom životu zemlje.

Kvalitativno usmeren višedimenzionalni analitički pristup istraživanja, sastavljen od interpretativne analize prakse, desk istraživanja i fleksibilne upotrebe mešovitih metoda (Creswell i Plano Clark, 2018), vođen je principima izgradnje koncepta i teorijskog uzorkovanja (Glaser i Strauss, 1967). Ovaj pristup primenjen je s ciljem generisanja potvrđujućih rezultata uprkos razlikama u metodama prikupljanja, analize i interpretacije podataka (Harris i Brown, 2010), u cilju boljeg istraživanja uloge i delovanja škole. Kako je u istraživanjima umetničkog obrazovanja, shodno prirodi predmeta istraživanja, praksa korišćenja kvalitativnih metoda, tako se i ovaj rad primarno oslanja na kvalitativne podatke. Ipak, kako se istražuje širi pogled na značaj i delovanje škole u jednoj zajednici, istraživanje je zahtevalo primenu istraživačkog dizajna mešovitih metoda (Brookhart i Durkin, 2003. Lai i Waltman, 2008). Kvalitativni podaci prikupljeni kroz intervju i studiju slučaja, analizirani su primenom metodologije utemeljene teorije (Tudor, 1999. Glaser i Strauss, 1965), dok su kvantitativni, prikupljeni upitnikom, imali dopunsku i potvrđujuću ulogu, prvenstveno služeći validaciji i kontekstualizaciji kvalitativnih nalaza.

Istraživanje je sprovedeno u dve faze, u skladu sa višedimenzionalnim analitičkim pristupom. Prva faza obuhvatala je analizu crnogorskog obrazovnog i kulturnog miljea u okviru koje uređuju nadležne institucije: Ministarstvo

prosvete, nauke i inovacija i Ministarstvo kulture i medija. Ova faza je uključivala i komparativnu analizu praksi umetničkih škola u zemlji i regionu. Naredna faza istraživanja podrazumevala je upotrebu kvalitativnih i kvantitativnih metoda: deset polustrukturiranih intervjua, obrada studije slučaja Fakulteta vizuelnih umetnosti i upitnika, koji je sproveden u istom periodu. Kako bi rezultati bili smisleni i upotrebljivi uprkos metodološkim razlikama između intervjua, studije slučaja i upitnika, pitanja za intervjue i stavke u upitniku bile su slično strukturirane i realizovane u kratkom vremenskom razmaku (Harris i Brown, 2010), dok se studija slučaja, bazirala na istraživanju prakse koju FVU sprovodi kroz svoj nastavni proces. Tokom tromesečnog perioda, intervjui su sprovedeni s ključnim akterima za potrebe ovog istraživanja, a to su profesori umetnosti, studenti Fakulteta, kustosi u muzejima u kojima postoji praksa učešća i izlaganja studenata i profesora ove škole, zatim novinari kulturnih rubrika dnevnih novina u zemlji, kao i direktori kulturnih centara koji imaju iskustva saradnje sa Fakultetom vizuelnih umetnosti. Kada je u pitanju studija slučaja, obrada je sprovedena razgovorima sa profesorima, istraživanjem fakultetske nastavne politike, kao i analizom raspoloživog materijala.

Cilj je bio prikupljanje jasnih i sveobuhvatnih podataka o položaju, uticaju, značaju umetničke škole u jednoj zajednici, kao i o mogućnostima njenog napretka. Upitnik, na koji je odgovorilo sto ispitanika, distribuiran je široj javnosti, uključujući studente ostalih umetničkih akademija na drugim univerzitetima u zemlji, ali i studentima i profesorima ostalih fakultetskih jedinica Univerziteta „Mediterran“ Podgorica, kojem škola pripada, kako bi se dobila šira slika o temi koja se istražuje. Nabrojani izvori podataka doprineli su obuhvatnom razumevanju teme; međutim, intervjui su pružili najbogatije i nijansirane uvide, ključne za dublje razumevanje problematike.

Između fragiliteta i otpora: izložbene strategije Fakulteta vizuelnih umetnosti

Istraživanje sprovedeno u ovom radu, koje uzima za osnovu Fakultet vizuelnih umetnosti, nalazi utemeljenje u pretpostavljenom značaju koji ova visokoškolska ustanova predstavlja u razvoju umetničkog obrazovanja u samostalnoj Crnoj Gori. Prepoznata kao škola od javnog interesa 2013. i 2018. godine, obrazovna delatnost Fakulteta obuhvata širok spektar polja kreativnih industrija: grafički dizajn, ilustraciju, fotografiju, dizajn scene i enterijera, digitalnu umetnost i animaciju, video i nove medije, likovnu umetnost i dizajn zvuka. Nastavni planovi i programi koncipirani su kao integrativna sinteza umetnosti, nauke i savremenih tehnologija, usklađeni sa međunarodnim obrazovnim trendovima i potrebama tržišta rada. FVU je, takođe, pionir u

primeni koncepta ishoda učenja u skladu sa evropskim obrazovnim prostorom, uvođenju stručne prakse i servisnog učenja u kurikulumu.

Fokusirana na komunikaciju sa javnošću primarno kroz formu tematskih izložbi i interakciju sa zajednicom u kojoj deluje, ova umetnička škola u kontinuitetu sprovodi studentske izložbe, uključujući one koje predstavljaju godišnji presek nastavnog procesa, ali i tematske, posvećene određenoj temi, praksi ili događaju. Izložbe koje se stvaraju na Fakultetu izašle su iz okvira studentskih vežbi ili završnih radova, a zadnjih godina predstavljaju javne manifestacije ideja, stavova i vrednosti, koje ova institucija godinama neguje. Kroz pažljivo odabrane teme i naslove, fakultet prenosi poruke ne samo stručnim krugovima, već i široj javnosti, lokalnoj zajednici, kulturnoj sceni, potencijalnim studentima, medijima i donosiocima odluka. Svojom dvadesetogodišnjom praksom, FVU se trudi da neguje kritičku misao, introspektivnost i odgovornost, ali i da aktivno učestvuje u kulturnom životu zajednice, „izlazeći time iz okvira obrazovne institucije, postajući i kulturna“ (Kraljević, 2025), oblikujući na taj način javni diskurs, postavljajući pitanja i provocirajući dijalog.

Konzistentnom tematskom politikom svojih izložbi, škola kreira javni narativ o sebi kao mestu, koje neguje slobodu izražavanja, progresivnost ideja, hrabrost i duboko promišljanje savremenih problema. Naslovi godišnjih i manjih semestralnih, studentskih izložbi, poput „Olovne godine“ (2022), „Jedna mladost jednog vremena“ (2023), „Milion miliona malih ljubavi“ (2024), „Zagonetne veze“ (2025), kao i „Plitka filozofija na dubokim mestima“ (2025), izložba nastala ilustracijom poezije Vladimira Majakovskog povodom 95 godina od njegove smrti, zatim izložbe „Krhko“ (2023) ili „Medeja“ (2024) koja je imala svoje otvaranje u Italiji, ukazuju na jasno profilisanu tematsku i idejnu politiku institucije, kojoj fokus nije na pukoj prezentaciji studentskih radova, već na duboko promišljenoj koncepciji, koja insistira na umetnosti kao načinu suočavanja s ličnim, kolektivnim i istorijskim traumama, savremenim pitanjima identiteta, društvene odgovornosti i ljudske krhkosti.

Poslednjom godišnjom izložbom studentskih radova „Zagonetne veze“ ova ustanova je možda svojim konceptom otišla najdalje, ali i svojim naslovom, preuzetim iz pripovetke Danila Kiša *Grobница za Borisa Davidoviča* povodom 90 godina od piščevog rođenja. Naslov je imao višeslojno značenje, ali je primarno služio, kao i prethodnih godina, da ukaže na idejnu ozbiljnost kojom FVU pristupa oblikovanju izložbi. „Zagonetne veze“ nisu imale samo formu literarne posvete Kišu, već je u pitanju bio kolektivni, programski gest, ili bolje reći poziv na promišljanje skrivenih, kompleksnih i često nelinearnih odnosa između umetnosti, istorije, politike, identiteta i sećanja. U kontekstu Kišovog dela, „Zagonetne veze“ označavaju one nevidljive niti koje povezuju pojedince

s velikim ideološkim sistemima, kao i među sobom, kroz vreme, traumatu i priču (Despotović, 2025). Nudeći ovakav naslov javnosti, FVU je želeo da artikuliše jasan stav da umetnost nije izolovan čin, već deo šireg kulturnog, istorijskog i etičkog tkiva. Kao i da informiše, da u svom obrazovnom procesu ne oblikuje samo veštine već i svest, i da takvim izborom naslova gradi institucionalni identitet koji vrednuje kritičko mišljenje, intertekstualnost i dubinsko razumevanje umetnosti kao dijaloga sa svetom.

Fakultet vizuelnih umetnosti obraća pažnju na kritičku umetnost i intertekstualnost i kreiranjem tematskih i manjih, semestralnih izložbi. Tako na primer, izložbe kao što su „Plitka filozofija na dubokim mestima“ ili „Medeja“ koje svojim konceptom okupljaju uvek manji broj studenata, polaznika modula Ilustracija, eksplicitno pokazuju svest o umetnosti kao kritičkoj praksi. Ilustrovanjem poezije Majakovskog, važnog revolucionarnog pesnika, u ovom kontekstu nije predstavljao samo estetski uzor već i simbol angažovanosti, raskida s konvencijom, ali i borbe za novu umetnost. Samim svojim naslovom, izložba ironijski komentariše intelektualne pretenzije savremenog doba i smešta umetnost u prostor kontradikcije i dubine. Izložbom „Medeja“ gde se naslov iste pojavljuje kao referenca na mitski i tragični ženski lik, ukazuje na interesovanje studenata za feminističku perspektivu, arhetipske figure i mračne strane ljudske psihe. Ovim naslovom se na Fakultetu otvorio prostor za interpretaciju ženskog glasa, bola, otpora i složenih etičkih dilema. Izložbom nastalom ilustriranjem italijanske predstave „Medeja, želja“ reditelja Fabija Toledija, studenti su ušli u dijalog sa jednim od najsloženijih i najmoćnijih arhetipskih tekstova zapadne kulture, sa zadatkom autorskog čitanja emocija, konflikata i etičkih dilema koje tekst nosi. Izložba studentskih radova u ovom kontekstu otvorila im je prostor za ispitivanje ljubavi, nasilja i društvenih normi kroz savremeni vizuelni jezik. Za FVU pomenuta izložba je imala poseban značaj jer je kroz povezivanje različitih formi, u ovom slučaju vizuelne umetnosti i pozorišta, promovisan njen uvek primarni interdisciplinarni pristup učenju, kritičko mišljenje, ali i aktivan odnos prema baštini, kojoj se u ovom kontekstu prišlo kao materijalu za savremeno preispitivanje.

Analiza i interpretacija rezultata intervjua i upitnika

Intervjui obavljeni sa ispitanicima dali su uvid u neke osnovne teme koje su bile aktuelne u ovom istraživanju. Na pitanja koja se odnose na ulogu i misiju Fakulteta vizuelnih umetnosti i njenom uticaju na društvenu stvarnost, odgovori su ujednačeni u tome da škola pokazuje društvenu odgovornost kroz obrazovanje novih generacija umetnika, kroz negovanje kritičkog i savremenog pristupa umetnosti, kroz javnu vidljivost studentskih radova i kroz doprinos kulturnom razvoju zajednice. Njegova uloga nije samo akademska, već i

kulturna i društvena, u oblikovanju svesti, podsticanju dijaloga i jačanju humanističkih vrednosti u društvu. Ispitanici su mišljenja da umetnička škola u savremenom društvu ima višeslojnu i strateški važnu ulogu, te da nije samo obrazovna institucija koja razvija tehničke veštine u oblasti umetnosti, već prostor formiranja slobodnih, kritički osvešćenih i društveno odgovornih pojedinaca i da njena misija prevazilazi estetsku dimenziju. Svi odgovori ukazuju na to da umetnička škola mora razvijati kritičko mišljenje, podsticati slobodu izražavanja i osposobljavati studente da razumeju širi društveni, politički i istorijski kontekst u kojem stvaraju. Ona treba da upozorava na društvene pojave i promene, da otvara važne teme i da neguje humanističke vrednosti poput empatije, solidarnosti i odgovornosti. Umetnost možda ne raspolaže mehanizmima direktne političke moći, ali poseduje moć oblikovanja svesti, a to je dugoročno jedna od najvažnijih poluga društvenog razvoja. Društvena odgovornost umetničke škole ogleda se pre svega u kvalitetu obrazovanja koje pruža, u dostupnosti i inkluzivnosti, u otvaranju prostora za različite glasove i savremene umetničke prakse, kao i u podsticanju studenata da svoje znanje i kreativnost stave u službu zajednice. To podrazumeva i svest da umetnost nije dekor, već društveno relevantna delatnost sa snažnim javnim uticajem, posebno u oblastima poput grafičkog dizajna, medija i digitalnih formi koje su svakodnevno prisutne u javnom prostoru. Takođe, umetnička škola ima odgovornost prema svojim studentima, da im omogući slobodu istraživanja, da ih osnaži da prevaziđu pasivnost, da im pruži priliku da razviju autentičan izraz i da ih pripremi za profesionalni i etički izazovan kontekst savremenog društva. Ona treba da bude prostor demokratizacije kulture, podsticanja vidljivosti mladih autora i povezivanja umetnosti sa širom zajednicom.

S obzirom da je najvažniji ili najvidljiviji alat komunikacije Fakulteta sa okolinom kroz kreiranje sopstvenih izložbi, na pitanje koliko one zaista mogu biti instrument u kreiranju društvene stvarnosti, ispitanici su prepoznali da izložbe zauzimaju važno mesto u savremenom kulturnom prostoru. Njihove izložbe tematizuju represiju, kolektivno pamćenje, balkanizaciju, filozofsko zlo, socijalnu nepravdu, marginalizaciju, identitet, ekologiju, rodna pitanja, inkluziju i dostupnost kulture. Teme društveno angažovanih izložbi biraju se iz potrebe da se reaguje na aktuelni trenutak, ali i iz ličnih, emotivnih i unutrašnjih konflikata umetnika. Društveni angažman ne mora uvek biti direktno politički; on može biti suptilan, simboličan, fragmentaran. Često se polazi od pojedinačnih fragmenata, ličnih iskustava, lokalnih situacija ili vizuelnih metafora, koji se zatim šire u kompleksnije društvene narative. Umetnička forma omogućava da se osetljive teme sagledaju na emotivnom i iskustvenom nivou, što često ima snažniji efekat od pukog informisanja. Ipak, postoji i dilema koliko takve izložbe imaju neposredan i merljiv uticaj na društvo. Njihovi efekti

su često dugoročni, nevidljivi i manifestuju se kroz postepeno jačanje svesti i kritičkog mišljenja.

Na pitanja o reakciji publike, odgovori variraju. Neke izložbe podstiču dijalog, promišljanje i dublje razumevanje problema, dok druge izazivaju nelagodu, otpor, pa čak i polemiku ili šok. Provokativne i osetljive teme često testiraju zrelost publike i otkrivaju nivo njene otvorenosti za drugačije perspektive. Ponekad su reakcije kratkotrajne i brzo iščeznu, ali kod senzibilnijih pojedinaca ostavljaju dugotrajan trag. Takođe, posećenost često zavisi od institucionalne podrške, medijske vidljivosti i međuinstitucionalne saradnje. Izložbe koje imaju snažnu podršku institucija, ministarstava ili ambasada obično su posećenije, dok nezavisne inicijative, iako umetnički izuzetne, često ostaju u užem krugu publike. Primetan je i problem hermetičnosti umetničke scene, publika je često ograničena na već poznatu zajednicu, dok šira javnost ponekad ne dobija adekvatnu informaciju ili oseća distancu prema savremenim umetničkim praksama. U vremenu tehnokratizacije i medijskog prezasićenja, umetnost dobija dodatnu odgovornost da upozorava, provocira i otvara prostor za kritičko promišljanje. Iako izložbe same po sebi ne mogu direktno menjati društvene strukture, one mogu oblikovati svest, podstaći empatiju, razotkriti predrasude i pokrenuti dijalog unutar i izvan galerijskog prostora.

Međutim, po odgovorima ispitanika zaključuje se i to, da u savremenom digitalnom dobu izložba više nije jedini niti uvek najefikasniji kanal komunikacije. Internet, društvene mreže, digitalne platforme i lični sajtovi omogućavaju umetnicima globalnu vidljivost, nezavisno od lokalnih institucija. Mnogi smatraju da je digitalno prisustvo danas neophodno, jer otvara vrata međunarodnim prilikama i širem auditorijumu. Takođe, smatraju da se vizuelna komunikacija odvija i van galerija, kroz performanse, film, javne intervencije, grafički dizajn, murale, pa čak i svakodnevne vizuelne simbole u urbanom prostoru. Neki ispitanici ističu da su forme poput dizajna ili javne umetnosti čak dostupnije i uticajnije, jer dopiru do šire populacije koja retko posećuje galerije. Zaključno mišljenje ispitanika je da izložba jeste ključna forma u tradicionalnom umetničkom sistemu, svojevrsni „*conditio sine qua non*“ likovne scene, ali nije jedini niti univerzalno najefikasniji model komunikacije. Njena snaga leži u neposrednosti; snaga digitalnih medija leži u dostupnosti i širini dometa.

Na pitanja koja se odnose na interdisciplinarnu praksu koju FVU baštini u svom radu kao i koliko je ta praksa vidljiva zajednici ili prepoznata u prostoru u kojem deluje, rezultati istraživanja ukazuju da se škola percipira kao prostor izražene, ali pretežno organski razvijane interdisciplinarnosti. Saradnja između različitih oblasti, od produkcije i dizajna do animacije, zvuka i prostora, prisutna je kroz

zajedničke projekte, tematske izložbe, kampanje i kolektivne inicijative, uz snažnu međusobnu upućenost nastavnika i studenata. Umetničke prakse jasno prelaze granice vizuelnog polja i uključuju književnost, pozorište, film, društvene nauke, aktivizam, menadžment i art-terapiju, čime interdisciplinarnost dobija i društvenu i profesionalnu dimenziju. Iako umetnost u okviru škole podstiče javni dijalog, posebno kroz tematske izložbe, društveno odgovorne projekte i rad sa ranjivim grupama, njen uticaj je najčešće dugoročan, suptilan i teško merljiv. Promene se odvijaju postepeno, u kontekstu šireg društvenog i medijskog okruženja koje često otežava vidljivost i neposrednu transformaciju. Formalno definisana strategija ovakvog delovanja nije jasno artikulisana, ali se može prepoznati implicitna strategija kroz kulturu rada, otvorenost škole i inicijative pojedinaca. Ova umetnička škola se doživljava kao prostor kreativne slobode, dijaloga i potencijala za društveni doprinos, pri čemu interdisciplinarnost predstavlja njenu ključnu vrednost, a društveni efekti umetnosti ostaju dugoročni i refleksivni, pre nego brzi i direktno merljivi.

Kada su u pitanju kvantitativni rezultati sakupljeni putem upitnika, 75,6% ispitanika smatra da je osnovna uloga umetničke škole podsticanje kritičke svesti, promišljanja o društvu, njegovim vrednostima i kontradikcijama, dok 89,5% veruje da je važno da škole promovišu društvenu odgovornost. Ukupno 79,1% ispitanika smatra da obrazovanje umetničkog kadra u Crnoj Gori utiče na podizanje stepena života građana i čak 91,9% njih dovodi u vezu umetnost i razvoj građanske svesti. Iako je manje od polovine ili tačnije 40,7% ispitanika upoznato sa scenom vizuelne umetnosti u zemlji, njih 82,6% smatra da izložbe nisu dovoljno društveno angažovane i njih 40% se moglo setiti izložbe koja je bila tematski značajna i po njihovom mišljenju društveno angažovana. Takođe, izdvaja se i rezultat koji se odnosi na rad umetničkih škola u Crnoj Gori, te na pitanje da li je šest umetničkih škola dovoljno da pokrije potrebe zemlje, veličine Crne Gore, više od polovine, tačnije 62,8% ispitanika je odgovorilo da nije, kao i da bi broj umetničkih škola trebao da bude veći.

Zaključak

Nalazi istraživanja potvrđuju da ova institucija u velikoj meri operacionalizuje principe koji su u teorijskom i empirijskom delu rada prepoznati kao ključni za savremenu umetničku školu. Ona ne deluje isključivo kao obrazovni centar za razvoj tehničkih kompetencija, već kao prostor formiranja kritički osvešćenih i društveno odgovornih autora, što je u potpunom skladu sa stavovima ispitanika da umetnička škola treba da podstiče kritičku svest, dijalog i društvenu odgovornost.

Izložbena delatnost potvrđena je kao centralni, ali ne i jedini komunikacijski kanal škole prema javnosti. Tematske i društveno angažovane izložbe otvaraju prostor za dijalog, propitivanje i emotivno iskustvo publike, iako su njihovi efekti često suptilni, teško merljivi i zavisni od institucionalne podrške, medijske vidljivosti i kulturnih politika. U savremenom digitalnom okruženju komunikacija umetnosti širi se i kroz onlajn platforme, društvene mreže i različite oblike javne i primenjene umetnosti, čime se menja tradicionalni model umetničkog delovanja i povećava dostupnost širem auditorijumu. Ipak, ovaj segment je posebno važan jer se u njemu vidljivo prepliću teorijski zaključci i institucionalna praksa. Tematske izložbe poput „Olovne godine“, „Jedna mladost jednog vremena“, „Milion miliona malih ljubavi“, „Zagonetne veze“, „Plitka filozofija na dubokim mestima“, „Krhko“ i „Medeja“ potvrđuju da Fakultet dosledno gradi konceptualno promišljenu i idejno artikulisanu izložbenu politiku. Ove izložbe nisu puka prezentacija studentskih radova, već javni činovi koji tematizuju istoriju, identitet, traumu, rodna pitanja, društvenu odgovornost i savremene dileme, čime umetnost postaje sredstvo kritičkog promišljanja društvene stvarnosti. Primer izložbe „Zagonetne veze“, inspirisane književnim kontekstom, dodatno potvrđuje stratešku svest Fakulteta o umetnosti kao dijaloga sa istorijom, politikom i kolektivnim pamćenjem. Slično tome, manje i tematske izložbe svedoče o otvorenosti ka intertekstualnosti, interdisciplinarnosti i feminističkim i etičkim interpretacijama, čime se umetnost afirmiše kao kritička praksa, a ne kao dekorativna disciplina.

Širok spektar oblasti koje Fakultet obuhvata, zajedno sa integracijom umetnosti, nauke i informacionih tehnologija, potvrđuje njegovu jasno profilisanu interdisciplinarnu orijentaciju. Ovakva praksa podudara se sa rezultatima istraživanja, koji interdisciplinarnost prepoznaju kao jednu od najznačajnijih vrednosti ove umetničke škole, iako se ona često razvija organski, bez unapred definisanog plana. Iako formalno artikulisana i sistemski razrađena strategija interdisciplinarnog delovanja nije u potpunosti vidljiva, interdisciplinarni karakter Fakulteta prepoznaje se kroz kurikularna rešenja, kao i kroz izložbenu i projektnu praksu. Istraživanje stoga potvrđuje interdisciplinarnost kao jednu od ključnih vrednosti škole.

U svetlu kvantitativnih rezultata, prema kojima velika većina ispitanika povezuje umetnost sa razvojem građanske svesti i društvene odgovornosti, može se zaključiti da FVU već ostvaruje značajan deo očekivane društvene misije. Istovremeno, podaci o nedovoljnoj informisanosti šire javnosti i percepciji ograničenog društvenog angažmana izložbi, ukazuju na potrebu za dodatnim jačanjem komunikacionih strategija i širenjem publike, posebno kroz digitalne platforme i međuinstitucionalne saradnje. Istraživanje, takođe,

potvrđuje da Fakultet u praksi deluje kroz principe savremenog umetničkog obrazovanja, u skladu sa teorijskim uputstvima. Rezultati pokazuju da je istraživanje pokazalo sklad sa konstruktivističkim, projektnim i sociokulturnim pristupima, a koje se ogleda u pristupu Fakulteta, koji omogućava studentima da aktivno konstruišu znanje kroz iskustvo, praktične projekte i interakciju sa kolegama i nastavnicima. Tematske i interdisciplinarne izložbe funkcionišu kao projekti u stvarnom kontekstu, u kojima studenti istražuju društvene i kulturne probleme, razvijaju kritičko mišljenje i kreativnost, dok nastavnici deluju kao mentori i fasilitatori, a ne samo, izvori znanja. Istovremeno, uključivanje u zajednicu, timski rad i povezivanje sa umetnicima, kustosima i aktivnim društvenim i kulturnim praksama, omogućavaju zajedničko konstruisanje znanja i refleksiju o društvenim pitanjima.

Obrazovni i izložbeni rad ove umetničke škole primenjuje principe navedenih teorija, povezujući praktično iskustvo, samostalno istraživanje i društveni kontekst u jedinstven proces savremenog umetničkog obrazovanja. S tim u vezi, Fakultet vizuelnih umetnosti se, u skladu sa nalazima istraživanja, potvrđuje kao institucija koja sistematski neguje kritičku misao, interdisciplinarnost i društvenu odgovornost, te kroz obrazovni i izložbeni rad gradi prepoznatljiv institucionalni identitet zasnovan na slobodi izražavanja, humanističkim vrednostima i umetnosti kao aktivnom učesniku u oblikovanju javnog diskursa.

Literatura

1. Bishop, C. (2007). *Artists rewrite the roles of Pedagogy*. Article. Modern Painters.
2. Brookhart, S. M., Durkin, D. T. (2003). *Classroom assessment, student motivation, and achievement in high school social studies classes*. Applied Measurement in Education, 16(1).
3. Catterall, J. S., Dumais, S. A., & Hampden-Thompson, G. (2012). *The arts and achievement in at-risk youth: Findings from four longitudinal studies* (Research Report 55). National Endowment for the Arts.
4. Cross, N. (2001). *Designedly Ways of Knowing: Design Discipline Versus Design Science*. Design Issues, 17(3).
5. Creswell, J., Plano Clark, V. (2017). *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. SAGE Publications.
6. Dewey, J. (1938). *Experience & Education*. Internet archive.
7. Glasser, B., Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine Press.

8. Groys, B. (2009). *Education by Infection*. Art School: (Propositions for the 21st Century. The MIT Press.
9. Despotovic, S. (2025). *Zagonetne veze*. Katalog JU Muzeji i galerije Budve.
10. Eisner, E. W. (2002). The Arts and the Creation Of Mind. *Educational Leadership*, 60(1), 4-9. The Arts and the Creation of Mind
11. Elkins, J. (2001). *Why Art Cannot Be Taught: A Handbook for Art Students*. University of Illinois Press.
12. Harris, L., R., Brown, G, T, L. (2010). *Mixing Interview and Questionnaire Methods: Practical Problems in Aligning Data*. Journal Articles; Reports – Descriptive.
13. Hjelde, K. (2012). *Constructing a Relective Site: Practice between art and pedagogy in the art school*. Chelsea, Camberwell, Wimbledon Graduate School University of the Arts, London.
14. Madoff, S. H. (2009). *Art School: (Propositions for the 21st Century)*. The MIT Press.
15. Mishra, P., Koehler, M. J., & Henriksen, D. (2011). *The Seven Trans-Disciplinary Habits of Mind: Extending the TPACK Framework Towards 21st Century Learning*. *Educational Technology*, 51(2), 22–28.
16. Kraljević, N. (2025). *Tematska i idejna politika Fakulteta vizuelnih umjetnosti kroz naslove studentskih izložbi: poetika fragiliteta, sjećanja i otpora*. Članak. Univerzitet Mediteran Podgorica.
17. Kilpatrick, W., H. (1929). *The Project Method*. Eleventh Impression. Teachers College, Columbia University.
18. Lave, J., Wenger, E. (1991). *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge University Press.
19. Lin, Y. (2011). *Fostering Creativity through Education: A Conceptual Framework of Creative Pedagogy*. *Creative Education*, 2(3).
20. Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical thinking: Tools for taking charge of your learning and your life*. Pearson/Prentice Hall.
21. Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children*. (M. Cook, Trans.). W. W. Norton & Company.
22. Rogoff, I. (2010) *Free*. E-flux. Brooklyn, USA.
23. Thomas, J. (2000). *A review of Research on Project - Based Learning*. The Autodesk Foundation.
24. Skender, L.(2017). *Poticanje kreativnog mišljenja i izražavanja u nastavi Likovne umjetnosti*. Umjetnička akademija u Osijeku.
25. Visscher-Voerman, J. I. A., Eshuis, E. H., Velthuis, C. H., Liebrechts-De Beer, N., Cents, M. (2025). *Enhancing interdisciplinary education:*

- insights from a comprehensive review*. Engineering & Technology European Journal of Engineering Education. Taylor & Francis.
26. Vygotsky. L., Cole. M., Jolm-Steiner, V., Scribner, S., Suberman. E. (1978). *Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
 27. UNESCO (2024). Global report on teachers: addressing teacher shortages and transforming the profession. International Task Force on Teachers for Education 2030.
 28. Waltman, K., Lai, E. (2008). *Test Preparation: Examining Teacher Perceptions and Practices*. Wiley online library.
 29. Zeichner, P. (2024). *A Short History of Art School*. Article, Zeichner.com
 30. Sousanis, N., Suzuki, D. (2015). *Continuing a Conversation with Maxine Greene in Comics*. Sage Journals.

CONTEMPORARY ART SCHOOL AS AN AGENT OF SOCIAL CHANGE: THE CASE OF THE FACULTY OF VISUAL ARTS

Abstract

In contemporary society, overwhelmed by information, the development of critical thinking and analytical skills has become essential for equipping younger generations to understand and act within complex social, political, and cultural contexts. This paper explores the potential of art education as a strategy for enhancing critical thinking, creativity, and social responsibility, focusing on the example of the Faculty of Visual Arts in Montenegro. Through interdisciplinary modules, students acquire knowledge and skills that go beyond technical competencies, enabling them to explore social and cultural phenomena, develop critical perspectives, and participate in public dialogue. The research combines qualitative and quantitative methods, curriculum analysis, and interviews with students and faculty members in order to assess the effects of visual arts education on the development of critical thinking and social engagement. The findings highlight the importance of thematic and socially engaged exhibitions, interdisciplinary collaboration, and an inclusive educational environment in shaping aware, creative, and socially responsible individuals. The paper confirms that art education, exemplified by the practice of the Faculty of Visual Arts, represents a powerful instrument for fostering critical thinking, civic awareness, and cultural participation, thereby contributing to the shaping of social discourse and preparing younger generations for the challenges of contemporary society.

Keywords: *art, education, social reality, critical thinking, faculty of visual arts.*

JEL: *I23, Z11*

UDK: 338.48:502.131.1(497.16)
 Originalni naučni rad
 Primljen: 10.04.2026.
 Prihvaćen: 22.05.2026.

BUDVA IZMEĐU TURIZMA I ODRŽIVOSTI: ANALIZA KLJUČNIH INDIKATORA

Silvana Đurašević¹, Milan Liješević²

Apstrakt

Ovaj rad analizira nivo održivosti turističkog razvoja u Budvi kroz primenu seta ekonomskih, ekoloških, fizičkih i sociokulturnih indikatora u okviru Evropskog sistema indikatora održivosti turizma (ETIS). Cilj istraživanja je da se utvrdi u kojoj meri trenutni obim i intenzitet turističkih aktivnosti doprinose ili narušavaju održivi razvoj destinacije, uz korišćenje statističkih izvora i anketnog uvida u stavove lokalnog stanovništva o izazovima prekomernog turizma u Budvi. Rezultati pokazuju da je Budva suočena sa izraženim problemom prekomernog turizma, što se ogleda u rastu cena i sezonskim disbalansima, degradaciji prirodnog i urbanog prostora, opterećenju infrastrukture, kao i smanjenju kvaliteta života lokalnog stanovništva. Ekološki indikatori ukazuju na smanjen i preopterećen kupališni prostor i pritisak na prirodne resurse, dok sociokulturni aspekti upućuju na eroziju lokalnog identiteta i autentičnosti destinacije. Istraživanje potvrđuje da aktuelni model turističkog razvoja prelazi granice nosivog kapaciteta i zahteva hitnu implementaciju mera koje bi uskladile ekonomske koristi sa principima dugoročne održivosti i otpornosti destinacije uz primenu efektivnog destinacijskog menadžmenta.

Ključne reči: održivost, indikatori održivosti, otporni turizam, destinacijski menadžment, budva

JEL: Z32, Q56

¹ Silvana Đurašević, redovni profesor, Fakultet za turizam, Podgorica, Crna Gora, E-mail: silvana.djurasevic@unimediterran.net, ORCID ID: 0009-0004-1255-6644

² Milan Liješević, mr, Fakultet za turizam, Podgorica, Crna Gora, E-mail: milan.ljesevic@fbt-budva.me, ORCID ID: 0009-0002-3887-024

Uvod

Savremene tendencije u turizmu godinama unazad počivaju na agendi održivog razvoja. Svetska turistička organizacija UNWTO je održivi razvoj pozicionirala kao najvažniji cilj koji je potrebno doseći. Međutim, održivost i njeno uspostavljanje predstavljaju izazov za destinacijski menadžment jer je veoma često u direktnoj vezi sa problemom ograničenog priliva investicija. Fenomen prekomernog turizma postao je globalno prepoznat i sa njim se suočavaju brojne turističke destinacije. Intenzivna turistička aktivnost utiče na kvalitet života lokalnog stanovništva, pritisak na infrastrukturu, degradaciju životne sredine i gubitak autentičnosti prostora. U tom kontekstu, postaje ključno percipirati postojeće modele razvoja i uspostaviti sistem indikatora održivosti koji mogu pomoći razumevanju i upravljanju ovim procesima. Budva kao ključna destinacija crnogorskog turizma, decenijama unazad se suočava sa problemima uspostavljanja održivog turističkog razvoja.

Uprkos značajnom ekonomskom doprinosu koji turizam donosi lokalnoj zajednici, Budva se sve više suočava sa negativnim posledicama prekomernog turističkog opterećenja. Rast broja turista i nekontrolisana urbanizacija budvanske obale rezultirali su narušavanjem prirodnih resursa što se jasno uočava kroz infrastrukturnu preopterećenost, narušen kulturni identitet, kao i kroz porast nivoa zagađenja mora i kopna. Sve navedeno nedvosmisleno ostavlja značajan uticaj na kvalitet života lokalnog stanovništva.

U ovom istraživanju kao sekundarni izvori korišćeni su relevantni naučni radovi i publikacije iz oblasti održivog razvoja turizma kako bi se postavio okvir i definisao pregled dosadašnjih istraživanja sa sličnom tematikom. Takođe, sekundarni izvori omogućili su da se rezultati iz primarnog istraživanja na adekvatan način interpretiraju. Podaci za primarno istraživanje prikupljeni su iz baza podataka preduzeća i organa lokalne samouprave, kao i iz zvaničnih statističkih izveštaja koji su dostupni za preuzimanje. Obrada prikupljenih podataka sprovedena je kroz Microsoft Excel i IBM SPSS 25.0 softver.

Predmet ovog rada je ocena održivosti turističkog razvoja Budve kroz sistematsku primenu odabranih ekonomskih, ekoloških, fizičkih i sociokulturnih indikatora. Takođe, rad se dodatno naslanja na rezultate anketnog istraživanja koji se odnose na ocenu uticaja prekomernog turizma na kvalitet života lokalnog stanovništva Budve. Osnovni cilj istraživanja je da se identifikuju ključne dimenzije pritiska koje nastaju usled visokog obima i sezone koncentracije turističkih aktivnosti, te da se proceni u kojoj meri aktuelni model razvoja ostaje u okvirima nosivog kapaciteta destinacije. Iako su međunarodna istraživanja prekomernog turizma i indikatora održivosti relativno

razvijena, u kontekstu Crne Gore uočava se ograničen broj empirijskih radova koji na integrisan način mere održivost turističkih destinacija kroz više grupa indikatora. U tom smislu, ovaj rad nastoji da doprinese boljem razumevanju uticaja turističkog opterećenja na prostor, resurse i lokalnu zajednicu, kao i da pruži osnovu za efikasnije odlučivanje u destinacijskom menadžmentu.

Polazeći od postavljenog cilja, istraživanje se oslanja na dve ključne pretpostavke. Prva pretpostavka je da Budva pokazuje znake neujednačene održivosti kada se posmatra kroz Evropski sistem indikatora održivosti (ETIS), pri čemu ekonomska dimenzija turističkog razvoja ostvaruje izraženije rezultate u odnosu na ekološku i sociokulturnu. Druga pretpostavka je da sezonalnost predstavlja jedan od ključnih ograničavajućih faktora održivog razvoja turizma u Budvi, jer generiše kratkotrajno, ali intenzivno opterećenje prostora, resursa i infrastrukture, uz istovremeno stvaranje strukturnih disbalansa tokom godine.

Rad se sastoji iz dva ključna dela. U prvom delu rada predstavljen je pregled literature iz predmetne oblasti. U drugom delu rada prikazuju se rezultati istraživanja odnosno merenja indikatora održivosti na nivou Budve kao turističke destinacije, kao i ključni nalazi ankete o uticaju prekomernog turizma na kvalitet života lokalnog stanovništva u Budvi.

Pregled literature

Održivi razvoj predstavlja agendu svih vodećih turističkih destinacija u svetu. Osim toga, savremena naučna paradigma razvoja turizma neminovno počiva na principima održivosti, koji podrazumeva integraciju ekonomskih ciljeva sa socijalnom pravednošću i ekološkim integritetom. Održivi urbani turizam zahteva prevazilaženje pukog rešavanja problema „prekomernog turizma“ i usmeravanje ka dubljem razumevanju tenzija između kvaliteta života lokalnog stanovništva i zahteva globalnog tržišta (Aall & Koens, 2019).

Prekomerni turizam predstavlja fenomen u kojem broj posetilaca premašuje ekološke, socijalne i infrastrukturne kapacitete destinacije, dovodeći do narušavanja njene održivosti (UNWTO, 2018). Iako turizam može značajno doprineti ekonomskom razvoju, prekomerna koncentracija turista u ograničenom prostoru proizvodi negativne eksterne efekte, uključujući degradaciju životne sredine, narušavanje kvaliteta života stanovnika i smanjenje iskustvene vrednosti same destinacije (Dodds & Butler, 2019).

U mediteranskim primorskim destinacijama, prekomerni turizam se najčešće ispoljava kroz jaku sezonalnost, prostorni pritisak, prekomernu potrošnju resursa i opterećenje komunalne infrastrukture (Peeters et al., 2018). Evropski sistem indikatora održivosti (ETIS) predstavlja mehanizam koji omogućava

kvantifikaciju ovih pritisaka, praćenje trendova i identifikaciju zona rizika (European Commission, 2016).

Jedan od ključnih instrumenata za operacionalizaciju održivosti je nosivost kapaciteta (*carrying capacity*). Ovaj koncept prema klasičnim definicijama (Butler, 1980), predstavlja prag iznad kojeg dolazi do degradacije resursa i opadanja zadovoljstva posetilaca. U tom kontekstu, definisanje preciznih indikatora održivosti postaje imperativ za destinacijski menadžment. Za precizno operacionalizovanje i praćenje održivosti, Evropska komisija razvila je Evropski sistem indikatora za turizam (ETIS), koji predstavlja standardizovani alat za upravljanje destinacijama (European Commission, 2013). ETIS omogućava destinacijama da svoje performanse prate kroz sistem indikatora podeljenih u četiri ključne kategorije: upravljanje destinacijom, ekonomski uticaj, socijalni i kulturni uticaj, te uticaj na životnu sredinu (European Commission, 2016). Ovaj sistem je posebno značajan jer omogućava destinacijskim menadžerima da pravovremeno identifikuju kritične tačke pritiska i da na osnovu objektivnih podataka, a ne samo percepcije, donesu odluke o zaštiti lokalnih resursa i zajednice.

Studija u Sfranbolu (Türker et al., 2024) koristi specifične indikatore poput infrastrukturnog pritiska, saobraćajnog zagušenja i ekološke štete kako bi izmerila realno prekoračenje kapaciteta, potvrđujući da objektivni pritisak na prostor direktno korelira sa negativnom percepcijom lokalne zajednice.

Efikasan destinacijski menadžment više se ne može fokusirati isključivo na promociju i marketing, već mora preuzeti ulogu koordinatora javnih i privatnih interesa. Destinacijski menadžment mora biti proaktivan u smanjenju iritacije stanovnika, jer kvalitet života zajednice deluje kao kritični medijator održivosti (Mihalić & Kuščer, 2022). Kada menadžment zakaže, kao što je često slučaj kod velikih manifestacija (Moisescu et al., 2019), dolazi do narušavanja socijalnog tkiva destinacije, što dugoročno degradira turistički proizvod. Integrirani pristup podrazumeva da se ekonomski faktori (Kim et al., 2020) stalno sučeljavaju sa socijalnim troškovima, čime se osigurava demokratičnost razvoja.

U novijoj literaturi, pored održivosti, sve veći značaj zauzima koncept otpornog turizma. Otpornost predstavlja sposobnost destinacije da apsorbuje šokove – bilo da su oni ekonomski, klimatski ili socijalni – i da ih nakon njih reorganizuje zadržavajući svoju osnovnu strukturu i funkciju (Hall et al., 2018). Destinacije koje primenjuju ETIS okvir i redovno prate indikatore nosivosti kapaciteta, grade veći stepen otpornosti, jer su sposobne da predvide negativne trendove prekomernog turizma i adaptiraju svoje strateške planove kako bi osigurale

dugoročnu stabilnost i očuvanje regionalne ravnoteže. Kratkoročni pritisci prekomernog turizma često testiraju ovu otpornost, destinacije koje nemaju razvijene mehanizme adaptacije i jasne granice kapaciteta postaju ranjive, što dovodi do regionalne polarizacije i ekonomske nestabilnosti.

Metodologija

Kako bi se u potpunosti ostvario cilj istraživanja i obezbedila poverljivost nalaza, rad polazi od jedne glavne i jedne pomoćne hipoteze koje usmeravaju izbor indikatora i način interpretacije rezultata. Na osnovu analize i testiranja postavljenih hipoteza, odrađena je kvantitativna analiza održivosti Budve kao turističke destinacije.

H1 (glavna hipoteza): Turistička destinacija Budva pokazuje znake neujednačene održivosti prema Evropskom sistemu indikatora održivosti – ETIS, pri čemu ekonomski aspekt dominira nad ekološkim i sociokulturnim.

H2 (pomoćna hipoteza): Sezonalnost predstavlja ključni ograničavajući faktor održivog razvoja turizma u Budvi.

Istraživanje je koncipirano kao kvantitativna analiza održivosti turističkog razvoja Budve, zasnovana na merenju i interpretaciji održivosti u okviru ETIS pristupa, uz dopunu primarnim podacima prikupljenim kroz anketno istraživanje. Ovakva kombinacija omogućava da se održivost sagleda dvostruko: (1) putem statističkih pokazatelja koji opisuju opterećenje prostora, resursa i infrastrukture; (2) kroz percepciju lokalnog stanovništva o uticaju turizma na kvalitet života i lokalni identitet. U skladu sa prethodno navedenim, u radu su primenjene sledeće metode:

- merenja indikatora održivosti – ekonomski, ekološki, fizički i sociokulturni, kao osnova za procenu stanja i identifikaciju kritičnih tačaka opterećenja;
- analiza sezonalnosti – kroz pokazatelje koncentracije turističkog prometa
- anketno istraživanje – radi identifikacije ključnih izazova prekomernog turizma i njihovog uticaja na kvalitet života lokalnog stanovništva.

Za potrebe merenja indikatora korišteni su sekundarni podaci iz javno dostupnih izvora i interni podaci jedinica lokalne samouprave. Kao osnovni izvor, iskorišćeni su podaci Zavoda za statistiku Crne Gore – MONSTAT, kojima su pridruženi interni podaci jedinica lokalne samouprave i lokalnih preduzeća nadležnih za pojedine segmente infrastrukture i upravljanja prostorom, sa ciljem

preciznijeg izračunavanja posmatranih indikatora. Primarni podaci prikupljeni su putem anketnog upitnika, sa namerom da se kvantifikuju stavovi lokalnog stanovništva o ključnim posledicama turističkog opterećenja.

Obrada sekundarnih podataka i izračunavanje indikatora sprovedeni su putem softvera Microsoft Excel, dok je statistička analiza i obrada anketnih podataka urađena kroz IBM SPSS 25.0.

Ograničenja istraživanja odnose se na dostupnost i uporedivost podataka za pojedine indikatore, kao i na obim anketnog uzorka i moguću pristrasnost uzorkovanja usled načina distribucije upitnika. Ipak, kombinacija indikatora i anketnih nalaza obezbeđuje relevantnu osnovu za identifikaciju kritičnih aspekata održivosti i formulisanje preporuka za destinacijski menadžment.

Rezultati analize i diskusija

Jedan od osnovnih alata u merenju nivoa razvoja i upravljanja turističkom destinacijom predstavljaju indikatori održivosti. Cilj je da se kroz sistematsko prikupljanje i analizu podataka utvrdi u kojoj meri turizam utiče na ekonomiju, životnu sredinu i društvo u celini. U tom kontekstu, Evropski sistem indikatora održivosti turizma (ETIS) omogućava sveobuhvatan okvir za procenu i praćenje održivosti destinacija, uz poređenje sa preporučenim referentnim vrednostima.

Primenom ETIS modela na primeru turističke destinacije Budva, moguće je identifikovati snage i slabosti postojećeg sistema upravljanja turizmom, te ukazati na područja koja zahtevaju unapređenje. U nastavku su prikazane grupe indikatora koji obuhvataju opšte, ekonomske i ekološke aspekte održivosti.

Opšti indikatori održivosti

Da bi se identifikovale ključne snage i slabosti postojećeg sistema upravljanja turizmom u turističkoj destinaciji Budva, u ovom radu je primenjen Evropski sistem indikatora održivosti turizma (ETIS). Navedeni okvir omogućava sistematičnu i uporedivu procenu održivosti destinacije kroz analizu ekonomskih, ekoloških i sociokulturnih aspekata turističkog razvoja, što je od posebnog značaja u destinacijama sa visokim intenzitetom turističke aktivnosti.

U tom kontekstu, u nastavku rada analizirani su opšti indikatori održivosti, koristeći podatke o broju turističkih dolazaka, prosečnoj dužini boravka i sezonalnosti turističke potražnje. Ovi indikatori predstavljaju osnovu za procenu opterećenja destinacije i omogućavaju sagledavanje razvojnih trendova koji mogu ukazivati na pojavu i intenzitet prekomernog turizma.

Tabela 1 -Opšti indikatori održivosti

Indikator	Referentna vrednost		Jedinica mere	Rezultat	
Broj dolazaka turista		<500k	Broj		848,515
		500k – 1M			
		>1,000,000			
Prosečna dužina boravka		>5	Dana		7,8
		3-5			
		< 3			
Sezonalnost poseta		<50%	%		55,40%
		>70%			
		50-70%			

Izvor – obrada autora

Tabela 1 prikazuje rezultate merenja opštih indikatora održivosti u turističkoj destinaciji Budva. Analiza pokazuje da je broj turističkih dolazaka u 2024. godini dostigao veoma visok nivo (848.515), što ukazuje na intenzivnu turističku tražnju. Prema zvaničnim statističkim podacima, Budva je u istoj godini ostvarila 32,5% ukupnih turističkih dolazaka u Crnoj Gori, što potvrđuje njen dominantan položaj u nacionalnom turističkom sistemu, ali istovremeno ukazuje i na potencijalno povećano opterećenje destinacije.

Podaci o prosečnoj dužini boravka preuzeti su iz istraživanja sprovedenog za potrebe Nacionalne turističke organizacije Crne Gore (NTOCG), prema kojem je u Budvi tokom 2023. godine prosečna dužina boravka iznosila 7,8 dana. Ova vrednost predstavlja pozitivan indikator sa ekonomskog aspekta, budući da duži boravak turista doprinosi većoj potrošnji i stabilnijim prihodima u destinaciji.

Međutim, analiza sezonalnosti turističke potražnje ukazuje na jedan od ključnih strukturnih problema turističkog razvoja Budve. Više od 50% turističkih dolazaka ostvaruje se u periodu od juna do septembra, što ukazuje na izraženu vremensku koncentraciju turističke aktivnosti. Ovakva sezonska neravnoteža predstavlja negativan indikator sa stanovišta održivosti, jer doprinosi povećanom pritisku na infrastrukturu, životnu sredinu i lokalnu zajednicu tokom vršnih meseci, što je jedna od ključnih karakteristika prekomernog turizma.

Važno je napomenuti da se analizirani podaci o sezonalnosti odnose isključivo na turističke dolaske u kolektivnom smeštaju, s obzirom na to da podaci o mesečnim kretanjima turista u individualnom smeštaju nisu javno dostupni. I pored ovog ograničenja, dobijeni rezultati pružaju relevantan uvid u osnovne

trendove i ukazuju na potrebu za uravnoteženijim modelom turističkog razvoja Budve.

Ekonomski indikatori održivosti

Analiza ekonomskih indikatora održivosti turističke destinacije Budva suočava se sa značajnim metodološkim ograničenjima, pre svega zbog nedostupnosti detaljnih i javno dostupnih podataka na nivou opštine. Iz tog razloga, precizno izračunavanje pojedinih ekonomskih indikatora moguće je isključivo u okviru podataka koji su dostupni iz zvaničnih statističkih izvora na nacionalnom nivou, kao i iz internih evidencija jedinica lokalne samouprave koje nisu u potpunosti dostupne javnosti.

S obzirom na to da Budva predstavlja jednu od ekonomski najznačajnijih turističkih destinacija u Crnoj Gori, u radu se polazi od pretpostavke da bi vrednosti ekonomskih indikatora na nivou Budve, ukoliko bi bili dostupni, bile približne nacionalnim pokazateljima, uz određene varijacije uslovljene intenzitetom turističke aktivnosti.

Tabela 2: Ekonomski indikatori održivosti

Indikator	Referentna vrednost		Jedinica mere	Rezultat	
Udeo turizma u BDP-u		<40%	%		7,7 (Monstat) 24,5 (WTTC)
		40-70%			
		>70%			
Zaposlenost u turizmu		<30%	%		10,41
		30-60%			
		>60%			
Prosečna potrošnja po turistu		>150€	€ / turista		137,1
		80-150€			
		<80€			

Izvor – obrada autora

U Tabeli 2 prikazani su rezultati merenja ekonomskih indikatora održivosti. Poseban izazov u analizi predstavlja utvrđivanje učešća turizma u bruto domaćem proizvodu, imajući u vidu da je, prema metodologiji Monstat-a, turizam statistički obuhvaćen kroz delatnosti pružanja usluga smeštaja.

Ovakvo metodološko rešenje ne obuhvata ukupne indirektne efekte turizma, zbog čega je učešće turizma u BDP-u iskazano na nivou od 7,7%.

Kako bi se dobila potpunija slika ekonomskog značaja turizma, u analizu su uključeni i podaci Svetskog saveta za turizam i putovanja (WTTC), prema kojima je učešće turizma u BDP-u Crne Gore znatno veće. Iako su navedeni podaci zasnovani na različitim metodologijama, oba izvora ukazuju da se turizam, posmatrano kroz ovaj indikator, nalazi u takozvanoj „zelenoj zoni“, što ukazuje na relativno uravnotežen ekonomski uticaj turizma. Ovi nalazi su posebno relevantni za Budvu, kao destinaciju sa izraženom turističkom specijalizacijom.

Kada je reč o zaposlenosti u turizmu, zvanični podaci za 2024. godinu pokazuju da je u delatnostima pružanja usluga smeštaja, hrane i pića na nivou Crne Gore bilo zaposleno 26.797 lica, što čini 10,41% ukupne zaposlenosti. Iako podaci na nivou opštine Budva nisu javno dostupni, s obzirom na koncentraciju turističkih kapaciteta i usluga, može se pretpostaviti da je udeo zaposlenih u turizmu u Budvi znatno izraženiji nego na nacionalnom nivou.

Dodatni uvid u kvalitet zaposlenosti u turizmu pružaju podaci o zaradama. Prosečna bruto zarada u delatnostima pružanja usluga smeštaja, hrane i pića iznosila je 1.028 eura, što je nešto više u odnosu na prosečnu bruto zaradu na nivou Crne Gore (1.011 eura). U neto iznosu, odnos zarada iznosio je 832 prema 820 eura, u korist navedenih delatnosti. Na osnovu ovog indikatora može se zaključiti da se turizam, sa ekonomskog aspekta, takođe, nalazi u zelenoj zoni, uz napomenu da rezultate treba tumačiti sa oprezom zbog postojećih metodoloških ograničenja.

Poslednji analizirani ekonomski indikator odnosi se na prosečnu potrošnju po turisti. Prema podacima Nacionalne turističke organizacije Crne Gore za 2023. godinu, prosečna dnevna potrošnja turista iznosila je 137,1 euro. Prema referentnim vrednostima ETIS indikatora, ovaj rezultat svrstava Crnu Goru, a posredno i Budvu kao njenu najznačajniju turističku destinaciju, u žutu zonu, što ukazuje na prostor za unapređenje ekonomskih efekata turizma kroz povećanje kvaliteta ponude i strukture turističke potrošnje.

Ekološki indikatori

Merenje ekoloških indikatora održivosti u turističkoj destinaciji Budva predstavlja značajan izazov, pre svega zbog odsustva egzaktnih i javno dostupnih podataka. Za potrebe ove analize, korišćeni su podaci interne evidencije DOO „Vodovod i kanalizacija Budva“ o mesečnoj potrošnji vode na teritoriji opštine, u kombinaciji sa statistikom o ostvarenim noćenjima turista.

Na osnovu ovih podataka moguće je izvršiti približni proračun dnevne potrošnje vode po turisti, što omogućava procenu ekološkog opterećenja destinacije tokom sezone i van sezone.

Tabela 3 -Ekološki indikatori održivosti

Indikator	Referentna vrednost	Jedinica mere	Rezultat
Potrošnja vode po turisti	<200	l/dan/turista	828
	200-400		
	>400		
Potrošnja energije po turisti	<10	kWh/dan/turista	32kWh
	10-20		
	>20		

Izvor – obrada autora

Tabela 3 pokazuje da potrošnja vode po turisti u Budvi tokom najintenzivnijeg dela sezone (jun–septembar) iznosi oko 828 litara dnevno. Ova vrednost značajno premašuje preporučenu granicu i svrstava Budvu u crvenu zonu održivosti. Analiza pokazuje da tokom pojedinih meseci van sezone dnevna potrošnja vode po turisti dostiže i preko 2.000 litara, što ukazuje na visoku neefikasnost korišćenja vodenih resursa i na značajan pritisak na lokalnu komunalnu infrastrukturu.

Važno je napomenuti da podaci Vodovoda Budva nisu potpuno precizni, jer deo utrošene vode nije evidentiran usled gubitaka na mreži i neprijavljenih vodomera. Ipak, i približni podaci dovoljno jasno ukazuju na strukturalni problem efikasnosti vodnih resursa u destinaciji.

Kada je reč o potrošnji električne energije po turisti, rezultati pokazuju prosečnu potrošnju od 32 kWh dnevno. Ovaj indikator izračunat je na osnovu ukupne godišnje potrošnje električne energije u Budvi i broja ostvarenih noćenja turista. Visoka energetska potrošnja dominantno je uslovljena sezonskim intenzitetom turističkog prometa i velikim brojem turista koncentrisanih u letnjim mesecima, što ukazuje na potrebu za boljom energetsom efikasnošću i upravljanjem resursima tokom vršnih perioda.

Sociokulturni indikatori održivosti

Analiza sociokulturnih indikatora održivosti u turističkoj destinaciji Budva oslanja se na dva izvora podataka: anketnom istraživanju lokalnog stanovništva i podacima koje je Turistička organizacija Budva (TOB) objavila u vezi broja kulturnih događaja i manifestacija organizovanih tokom 2023. godine. Ovi

indikatori pružaju uvid u uticaj turizma na lokalnu zajednicu i kulturni život destinacije.

Tabela 4: Sociokulturni indikatori održivosti

Indikator	Referentna vrednost		Jedinica mere	Rezultat	
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva turizmom		>70%	% pozitivnih odgovora		43,40
		50-70%			
		<50%			
Broj kulturnih događaja godišnje		>20	broj		~150
		10-20			
		<10			

Izvor – obrada autora

Tabela 4 prikazuje rezultate merenja sociokulturnih indikatora. Anketom je utvrđeno da je 43,4% ispitanika izrazilo pozitivno mišljenje o turističkom razvoju Budve, na Likertovoj skali od 1 do 5. Ova vrednost ukazuje da zadovoljstvo lokalnog stanovništva turizmom nije visoko, te da se destinacija po ovom indikatoru nalazi u crvenoj zoni održivosti. Rezultati su indikativni za identifikaciju potencijalnih oblasti u kojima je potrebno unapređenje komunikacije sa lokalnom zajednicom i bolje upravljanje efektima turizma.

S druge strane, podaci TOB-a pokazuju da je tokom 2023. godine u Budvi organizovano oko 150 kulturnih i zabavnih događaja, što značajno premašuje preporučenu referentnu vrednost (>20). Ovaj indikator svrstava Budvu u zelenu zonu ukazuje na visok nivo kulturne aktivnosti i mogućnosti za sociokulturnu interakciju turista i lokalne zajednice.

Kombinovana analiza ova dva indikatora ukazuje na dvojaku sliku: s jedne strane, turizam doprinosi bogatoj kulturnoj ponudi i aktivnosti destinacije, ali s druge strane zadovoljstvo lokalnog stanovništva je relativno nisko, što signalizira potrebu za unapređenjem upravljanja efektima turizma na zajednicu i sociokulturnu održivost Budve.

Na osnovu analize opštih, ekonomskih, ekoloških i sociokulturnih indikatora održivosti za turističku destinaciju Budva, može se zaključiti da destinacija pokazuje kontrastne rezultate. Ekonomski indikatori ukazuju na relativno stabilan doprinos turizma BDP-u i zaposlenosti, dok je prosečna potrošnja turista umerena. S druge strane, ekološki indikatori, posebno potrošnja vode i energije po turistima, otkrivaju značajan pritisak na resurse tokom vršnih meseci, što svrstava Budvu u crvenu zonu održivosti. Sociokulturni indikatori pokazuju

da, iako je broj kulturnih događaja visok, zadovoljstvo lokalnog stanovništva turističkim razvojem je nisko. Kombinovano, ovi rezultati ukazuju da turizam u Budvi, iako ekonomski značajan, stvara izražene ekološke i sociokulturne pritiske, što je karakteristično za fenomen prekomernog turizma i signalizira potrebu za uravnoteženijim pristupom održivom razvoju destinacije.

Uticaj prekomernog turizma na kvalitet života lokalnog stanovništva Budve

Kako bi se rezultati merenja ETIS indikatora dopunili socijalnom dimenzijom održivosti, sprovedeno je anketno istraživanje lokalnog stanovništva u Budvi. Fokus ankete je bio na proceni izraženosti problema prekomernog turizma kroz prizmu zadovoljstva kvalitetom života u Budvi, percepcije uticaja prekomernog turizma na kvalitet života i usklađenost aktuelnog turističkog razvoja sa principima održivog turizma. Sve varijable su merene Likretovom skalom (1-5), pri čemu deskriptivni pokazatelji služe kao početni uvid u dominantne stavove ispitanika pre provere odnosa varijabli.

Tabela 3- Deskriptivna statistika

	Problema prekomernog turizma	Zadovoljstvo kvalitetom života u Budvi	Ocena uticaja prekomernog turizma na kvalitet života	Ocena usklađenosti trenutnog razvoja sa održivim turizmom
Valid N	52	52	52	52
Missing	0	0	0	0
Mean	3.69	2.90	2.27	2.06
Median	4.00	3.00	2.00	2.00
Std. Deviation	.981	1.015	1.012	.998

Izvor – obrada autora

Deskriptivna statistika ukazuje na jasnu tendenciju da ispitanici prepoznaju prekomerni turizam kao izražen problem i istovremeno imaju negativan stav prema održivosti aktuelnog razvoja. Prosečna vrednost procene izraženosti problema prekomernog turizma iznosi $M = 3,69$ ($SD = 0,981$), uz medijanu $Md = 4$, što upućuje da većina ispitanika problem procenjuje kao izražen. Nasuprot tome, zadovoljstvo kvalitetom života u Budvi je umereno do niže ($M = 2,90$; $SD = 1,015$; $Md = 3$), što sugerise neutralno do blago nezadovoljno vrednovanje životnih uslova tokom perioda intenzivne turističke aktivnosti.

Dodatno, prosečna ocena uticaja prekomernog turizma na kvalitet života $M = 2,27$ ($SD = 1,012$; $Md = 2$), što ukazuje da ispitanici taj uticaj dominantno doživljavaju kao negativan. Najniža prosečna vrednost zabeležena je kod ocene usklađenosti turističkog razvoja sa održivim turizmom ($M = 2,06$; $SD = 0,998$; $Md = 2$), što upućuje da ispitanici u proseku smatraju da aktuelni razvoj nije u skladu sa principima održivosti.

Tabela 6- Pouzdanost skale „Indeks adekvatnosti infrastrukture“ (Cronbach's α)

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.702	.737	4

Izvor – obrada autora

U cilju operacionalizacije infrastrukturne dimenzije uticaja turizma, konstruisan je kompozitni Indeks adekvatnosti infrastrukture kao prosek četiri stavke (ocena infrastrukturnih kapaciteta, parking kapaciteta, saobraćajne infrastrukture i komunalne infrastrukture). Pouzdanost skale testirana je *Cronbach*-ovim koeficijentom alfa i pokazala je prihvatljivu unutrašnju konzistentnost ($\alpha = .702$; 4 stavke; $N = 52$). Prosečna međustavkovna korelacija iznosila je .411, dok su korigovane *item-total* korelacije bile u rasponu .405-.628, što upućuje na to da svaka stavka značajno doprinosi ukupnom indeksu. Analiza „ α if item deleted“ nije ukazala na potrebu eliminacije stavki, iako bi izbacivanje stavke o komunalnoj infrastrukturi marginalno povećalo α (.717), zadržana je zbog sadržajne relevantnosti u kontekstu održivosti destinacije.

Tabela 4- Korelaciona analiza

		Problem prekomernog turizma	Zadovoljstvo kvaliteta života u BD	Uticaj prekomernog turizma na kvalitet života	Uticaj implementacija inicijativa za održivi turizam	infra_index
Spearman's rho	Correlation Coefficient	1.000	-.214	-.156	.095	-.155
	Sig. (2-tailed)	.	.128	.269	.501	.272
	N	52	52	52	52	52

Zadovoljstvo kvalitetom života u BD	Correlation Coefficient	-.214	1.000	.381**	.284*	.273*
	Sig. (2-tailed)	.128	.	.005	.041	.050
	N	52	52	52	52	52
Uticaj prekomernog turizma na kvalitet života	Correlation Coefficient	-.156	.381**	1.000	.046	.213
	Sig. (2-tailed)	.269	.005	.	.744	.130
	N	52	52	52	52	52
Uticaj implementacije inicijativa za održivi turizam	Correlation Coefficient	.095	.284*	.046	1.000	.350*
	Sig. (2-tailed)	.501	.041	.744	.	.011
	N	52	52	52	52	52
infra_index	Correlation Coefficient	-.155	.273*	.213	.350*	1.000
	Sig. (2-tailed)	.272	.050	.130	.011	.
	N	52	52	52	52	52

Izvor – obrada autora

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

U Tabeli 7 prikazani su rezultati Spirmanove korelacije između percepcije prekomernog turizma, zadovoljstva kvalitetom života, ocene uticaja prekomernog turizma, ocene uticaja implementacije inicijativa za održivi turizam i indeksa infrastrukture (N = 52). Utvrđena je statistički značajna

pozitivna povezanost između zadovoljstva kvalitetom života i ocene uticaja prekomernog turizma na kvalitet života, $\rho = .381$, $p = .005$, što ukazuje da ispitanici sa većim nivoom zadovoljstva kvalitetom života imaju tendenciju da uticaj prekomernog turizma ocenjuju manje negativno. Takođe, zadovoljstvo kvalitetom života pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa ocenom uticaja implementacije inicijativa za održivi turizam $\rho = .284$, $p = .041$, što i ukazuje da ispitanici sa većim zadovoljstvom kvalitetom života u većoj meri prepoznaju i potencijalne pozitivne efekte inicijativa usmerenih ka održivosti. Dodatno, ocena uticaja implementacije inicijative za održivi turizam je pozitivno povezana sa infrastrukturnim indeksom, $\rho = .350$, $p = .011$, što sugerise da bolja percepcija infrastrukturne adekvatnosti prati veće poverenje u efekte mera/inicijativa održivog turizma.

Konačno, uočena je granično značajna pozitivna povezanost između indeksa infrastrukture i zadovoljstva kvalitetom života, $\rho = .273$, $p = .050$, što ukazuje da infrastruktura može predstavljati jedan od mehanizama kroz koje turističko opterećenje utiče na doživljaj kvaliteta života. Nasuprot tome, percipirana izraženost problema prekomernog turizma nije pokazala statistički značajne korelacije sa ostalim posmatranim varijablama ($p > .05$).

Indikatori održivosti u odnosu na stavove lokalnog stanovništva

U skladu sa ETIS pristupom, održivost destinacije ne može se ocenjivati isključivo na osnovu opštih statističkih pokazatelja, već je neophodno uključiti i socijalnu dimenziju tj. stavove i percepcije lokalne zajednice. Prema konceptu prekomernog turizma, kritično je upravo pitanje u kojoj meri intenzivna turistička aktivnost narušava kvalitet života stanovnika i generiše pritiske na prostor, infrastrukturu i resurse. Iz tog razloga, rezultati anketnog istraživanja lokalnog stanovništva u ovom radu koriste se kao dopuna i objašnjenje nalaza dobijenih merenjem indikatora održivosti (ETIS).

Merenje opštih indikatora pokazalo je da Budva u 2024. godini beleži visok broj dolazaka i izraženu sezonsku koncentraciju, pri čemu se 55,40% dolazaka ostvaruje u periodu jun-septembar. Ovakva vremenska koncentracija predstavlja strukturni rizik održivosti, jer kratkotrajno intenzivira pritisak na infrastrukturu i javni prostor, kao i na lokalno stanovništvo. Istovremeno, u anketi se percipira izraženost problema prekomernog turizma pojavljuje kao relevantna tema u stavovima ispitanika, što je u skladu sa indikatorskim nalazom da se opterećenje destinacije smanji u letnjim mesecima. U interpretativnom smislu, sezonalnost je ovde mehanizam koji povezuje indikatorsku dijagnozu sa socijalnim efektima: što je veća koncentracija

turističke aktivnosti, to je verovatnije da će lokalna zajednica osećati više gužve, ograničenu dostupnost prostora i pad kvaliteta svakodnevnice.

ETIS nalazi o sezonalnosti i visokom intenzitetu dolazaka implementiraju pojačano opterećenje infrastrukturnih kapaciteta u letnjim mesecima. Da bi se infrastrukturna dimenzija kvantifikovala na nivou percepcije lokalnog stanovništva, u anketi je konstruisan indeks adekvatnosti infrastrukture kao prosek četiri stavke (ocena infrastrukturnih kapaciteta, parkinga, saobraćajne i komunalne infrastrukture). Test pouzdanosti pokazao je prihvatljivu unutrašnju konzistentnost, što opravdava korišćenje kompozitnog indeksa kao jedinstvene mere infrastrukturne adekvatnosti. Dobijeni rezultat je analitički važan sa ETIS merenjima jer pokazuje da infrastruktura nije sporedan aspekt prekomernosti, već jedan od ključnih kanala kroz koje se turistički pritisak materijalizuje u kvalitet života. U prilog tome, uočena je granično značajna pozitivna povezanost između infrastrukturnog indeksa i zadovoljstva kvalitetom života, što ukazuje da bolja percepcija infrastrukturne adekvatnost prati viši nivo subjektivnog blagostanja stanovništva.

Ekološki indikatori ukazuju na izraženo resursno opterećenje: potrošnja vode po turisti u najintenzivnijem delu sezone iznosi oko 828 l/dan/turista, dok potrošnja električne energije po turisti iznosi oko 32 kWh/dan/turista. Ove vrednosti značajno premašuju referentne pragove i svrstavaju Budvu u „crvenu zonu“ ekološke održivosti. Iako anketa ne meri direktno tehničke parametre potrošnje vode/energije, njena uloga u ovoj analizi je da pokaže socijalni odjek resursnih pritisaka: povećano opterećenje komunalnih sistema u sezoni uobičajeno prati pad kvaliteta javnih usluga i niži osećaj komfora, što su tipični elementi pogoršanja kvaliteta života u uslovima prekomernog turizma.

Ekonomski indikatori u celini pokazuju relativno stabilan doprinos turizma na nacionalnom nivou, uz metodološka ograničenja za opštinski nivo. Posebno, prosečna dnevna potrošnja turista (137,1€) upućuje na „žutu zonu“, odnosno prostor za rast kvaliteta ponude i potrošnje. Međutim, upravo ovde anketa pruža kritičnu dopunu: u percepcijama lokalnog stanovništva, ekonomski efekti mogu biti praćeni negativnim eksternalijama – pre svega rastom cena i padom dostupnosti dobara i usluga u sezoni. Takav nalaz se logički nadovezuje na indikator sezonalnosti (55,40%), jer kratkotrajan rast tražnje najčešće pojačava pritisak na cene i dostupnost usluga u malom prostoru i kratkom vremenu. Na taj način, kombinacija indikatora i ankete ukazuje na disproporciju: makroekonomski benefiti ne znače nužno i rast blagostanja lokalne zajednice, što je ključna karakteristika neujednačene održivosti.

U kontekstu destinacijskog menadžmenta, važan je i odnos lokalne zajednice prema merama održivog turizma. Anketni nalazi pokazuju da je ocena uticaja implementacije inicijativa za održivi turizam pozitivno povezana sa infrastrukturnim indeksom, kao i sa zadovoljstvom kvalitetom života. Ovi rezultati su važni za povezivanje sa ETIS merenjima jer sugerišu da se podrška upravljačkim merama jača onda kada lokalna zajednica percipira da destinacija raspolaze adekvatnijom infrastrukturnom osnovom i da su životni uslovi stabilniji. Drugim rečima, infrastrukturna i resursna održivost nisu samo tehnička pitanja, već faktori koji uslovljavaju društvenu legitimnost i prihvatljivost politika održivog turizma.

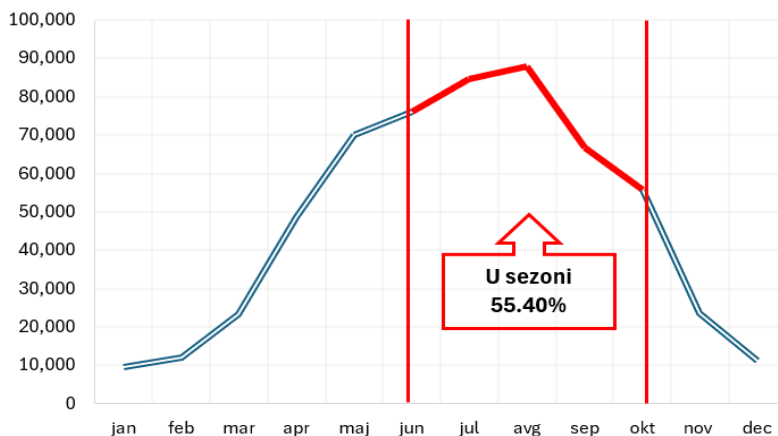
Merenje sociokulturnih indikatora pokazalo je dvojaku sliku: Budva ima visok nivo kulturne aktivnosti, što je iznad referentne vrednosti i upućuje na „zelenu zonu“. Istovremeno, zadovoljstvo lokalnog stanovništva turizmom iznosi 43,4% pozitivnih odgovora, što ukazuje na relativno nizak nivo prihvatanja turističkog razvoja i „žutu/rizičnu“ zonu socijalne održivosti. Upravo u ovoj disproporciji gde bogata ponuda nasuprot nižem zadovoljstvu zajednice, prepoznaje se jedan od ključnih obrazaca prekomernog turizma koja se ogleda u visokoj aktivnosti i vidljivim ekonomsko-kulturnim benefitima, ali i rastućim društvenim troškovima koji se akumuliraju u sezoni.

Načelno, kombinovanjem rezultata indikatora i ankete dobija se konzistentan zaključak da Budva pokazuje znake neujednačene održivosti. Ekonomska dimenzija je relativno stabilnija, dok su ekološki pritisci izraziti i praćeni socijalnim signalima tj. nižim zadovoljstvom zajednice i infrastrukturnim ograničenjima. Ujedno, sezonalnost se potvrđuje kao ključni ograničavajući faktor jer pojačava i resursne i infrastrukturne pritiske, što se u anketi odražava i kroz vezu infrastrukturne adekvatnosti sa kvalitetom života i podrškom merama održivog turizma.

Koncentracija turista u toku sezone

Podaci o turističkim dolascima i noćenjima na mesečnom nivou, predstavljaju osnovni set podataka na bazi kojih je moguće izračunati indikator sezonske koncentracije turističkog prometa. Jedan od problema, kada je u pitanju metodologija, jeste činjenica da Monstat prikuplja i objavljuje mesečne podatke o turističkim kretanjima jedino za kolektivni smeštaj. Sa druge strane, podaci o ukupnim kretanjima na mesečnom nivou dostupni su isključivo na nivou celokupne države, a ne na nivou opština. S tim u vezi, izračunavanje navedenog indikatora sprovedeno je na osnovu dostupnih podataka o turističkim kretanjima u kolektivnom smeštaju.

Grafik 1: Turistički dolasci u Budvi 2023. godine

Izvor- Autori, prema podacima Monstat-a

Grafik 1 prikazuje turističke dolaske u Budvi tokom 2023. godine u kolektivnom smeštaju. Primećujemo da se u toku letnje turističke sezone ostvari 55.40% ukupnih turističkih dolazaka, što jasno ukazuje na problem izražene sezonalnosti. Takođe, posmatrano kroz prizmu ETIS-ovih indikatora možemo zaključiti da je u potpunosti premašena donja granica sezonskog karaktera prometa turista, s obzirom na to da se u toku letnje turističke sezone ostvari više od 50% turističkog prometa. Pomenuti indikatori jasno ukazuju da je Budva u crvenoj zoni, što upućuje na hitnost reagovanja u smeru prevazilaženja karaktera sezonalnosti.

Indikatori održivosti i prekomerni turizam

Sistem indikatora održivosti predstavlja osnov za analizu strukturnih promena koje nastaju u turističkim destinacijama pod pritiskom intenzivnog rasta. U urbanim primorskim sredinama kao što je Budva, indikatori otkrivaju stepen opterećenja infrastrukture, dinamiku korišćenja resursa i promene u socijalnoj koheziji, koje su karakteristične za fenomen prekomernog turizma. ETIS okvir omogućava da se ovi procesi sagledaju kroz jasno definisane ekonomske, ekološke i sociokulturne parametre, ali i kroz dimenzije upravljanja destinacijom.

Nalazi ovog istraživanja su u velikoj meri konzistentni sa ranijim upozorenjima u literaturi o strukturnim ograničenjima održivosti budvanskog turizma. Duletić (2011) analizirajući indikatore održivosti turizma na primeru Budvanske rivijere, ukazuje na izrazito nepovoljno stanje prvenstveno kroz ekstremnu sezonsku koncentraciju, te povezuje takvu koncentraciju sa snažnim pritiskom na komunalnu infrastrukturu i ograničenim kapacitetom plaža.

Iako je u ovom radu indikator sezonalnosti nešto niži od rezultata Duletićevih merenja ($55\% < 80\%$), rezultat i dalje prelazi referentni prag i potvrđuje kontinuitet sezonskog disbalansa kao ključnog ograničavajućeg faktora održivosti. Dodatno, ekološki indikatori ukazuju na visoko resursno opterećenje, dok anketni nalazi pokazuju relativno nisko zadovoljstvo lokalnog stanovništva razvojem turizma, što se uklapa u Duletićevu ocenu da razvoj turizma u Budvi nije dovoljno usklađen sa kriterijumima održivog razvoja i da je nužno snažnije upravljanje, uključujući i procene nosećeg kapaciteta.

Na teorijskom nivou, indikatori održivosti imaju dvostruku funkciju:

- (1) da identifikuju stepen odstupanja između stvarnih turističkih tokova i optimalnih nosivih kapaciteta, i
- (2) da omoguće prevođenje kompleksnih procesa, kao što su sezonska preopterećenja ili prostorne koncentracije turista, u kvantitativne parametre korisne za planiranje.

U skladu sa ekonomski indikatori – poput obima turističkog prometa, trajanja boravka i udela turizma u lokalnoj ekonomiji – važni su zato što pokazuju stepen zavisnosti destinacije od jednog sektora, što povećava njenu ranjivost na negativne efekte. Ekološki indikatori, među kojima su potrošnja vode, električne energije i količina otpada po turisti ukazuju na energetske i resursni intenzitet turističkih aktivnosti, koji se u primorskim gradovima tokom turističke sezone često približavaju ili prelaze kritične pragove.

Sociokulturni indikatori ETIS-a u okviru sistema održivosti dopunjuju ekonomske i ekološke segmente, jer omogućavaju da se u obzir uzmu i društveni troškovi razvoja – kao što su promena u dostupnosti javnih usluga, percipirana gužva, narušavanje lokalnog identiteta i pad tolerancije lokalnog stanovništva na turiste. Konceptualni okvir održivosti, čije se osnove nalaze u ranijim istraživanjima koja se bave Budvom, ukazuju da upravo ova dimenzija postaje najranjivija kada je turistički rast nekontrolisan i usmeren pretežno na kvantitativne pokazatelje.

Sumirano, indikatori održivosti pružaju mehanizam za prepoznavanje oblika prekoračenja nosivih koncepata koji su već identifikovani u teorijskom i empirijskom okviru o prekomernom turizmu u Budvi. Oni omogućavaju da se kvalitativne promene (npr. nezadovoljstvo lokalne zajednice) pretoče u merljive parametre, što destinaciji daje osnov za planiranje, praćenje i kontrolu daljeg razvoja.

Zaključak

Analiza ekonomskih, sociokulturnih i opštih indikatora održivosti pokazala je da je turistička destinacija Budva u značajnoj meri opterećena efektima prekomernog turizma. Merenjem indikatora u skladu sa ETIS metodologijom dobijene su vrednosti koje jasno ukazuju da postojeća dinamika turističkog razvoja prevazilazi kapacitete destinacije u više kritičnih segmenata. Najveća odstupanja su u oblasti ekoloških indikatora, gde potrošnja vode i električne energije po turisti premašuje referentne okvire održivosti, što nedvosmisleno upućuje na visok nivo pritiska na prirodne resurse. Rezultati dobijeni u ovom istraživanju podudaraju se sa širim nalazima prethodnih studija sprovedenih na teritoriji Budve, koje su, takođe, uočile strukturne probleme povezane sa infrastrukturnim opterećenjem, sezonskim disbalansom i padom kvaliteta života lokalnog stanovništva.

Polazeći od toga, može se zaključiti da je glavna hipoteza (H1) – da Budva pokazuje znake neujednačene održivosti po ETIS indikatorima, pri čemu ekonomski aspekt ima povoljniju poziciju u odnosu na ekološki i sociokulturni – u potpunosti opravdana. Ekonomski indikatori se zaista nalaze u zelenoj ili žutoj zoni održivosti, što ukazuje na stabilan udeo turizma u ekonomskoj strukturi i pozitivne finansijske efekte. Nasuprot tome, ekološki indikatori se nalaze u crvenoj zoni, što ukazuje na značajno narušavanje nosivih kapaciteta životne sredine, a sociokulturni indikatori delimično oslikavaju pad zadovoljstva lokalnog stanovništva turizmom i osećaj opterećenja tokom turističke sezone. Ova disproporcija jasno potvrđuje da je destinacija neodrživo pozicionirana u pogledu ukupnog razvoja i da ekonomska korist nije uravnotežena sa ekološkim i društvenim troškovima.

Pomoćna hipoteza (H2) – da sezonalnost predstavlja ključni ograničavajući faktor održivog razvoja – takođe je potvrđena. Udeo turističkih dolazaka u periodu jun-septembar premašuje 50% ukupnog godišnjeg prometa, što dovodi do neravnomerne potrošnje resursa, preopterećenja infrastrukture i finansijskih fluktuacija na lokalnom nivou. Ovaj oblik sezone koncentracije u potpunosti korespondira sa rezultatima merenja opštih i ekoloških indikatora, ali i sa nalazima prethodnih analiza koje ukazuju na to da je upravo snaga sezonskih tokova jedan od najizraženijih strukturnih problema turističke destinacije.

Istraživanje pokazuje da je Budva turistička destinacija sa izrazitom prostornom, vremenskom i resursnom asimetrijom turističkog opterećenja. Iako ekonomski efekti ostaju dominantni i pozitivni, ukupna održivost destinacije narušena je usled intenzivne i slabo kontrolisane sezonske ekspanzije, što potvrđuje glavnu i pomoćnu hipotezu ovog rada. Rezultati ukazuju na potrebu

prelaska sa kvantitativnog na kvalitativni model razvoja, uz jačanje destinacijskog menadžmenta, kontrolu prostornog planiranja, uvođenja efikasnijih mehanizama upravljanja resursima i poseban fokus na uspostavljanje balansa između interesa turista, lokalne zajednice i očuvanja prirodnih sistema. Dobijeni nalazi mogu poslužiti kao osnov za dalji razvoj integrisanog sistema praćenja održivosti, koji bi u budućnosti trebalo da uključi preciznije ekološke parametre, merenja stvarnih nosivih kapaciteta, kao i dublje ispitivanje socijalnih aspekata turističke koncentracije. Na taj način, Budva bi mogla razviti jasniji, održiviji i dugoročno stabilniji model turističkog razvoja koji će uskladiti ekonomske interese sa očuvanjem kvaliteta destinacije.

Literatura

1. Aall, C. i Koens, K. (2019): The Discourse on Sustainable Urban Tourism: The Need for Discussing More Than Overtourism; *Sustainability*, vol. XI, br. 15; Basel: MDPI.
2. Butler, R. W. (1980): The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources; *The Canadian Geographer*, vol. XXIV.
3. Dodds, R. i Butler, R. (2019): *Overtourism: Issues, realities and solutions*; Berlin: De Gruyter.
4. Duletić, V. Đ. (2011): *Budvanski turizam i održivi razvoj*; Budva: NU Budvanski kulturni identite.
5. European Commission (2013): *European Tourism Indicator System (ETIS) toolkit for sustainable destinations*; Brussels: European Commission, DG Enterprise and Industry.
6. European Commission (2016a): *European Tourism Indicator System for sustainable destination management*; Luxembourg: Publications Office of the European Union.
7. Hall, C. M., Prayag, G. i Amore, A. (2018): *Tourism and Resilience: Individual, Organisational and Destination Perspectives*; Bristol: Channel View Publications.
8. Kim, M., Choi, K. W., Chang, M. i Lee, C. H. (2020): Overtourism in Jeju Island: The Influencing Factors and Mediating Role of Quality of Life; *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, vol. VII, br. 5; Seongnam (Gyeonggi): Korea Distribution Science Association..
9. Mihalić, T. i Kuščer, K. (2022): Can overtourism be managed? Destination management factors affecting residents' irritation and quality of life; *Tourism Review*, vol. LXXVII, br. 1; Bingley: Emerald Publishing Limited.

10. Moisescu, O. I., Gică, O. A., Coroş, M. M. i Yallop, A. C. (2019): The UNTOLD story: Event tourism's negative impact on residents' community life and well-being; *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, vol. XI, br. 5; Bingley: Emerald Publishing Limited.
11. Peeters, P., Gössling, S., Klijs, J., Milano, C., Novelli, M., Dijkmans, C., Eijgelaar, E., Hartman, S., Heslinga, J., Isaac, R., Mitas, O., Moretti, S., Nawijn, J., Papp, B. i Postma, A. (2018): Research for TRAN Committee – Overtourism: impact and possible policy responses; Brussels: European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies.
12. Türker, N., Koçoğlu, C. M. i Saraç, Ö. (2024): Effect of Overtourism on Residents' Quality of Life in World Heritage Cities; *Journal of New Tourism Trends*, vol. V, br. 1.
13. UNWTO (2018): *'Overtourism'? Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions*; Madrid: World Tourism Organization.

BUDVA BETWEEN TOURISM AND SUSTAINABILITY: AN ANALYSIS OF KEY INDICATORS

Abstract

This paper analyzes the level of sustainability of tourism development in Budva by applying a set of economic, environmental, physical, and socio-cultural indicators within the European Tourism Indicator System (ETIS) framework. The aim of the study is to determine to what extent the current scale and intensity of tourism activities contribute to or undermine the sustainable development of the destination, drawing on statistical sources and a survey-based insight into local residents' views on the challenges of overtourism in Budva. The results indicate that Budva is facing a pronounced problem of overtourism, reflected in rising prices and seasonal imbalances, degradation of natural and urban space, infrastructure overload, and a decline in the quality of life of the local population. Environmental indicators point to reduced and overburdened beach capacity and increasing pressure on natural resources, while socio-cultural aspects suggest an erosion of local identity and destination authenticity. The study confirms that the current tourism development model exceeds the destination's carrying capacity and requires the urgent implementation of measures that would align economic benefits with the principles of long-term sustainability and destination resilience through effective destination management.

Keywords: sustainability, sustainability indicators, resilient tourism, destination management, Budva

JEL: Z32, Q56

UDK: 347.74:339.187.44(497.16)
 347.74: 339.13.025.3(497.16)
 Originalni naučni rad
 Primljen: 17.03.2026.
 Prihvaćen: 25.05.2026.

FRANŠIZING I LICENCA U PRAVNOM SISTEMU CRNE GORE: KOMPARATIVNA ANALIZA I RAZVOJNI POTENCIJALI

Milena Kavarić¹

Apstrakt

U savremenoj pravnoj teoriji i praksi, ugovor o franšizingu se često poistovećuje sa licencnim ugovorom, usled postojanja srodnih elemenata, naročito u pogledu prenosa prava intelektualne svojine. Ipak, ovaj rad ukazuje da je takvo pojednostavljeno shvatanje pravne prirode franšizinga neodrživo. Analizom ključnih razlika između ugovora o franšizingu i ugovora o licenci, autorka argumentuje da se franšizing ne može svesti na „obogaćenu licencu“, već predstavlja kompleksan i samosvojan obligacioni odnos. Dok je predmet licence ograničen na iskorišćavanje konkretnih nematerijalnih dobara, franšizing podrazumeva prenos integrisanog poslovnog modela, koji uključuje tehnički, komercijalni i marketinški know-how, obuku i kontinuiranu podršku. Dodatno, intenzitet međusobne saradnje, sistem nadzora, struktura naknada i zajednički razvoj poslovnog koncepta, razlikuju franšizing kao poslovni i pravni institut koji zahteva poseban normativni tretman. U tom smislu, rad doprinosi dubljem razumevanju pravne prirode franšizinga i pruža argumente za njegovo normativno i teorijsko distanciranje od klasičnih licencnih odnosa. U radu je dat osvrt na franšizni sektor u CG i njegov potencijal da bude značajan instrument za dalji razvoj privrede CG, naročito u oblasti trgovine, turizma i usluga.

Ključne reči: *franšizing, licenca, sličnosti, razlike, razgraničenje.*

JEL: *K12, L14*

Uvod

U savremenom privrednom pravu ugovori kojima se omogućava korišćenje prava intelektualne svojine i poslovnog koncepta postaju sve značajniji

¹ Milena Kavarić, docent, Pravni fakultet, Podgorica, Crna Gora, E-mail: milena.kavarić@unimediterranean.net, ORCID ID: 0000-0002-9513-0638

instrumenti pravnog i ekonomskog povezivanja učesnika na tržištu. Među njima posebno mesto zauzimaju ugovor o licenci i ugovor o franšizingu, koji, iako različiti po svojoj pravnoj prirodi i funkciji, često izazivaju dileme u pogledu njihove međusobne sličnosti i mogućnosti distinkcije.

Licencni ugovor tradicionalno služi kao sredstvo prenosa prava korišćenja određenih nematerijalnih dobara, prije svega prava industrijske svojine, bez prenosa svojine nad njima. S druge strane, ugovor o franšizingu predstavlja složen obligacioni odnos koji uključuje ne samo licenciranje intelektualne svojine, već i prenos poslovnog znanja, obuke, kontinuirane podrške i kontrole, čime se ostvaruje jedinstveni poslovni model i uniformnost nastupa na tržištu.

U praksi se često postavlja pitanje da li je franšizing tek kompleksniji oblik licence ili samostalan pravni institut. Pored terminoloških i sadržajnih sličnosti, prisutna su i značajna odstupanja u njihovim osnovnim funkcijama, pravnim efektima i stepenu koordinacije između ugovornih strana. Cilj ovog rada jeste da se, polazeći od analize ugovora o licenci i ugovora o franšizingu kao zasebnih pravnih figura, ukaže na njihove međusobne dodirne tačke, ali i na granice koje ih jasno razdvajaju.

U tom kontekstu, rad je strukturiran tako da se najpre razmatraju ključni elementi ugovora o franšizingu, potom, osnovne karakteristike ugovora o licenci, da bi se u završnom delu fokus prebacio na komparativnu analizu oba instituta u cilju preciznog određivanja njihove međusobne povezanosti i distinktivnosti.

Ugovor o franšizingu

Franšizing predstavlja vrlo kompleksan pravni posao koji tangira brojne pravne oblasti i liči na mnoge poznate ugovore koje u svom složenom tkivu obuhvata, ali se zbog nekih karakteristika koje su osobene i svojstvene samo njemu, istovremeno i odvaja od njih. Radi se o poslovnom konceptu koji dovodi do ugovornog povezivanja pravno nezavisnih, a ekonomski integrisanih subjekata u kome davalac franšize uz protivnaknadu ustupa korisniku svoj poslovni koncept u cilju prodaje robe i/ili vršenja usluga na uniforman način, pri čemu vrši razuman stepen nadzora i kontrole nad načinom obavljanja poslovne aktivnosti korisnika franšize. Cilj ovog pravnog posla je pojačanje plasmana proizvoda bez učešća dodatnog kapitala, koristeći sledeću poslovnu formulu. Uspešni privredni subjekt, nosilac poslovnog ugleda već razrađenog poslovnog sistema „iznajmljuje“ svoj poslovni koncept, procedure poslovanja, kao i statusni identitet, odnosno ustupa znanje, veštine, poslovno ime, marke, žig i druge znakove razlikovanja drugom subjektu, tj. korisniku franšize, stvarajući u njegovom liku alter ego ugovornim putem. Interes je obostran. Na jednoj

strani se korisniku franšize omogućava da uključenjem u već razređeni poslovni sistem „uđe u posao“ sa skromnim iskustvom i uz neznatni poslovni rizik, jer prodaje robu afirmisanog proizvođača, već poznatu potrošačima, koja mu omogućava pozicioniranje na tržištu. Na drugoj strani, davalac iz ugovora o franšizingu tako smanjuje ulaganja sopstvenog kapitala u prodajnu mrežu, jer širi poslovanje koristeći finansijske i personalne resurse korisnika franšize kao i njegovo poznavanje tržišnih prilika i pravila na ciljanom tržištu. Kao lider sistema davalac franšize umjesto da investira, on finansijski iskorišćava korpus stečenih znanja i obezbeđuje prihod zahvaljujući širenju sistema preko poslovnih jedinica koje promovišu njegov poslovni koncept i imidž. Štedeći na taj način kapital, davalac može da poveća ulaganje u proizvodnju, unapredi reklamiranje i marketing, uloži više sredstava za istraživanje, razvoj i druge aktivnosti koje doprinose rastu franšize i modernizaciji prodajne mreže.

Od suštinske važnosti za ugovor o franšizingu su sledeći elementi:

Prvi elemenat se odnosi na činjenicu da ugovor o franšizingu nastaje između pravno nezavisnih subjekata što predstavlja značajno razgraničenje sa ugovornim odnosima koji na prvi pogled liče na franšizing, kao npr. ugovor o zastupanju ili ugovor o radu, što je na početku bila česta praksa na evropskom kontinentu.

Drugi elemenat se odnosi na teretni karakter ugovora o franšizingu. Nadoknada je bitan elemenat ovog ugovora, pri čemu nije bitno da li se koristi termin franšizna nadoknada ili termin vrednosna protivnadoknada, mada, termin protivnadoknada bolje odražava suštinu odnosa i jasno određuje ugovor o franšizingu kao teretni ugovor.

Treći elemenat podrazumeva da je predmet ovog ugovora franšizni paket koji obuhvata pravo prodaje robe i vršenje usluga, licencu iskorišćavanja poslovnog imena, žiga, uzorka, modela, tehničkog, komercijalnog i marketinškog znanja i iskustva i specifičnih metoda poslovanja. Ovaj paket prava i ovlašćenja čini franšizni odnos mnogo složenijim pravnim odnosom od njemu sličnih ugovora i stvara mnogo šire obaveze za davaoca franšize. Pored prenosa prava i ovlašćenja sadržanih u franšiznom paketu, u njemu su zastupljeni i elementi pomoći. Naime, davalac franšize pruža dugoročnu pomoć korisniku franšize u toku obavljanja franšizne delatnosti. Ta pomoć se odnosi na trajno pružanje usluga, obuku kadrova, obrazovanje, podršku u poslovanju, izboru lokacije, jednoobraznom uređenju prostora i sl. Navedeni elementi franšizing paketa obuhvaćeni su formulacijom ustupanja modela poslovanja.

Četvrti elemenat odnosi se na uniformnost vršenja franšizne poslovne delatnosti. Uniformnost se može posmatrati sa spoljašnjeg i unutrašnjeg

aspekta. Spoljna (eksterna) uniformnost se najčešće postiže licenciranjem trgovačkog žiga davaoca. Žigovi se ne odnose samo na dobra i usluge već i na vizuelni izgled franšiziranih poslovnih jedinica. Žigovi se odnose i na poslovnu komunikaciju, promotivne aktivnosti i materijale. (Dabović i Gavrilović, 2012, 188) Sve to ima za posledicu unifikaciju roba i usluga, ali i jedinstveni enterijer i eksterijer. Unutrašnja (interna) uniformnost postiže se saopštavanjem davaočevog znanja i iskustva, odnosno prenošenjem dokazano uspešnog metoda poslovanja. Ideja uniformnosti je da se kod potrošača stvori utisak da se radi o njima već znanim proizvodima, odnosno uslugama. Ili, kako navode Peters i Schneider davalac i korisnik „za javnost ostavljaju utisak da pripadaju lancu istog vlasnika“. (Peters, L. i Schneider, M., 1985, 167).

Peti elemenat odnosi se na nadzor i kontrolu nad načinom vršenja franšizne poslovne delatnosti. Obavljanje nadzora i kontrole nije samo pravo davaoca, već i njegova obaveza. Inače, ovaj elemenat nije deo franšiznog paketa, kao što je slučaj sa pomoći i obukom, nego način da se obezbedi poštovanje franšiznog paketa u svakodnevnom funkcionisanju poslovnog poduhvata korisnika franšize. Opseg nadzora i kontrole je širi i prelazi granice koje su prisutne kod ostalih ugovora. Ovakav sistem kooperacije, odnosno uzajamne posvećenosti, potreban je zarad očuvanja ugleda i identiteta franšizne mreže.

Ugovor o franšizingu je dvostrano-obavezni, teretni, komutativni, formalni, intuitu personae, ugovor sa trajnim prestacijama.

Specifičnost ugovora o franšizingu se odnosi na proces koji obavezno prethodi finalnoj fazi zaključenja ugovora, poznat pod nazivom predugovorna faza. Predugovorna faza kod ugovora o franšizingu je naglašenija i složenija nego kod drugih ugovora. U ovoj fazi postoji jedna veoma značajna obaveza davaoca franšize koja se odnosi na otkrivanje podataka prije ulaska u ugovorni odnos. Ova predugovorna radnja čini ugovor o franšizingu specifičnim, a ovu obavezu jednom od najznačajnijih obaveza vezanih za franšizing. U predugovornoj fazi davalac franšize ima obavezu da korisniku pruži odgovarajuće i pravovremene informacije o svim okolnostima koje su mu poznate, a čije otkrivanje ima najčešće odlučujući uticaj na opredeljenje potencijalnog korisnika da zaključi ugovor ili odustane od njega. Praksa je pokazala da davalac franšize kao ekonomski jača strana potencijalnom korisniku franšize, koji često nema dovoljno iskustva o franšizing poslovanju, ne daje potpune i relevantne informacije značajne za buduće odnose. Upravo uskraćivanje tih informacija potencijalnom korisniku franšize od strane davaoca franšize predstavlja najznačajniji i najčešći prevarni elemenat. Dostavljanje adekvatnih informacija u razumnom roku prije zaključenja ugovora svakako bi redukovalo prevarnu praksu. Potencijalni korisnici franšize bi na temelju prosleđenih podataka

procenjivali vrednost franšize i opravdanost svog ulaska u sistem. Zbog svog izuzetnog značaja, obaveza predugovornog otkrivanja podataka je regulisana u aktima koje su donele međunarodne organizacije. Takođe, postala je zakonska obaveza u mnogim zemljama.¹

Vrste

S obzirom na to da franšizni ugovorni odnos obuhvata ogroman broj delatnosti² čiji su pojavni oblici različiti, poslovna praksa je stvorila, a pravna teorija uobličila brojne klasifikacije. Za potrebe ovog rada izdvojićemo dve klasifikacije, jednu koja ima za osnov evolutivnu fazu, i drugu koja ima za osnov predmet ugovaranja.

Polazeći od hronologije pojava oblika, razlikujemo dve kategorije franšizinga: tradicionalni i franšizing novog tipa (franšizing poslovnog formata).

Tradicionalni franšizing, ili kako se drugačije naziva franšizing „prve generacije“, predstavlja početnu fazu u razvoju franšizinga. Radi se o najjednostavnijim oblicima kod kojih se franšizing uglavnom svodi na prodaju robe i vršenje usluga pod firmom davaoca franšize. On se, dakle, javlja kao odnos isporučioca i prodavca, pri čemu prodavac pribavlja i deo identiteta proizvođača. U ranoj fazi franšizinga identifikacija ugovornih strana nije bila presudna, tako da, primera radi, benzinske stanice, moteli, servisi za automobile nisu imali isti izgled, čak su se i usluge razlikovale od jednog do drugog franšiznog objekta (T. Milenković-Kerković, 2008, 131).

Tradicionalni franšizing obuhvata robni franšizing (automobilska i naftna industrija) i proizvodni franšizing (punjenje bezalkoholnih pića). Danas se oblik tzv. robnog franšizinga prije može poimati kao ugovor o ekskluzivnoj distribuciji. Neki autori čak obe vrste franšizinga „prve generacije“ svode na ugovor o distribuciji (Michael Maptinex, München 1992, 5).

Evolucija poslovnih transakcija sa kojima je franšizing dovođen u vezu, vodila je njegovom usložnjavanju, tako da pojedini oblici franšizinga iz početnih faza njegovog razvoja bivaju prevaziđeni „modernijim“ oblicima. Novi oblici

¹ Oblast predugovornog obaveštavanja bila je do donošenja autonomnih instrumenata za oblast ugovora o franšizingu povod regulativi u Francuskoj, Italiji, Belgiji, Švedskoj, Španiji, Brazilu, Meksiku, kao i u kanadskoj provinciji Alberti.

² Svi nivoi proizvodnje i distribucije robe (izuzev teške industrije, prerađivačke industrije i poljoprivrede), kao i vršenje usluga, obuhvaćeni su franšizing transakcijama.

franšizinga su se u priličnoj meri udaljili od jednostavnih distributivnih oblika tvoreći veoma sveobuhvatan i specifičan sistem poslovanja.¹

Taj novi oblik poznat pod nazivom *franšizing poslovnog formata* (*business format franchising*) (M. Martin, 1992, 11) ili franšizing „druge generacije“, danas je postao sinonim za franšizing uopšte. Pored klasične distribucije roba ili vršenja usluga pod poslovnim imenom i znakom davaoca, ovaj oblik podrazumeva prenošenje celokupnog koncepta poslovanja, metoda rada, prava industrijske i intelektualne svojine, *know-how-a*, marketinga, planiranja, imidža, vršenje kontrole i nadzora od strane davaoca i sl. Dakle, razvojem poslovanja ne prodaje se više samo proizvod, već se prodaje koncept posla. Samostalnost korisnika franšize u očima potrošača je potisnuta u drugi plan. Ovo iz razloga što zaključenjem ugovora o franšizingu, nastaje pravni osnov za kloniranje poslovnog koncepta i statusnog identiteta, što dovodi do inkorporisanja korisnika u davaočev poslovni sistem, tako da se spolja, prema krajnjim potrošačima, pojavljuju kao jedinstvena celina. Franšizing poslovnog formata kao poslednja faza u razvoju franšizinga i najsloženiji tip ugovorne integracije, koji se nametnuo kao dominantan i po značaju i po obimu, i dalje evoluirao i širi se neverovatnom brzinom. Posledica takve ekspanzije je da se u novije vreme pod pojmom „franšizing“ generalno podrazumeva „franšizing poslovnog formata“.

Prema predmetu ugovaranja postoje tri vrste franšizinga: franšizing roba, franšizing usluga i proizvodni (ili industrijski) franšizing.² Ova trodiodna podela, iako direktno preuzeta iz ekonomske teorije, opšte je usvojena u pravnoj nauci.³

1. Franšizing roba⁴ - je prvi izvorni oblik ovog tipa pravnog posla franšizinga primenjen od strane *Singer-a*, a zatim *General Motors-a* i *Ford-a*, ali i drugih

¹ Početak faze „novog tipa“ *franšizinga* vezuje se za period ekspanzije ovog pravnog posla tokom 50-ih i 60-ih godina veka koji je za nama, kada je *Ray Crock* stvorio replike *Mc Donald's-a* širom SAD-a. Cilj ove uniformnosti je da iskustvo potrošača u svakom od franšiziranih objekata bude identično, odnosno da ne prave razliku između objekata u vlasništvu davaoca franšize i franšiziranih objekata.

² Treba imati u vidu i različitosti koje u tom kontekstu postoje u američkoj praksi s jedne, i pravu EU, s druge strane. Tako se u Američkoj praksi pravi razlika između jedinstvenog (direktnog) i višestrukog (složenog franšizinga) i sporazuma o master franšizingu. Vidi: R. Vukadinović, (2009), 263.

³ Vidi: Vasiljević, (2013), D. Mlikotin-Tomić, (1986). Ima autora koji zastupaju dvodiobnu podelu na: robni franšizing i franšizing usluga. Vidi: M. Draškić, (1983).

⁴ Iako je kod nas ustaljen izraz robni franšizing, ima mišljenja da bi za „robni franšizing“ podesniji izraz bio „distributivni franšizing“ ili „prodajni franšizing“, s obzirom na to da korisnik prodaje gotove proizvode koje dobija od davaoca. (M. Parivodić, (2003), 48.

proizvođača (benzinske pumpe, prehrambene industrije i sl.). Ostali oblici (proizvodnih i franšizing usluga) razvili su se u nešto kasnijem periodu, uporedo sa potrebama prilagođavanja poslovanja različitim tržišnim uslovima i izazovima. Franšizing roba karakteriše distribucija i prodaja jedne ili više vrsta roba, odnosno proizvoda krajnjim korisnicima, odnosno potrošačima. Pored prenosa prava ekskluzivne prodaje robe, davalac franšize na korisnika franšize prenosi i druga prava koja su usko vezana sa pravom ekskluzivne prodaje i distribucije. Putem ovog ugovornog odnosa distribuira se roba široke potrošnje, gorivo, prehrambeni proizvodi, automobili itd.

U odnosu na ostale tipove franšizinga, ugovoreni odnos kod robnog franšizinga karakteriše najmanja zavisnost korisnika od davaoca franšize i delimično poistovećivanje, ali ne i potpuno istovetan način poslovanja, što je posledica ne tako čvrste uključenosti korisnika franšize u davaočev sistem poslovanja, uprkos upotrebi raznih znakova i naziva davaoca franšize. Neimplementiranost u sistem poslovanja davaoca franšize kod ove vrste franšizinga omogućava korisniku franšize da uživa visok stepen pravne i ekonomske nezavisnosti, tj. poslovne samostalnosti. U evropskom pravu (kao i našem) ovaj bi se ugovor mogao kvalifikovati kao ugovor o ekskluzivnoj distribuciji¹. Problem razgraničenja ovih ugovornih vrsta je veoma osetljiv, a granica maglovita, jer korisnik franšize otkupljuje i prodaje ugovorni proizvod kao distributer. Dakle, krajnji cilj i jednog i drugog ugovora usmeren je na prodaju konkretnih proizvoda (robe). Stoga se često u komparativnoj teoriji i franšizing praksi robni franšizing smatra kao jedan od novih oblika distribucije robe, ili kako ga još nazivaju „pastorče ugovora o distribuciji“².

2. Franšizing usluga³ - je vrsta franšizinga koja se odnosi na ustupanje prava vršenja usluga i prometa proizvoda u uslužnim delatnostima. Davalac franšize ustupa pravo korisniku franšize da na osnovu ugovora na određeno vreme i na ugovorom određenoj teritoriji koristi *know-how* u oblasti vršenja ugovorom određenih usluga. Davalac franšize opskrbljuje korisnika uhodanim obrascem poslovanja (kao i u slučaju robnog franšizinga), uključujući i svoje trgovačko ime, žig, znanje i iskustvo neophodno za uspešno vođenje poslovanja po

¹ Videti klasifikaciju distributivnih poslova kod Radovan Vukadinović, Međunarodno poslovno pravo, Kragujevac, 2009, str.248. I Spasić, I. (2013): Ugovori o distribuciji; *Pravo i privreda*, br. 7–9, str. 167.

² Sudska praksa u Nemačkoj je razvila dosta pravnih standarda za ugovor o distribuciji koji se analogno mogu primenjivati i na ugovor o franšizingu, uključujući tu i pravila o trgovinskim zastupnicima. Vidi: Goran Koevski, (1999), 41.

³ Za ovu vrstu franšizinga neki autori koriste termin prometni ili poslovni franšizing. Vidi: T. Milenković-Kerković, (1998), 113., M. Vasiljević, (2013), 247.

franšiznom obrascu, te na taj način korisnik „stupa u čizme“ davaoca franšize. Tako se vrši unifikacija poslovanja svih korisnika franšize koji su u poslovnom odnosu sa davaocem franšize. Suština ovog tipa franšizinga je davanje usluga prema poslovnom konceptu davaoca, dok je prodaja eventualna prateća pojava operacije. Iz tih razloga sličnost uslužnog franšizinga sa ugovorom o distribuciji je mnogo manja. Uslužne delatnosti značajnu ekspanziju beleže u oblasti hotelijerstva (Holiday In, Sheraton, Hilton...), ugostiteljstva (Mc Donald's Maxim, fast food restorani i sl.), negotovinskih plaćanja (Dinaers, American Express, Visa) itd. U cilju ostvarenja jednoobraznosti korisnik franšize je u obavezi da krajnjim korisnicima pruži usluge na isti način na koji to radi i davalac franšize. To podrazumeva obavezu obuke za davaoca franšize ili lica kojeg on odredi u cilju pružanja identičnih usluga.

3. Proizvodni franšizing – Predmet ove vrste franšizinga je proizvodnja i promet, odnosno prodaja određene vrste robe. Davalac franšize ustupa korisniku pravo plasmana robe, ali i pravo delimične proizvodnje, odnosno obavljanja nekih faza tehnoloških procesa u proizvodnji uglavnom hrane i pića. Roba se proizvodi po recepturi i uz korišćenje tehnologije davaoca franšize, tako što bitne sastojke (sirup, koncentrat, začine, tkanine itd.) korisnik franšize kupuje od davaoca kako bi se održao standard kvaliteta proizvoda. Ovde licencni aspekt (proizvodna licenca i licenca žiga) dominira u odnosu na sličnosti sa ugovorom o distribuciji i ovoj transakciji daju atribut „proširene licence“. Prodaja se, takođe, vrši prema davaočevoj poslovnoj koncepciji. Ovim ugovorom se praktično ovlašćuje korisnik franšize „da sam fabrikuje proizvode prema uputstvima davaoca i pod markom davaoca franšize“ ih prodaje (Ž. Zlatković, 1985, 42). Zbog učešća pojedinačnih korisnika franšize u tehnološkim procesima u industrijskoj proizvodnji proizvoda, ovaj franšizing se još naziva industrijski ili tehnološki franšizing (M. Vasiljević, 2013, 347; M. Mendelson, 1998, 362). Učestvovanje korisnika franšize u procesu proizvodnje odvaja ugovor o proizvodnom (industrijskom) franšizingu od ugovora o robnom franšizingu. Proizvodni (industrijski) franšizing je šira forma poslovanja od robnog franšizinga, pa bi se samim tim robni franšizing prije mogao posmatrati kao njegova podvrsta.

Proizvodni (industrijski) franšizing primenjuje se uglavnom kod proizvodnje i distribucije bezalkoholnih pića (*Coca Cola, Fanta, Schweps...*). Svrha je da se mesto proizvodnje što više približi mestu prodaje. Ovaj oblik franšizinga je najčešći kod „kabastih“ proizvoda, npr. gotovo piće nije pogodno za transport i distribuciju na velike udaljenosti, pa se ovom vrstom franšizinga rešava problem

prevoza pića na veće udaljenosti.¹ Tipičan i najpoznatiji primer ovog franšizinga je proizvodnja i prodaja *Coca Cole*.

Osvrt na franšizing u Crnoj Gori

Istraživanja pokazuju da postoji zainteresovanost međunarodnih firmi za tržišta i potrošače iz zemalja u tranziciji (Ristić J., 2010, 97), tako da franšizing može biti jedna od mogućih strateških opcija i za Crnu Goru. Međutim, iako je franšizing jedan od načina da se na teritoriji Crne Gore dovedu velike kompanije koje bi mogle da pomognu poslovanju malih i srednjih preduzeća, domaća franšizna praksa je prilično siromašna. Razlog tome je nedostatak svežeg kapitala i adekvatne zakonske regulative, ali i godine izolacije kojima su ovi prostori bili izloženi, što ih je činilo neprivlačnim za bilo kakva ulaganja. U sadašnjoj poslovnoj praksi Crne Gore, zaključenje franšizinga je prvenstveno rezultat opšteg principa slobode zaključivanja ugovora. S obzirom na to da su zakonske odredbe koje regulišu ovaj ugovor u Crnoj Gori izostale, na sudovima je da povodom rešavanja sporova iz ove oblasti ispolje svoju kreativnost. Iz razloga neimenovanosti ovog ugovora potrebno ga je precizno i detaljno urediti. Za ugovarače je najbolje da u tekstu ugovora unesu sve ono što smatraju značajnim za svoj ugovorni odnos, i ne prepuste ništa slučaju.

Ne samo normativno, već i doktrinarno, franšizni sektor u Crnoj Gori nije u dovoljnoj meri prepoznat. U pravnoj nauci izostala je sveobuhvatna i dublja analiza ovog složenog pravnog posla. Takva situacija dovela je do čestog poistovećivanja franšizinga sa srodnim ugovorima, a naročito sa ugovorom o licenci. Naime, nepokrivenost ovog ugovora adekvatnim zakonskim rešenjima podstakla je učesnike u Crnoj Gori da izbegavaju da imenuju svoje poslovanje kao franšizing i umjesto toga da ga nazivaju nekim „drugim“ imenima, „uklapajući“ ga tako u postojeće privredne poslove i način njihovog regulisanja. Tako se neki franšizni sistemi „ubacuju“ preko drugih vidova poslovanja, najčešće preko zastupanja i licence. Primera radi, u Crnoj Gori postoji nekoliko značajnih lanaca prodaje renomiranih svetskih automobilskih brendova: *Rokšped* koji obavlja prodaju *Audi* i *Wolkswagen* vozila, *Toyota*, veliki japanski proizvođač koji preko kompanije *Efel Motors* ima, takođe, prodaju u Crnoj Gori, *Voli Motors* koji je ekskluzivni zastupnik BMW vozila za Crnu Goru i slično. Sve kompanije imaju kvalitetnu servisnu mrežu i posluju u zastupničkoj formi, ali po principima franšizinga. Takođe, u praksi postoji tendencija podvođenja pojma ugovora o franšizingu pod ugovor o licenci, odnosno skrivanje

¹ Domaći proizvođač dobija isključivo pravo proizvodnje za celu zemlju i tzv. sirup, na osnovu koga, po uputstvima davaoca franšizinga, pravi gotovi proizvod, odnosno piće koje distribuirati. Recepturu za sirup zna samo originalni proizvođač.

franšizinga pod „velom“ licence. Upravo iz tih razloga treba utvrditi karakteristične crte po kojima se franšizing razlikuje od srodnih ugovornih modela, ako bi se u svakom pojedinačnom slučaju moglo decidno reći da li je neki ugovor – ugovor o franšizingu ili to nije.

Približavanjem Evropskoj uniji, a naročito po pristupu, možemo očekivati rast franšizing sistema, pogotovo u sektoru usluga, prije svega hotelijerstvu. Ovo, tim prije, ako se uzme u obzir orijentacija na turizam kao privrednu granu od izuzetnog značaja za Crnu Goru. Nema sumnje da bi eventualna zakonska rešenja tome išla u prilog.

U dosadašnjem razvoju franšizing je uglavnom zastupljen kao prodajni franšizing. Uključen je jedan referentan broj maloprodajnih objekata iz modne industrije, gde su prisutni poznati svetski brendovi, *Benetton*, *Max Mara*, *Zara*, *S. Oliver* i dr. Kada su u pitanju usluge, franšizing je do sada najviše prisutan preko programa obuke osposobljavanja rukovanja računarima i programima, poznatiji kao ECDL (*European Computer Driver Licence*). Jedna od zapaženijih uspešnih kompanija koje posluju u sklopu franšizing sistema u Crnoj Gori je DHL. Pored toga od uslužnih delatnosti treba pomenuti *Costa Caffe* i *Premier Hotel*, i istaći da bi pogotovo franšizing usluga mogao predstavljati jednu od razvojnih mogućnosti, u turističkoj privredi.

Najpopularniji i najrašireniji franšizni sistem, svakako zbog izuzetno povoljne cene, postala je mađarska franšiza za prodaju peciva *Fornetti*. Kao kontrast ovoj povoljnoj franšizi je i hotel *Hilton* čija je vrednost značajna. Takođe, prednosti franšizing sistema prepoznala je i *Pošta* Crne Gore koja uspešno razvija franšizing mrežu.

Polazeći od prethodno rečenog, kada je u pitanju Crna Gora, potrebno je usmeravati aktivnost na podizanje svesti o prednostima i mogućnostima franšizinga i tako stvarati ambijent neophodan za franšizni poslovni odnos. Afirmacija franšizne delatnosti moguća je uz pomoć projekata finansiranih od strane države ili međunarodnih fondacija, biznis asocijacija, kao i izdavanja publikacija i naučnih radova. Kompanijama i pojedincima zainteresovanim za sklapanje ugovora o franšizingu treba pružiti mogućnost informisanja o potencijalnim davaocima franšize i opštim uslovima pod kojima oni žele da zaključe ugovor, ali i o zamkama koje prete potencijalnim korisnicima franšize, a koje su najčešće sadržane u tipskim i formularnim ugovorima davaoca franšize (preko sajtova gde ima ovakvih informacija). To bi uticalo na popularizaciju franšizinga i stvaranje ambijenta pogodnog za franšizing poslovanje, čija bi implementacija, između ostalog, predstavljala bitan faktor za smanjenje nezaposlenosti jer bi doprinela zapošljavanju na svim nivoima.

Međutim, u Crnoj Gori ne postoji telo koje se bavi promocijom franšizinga i edukacijom privrednih subjekata o ovom sistemu. Crna Gora bi u tom pogledu trebala da sledi primer nekih zemalja iz regiona, prije svega Srbije¹ i Hrvatske², i formira telo koje bi obučavalo potencijalne ugovarače i svojom posredničkom aktivnošću pomoglo kako u vođenju stranih, tako i uspostavljanju domaćih franšiznih sistema. U cilju kreiranja standarda franšizing poslovanja potrebno je osmisliti neke aktivnosti, kao što su: izrada registra davalaca franšize, korisnika franšize, franšizing konsultanata i specijaliziranih advokata. Osnivanjem registra davalaca franšize uveo bi se red na tržištu na kome su prisutne franšize koje to nisu, kao i druge metode širenja poslovanja koje se ne predstavljaju kao franšiza, a zapravo to jesu. Registar davalaca franšize omogućio bi potencijalnim korisnicima dobijanje osnovnih informacija o davaocima franšize. To bi na potencijalne korisnike moglo privlačno delovati i povećati njihov broj kao i broj zaposlenih u zemlji.

Da li je franšizing samo obogaćena licenca? Pogled izvan intelektualne svojine

Ugovor o franšizingu se u teorijskoj literaturi i poslovnoj praksi najčešće pozicionira između ugovora o distribuciji i ugovora o licenci. Poređenje sa licencnim ugovorom predstavlja jedno od ključnih pitanja prilikom utvrđivanja pravne prirode ugovora o franšizingu, s obzirom na to da ovaj ugovor u značajnoj meri obuhvata elemente tipične za licencne odnose, ali istovremeno ima i izrazito distinktivne karakteristike koje prevazilaze okvire klasične licence, kako u pogledu sadržaja prava i obaveza, tako i u odnosu na ciljeve i učinke koje proizvodi u praksi.

Licencni ugovor se, u najširem smislu, definiše kao pravni osnov za ustupanje prava na korišćenje određenog dobra iz domena intelektualne ili industrijske svojine – najčešće žiga, patenta, tehničkog znanja, modela, industrijskog dizajna i sličnih nematerijalnih dobara. U nedostatku uniformne i jasno normirane regulative ugovora o franšizingu u većini pravnih sistema, često se u literaturi pojavljuje tendencija da se franšizing redukuje na obogaćeni oblik licence, s obzirom na to da osnov svakog franšiznog odnosa gotovo redovno podrazumeva i ustupanje prava na korišćenje žiga, *know-how*-a ili drugog oblika intelektualne

¹ U Republici Srbiji je pod okriljem Odbora privredne Komore Srbije za ekonomske odnose sa inostranstvom osnovan 2007.g. Centar za franšizing koji ima za zadatak promociju franšizinga i edukaciju privrednih subjekata.

² U Republici Hrvatskoj postoji Centar za franšizing pri Centru za preduzetništvo u Osijeku osnovan u saradnji sa TCF University of Texas El Paso (UTEP). J. Dabovik-Anastasovska, (2011).

svojine.¹ Iako neutemeljeno i pojednostavljeno shvatanje da se na franšizni ugovor gleda kao na „nešto malo više od licence žiga“ (Dabovik Anastasovska, Gavrilović Nenad, 2012, 181), bliskost ova dva ugovora je evidentna i ogleda se u njihovim predmetima. Naime, predmet licence je određeno nematerijalno dobro (pronalazak, tehničko znanje i iskustvo, distinktivni znak, slika ili telo koji se mogu preneti na industrijski proizvod), koje je zaštićeno odgovarajućim davaočevim subjektivnim pravom industrijske svojine. S obzirom na nematerijalni informacioni karakter predmeta licence on se drugoj strani najčešće ustupa predajom materijalnih stvari (raznovrsnih dokumenata) u kojima je zapisana informacija. Pored dokumenata to mogu biti i neki drugi predmeti, kao na primer kalupi, alati, merni instrumenti i slična oprema, jer i u njima mogu biti sadržane informacije o predmetu licence, odnosno njegovom praktičnom iskorišćavanju. Predmet ugovora o franšizingu obuhvata franšizni paket u kojem je, između ostalog, zastupljena i licenca na neka prava iz intelektualne svojine. Prenos prava intelektualne svojine je jedna od značajnih prestacija kod ugovora o franšizingu, koja ga približava ugovoru o licenci. Davalac franšize kao nosilac prava inkorporisanih u franšizi (žig, model i drugi znakovi razlikovanja) ustupa korisniku franšize dozvolu za upotrebu tih prava, u cilju isključive prodaje robe ili vršenja usluga. Upravo se na ugovor o franšizingu gleda kao na poseban oblik ugovora o licenci najviše zbog fakta što franšizing paket uključuje licencu iskorišćavanja robne marke (Nayler, P., 2006, 184). Licenciranje intelektualne svojine je u temelju franšizing odnosa, tako da franšizinga nema bez licenciranja. Štaviše, pojedini primeri licenciranja umnogome podsećaju na franšizing. Na primer, sredinom XIX veka američki Jevrej, Isak Singer, pronalazač šivaće mašine, prodavao je licence za njihovu prodaju preduzetnicima koji su trgovali širom SAD-a. Činjenica da niko nije bio spreman da kupi mašinu bez prethodno obavljene odgovarajuće obuke,

¹ Licenca se može javiti u nekoliko pojava oblika koje svrstavamo u: 1) licenca patenta, 2) licenca žiga (robni i uslužni) i 3) licenca *know-how*-a. Kod ugovora o franšizingu ne postoji značajna sličnost sa licencom patenta jer franšizing paket sadrži niski nivo inventivnosti u odnosu na ono što se smatra inventivnim iskorakom u smislu patentnog prava. Ovakav stav je podržan i u literaturi. To ne znači da patenti ne mogu biti deo franšiznog paketa, već samo da to najčešće neće biti slučaj. Ovo razgraničenje, međutim, ne važi kada je reč o licenci robnih i uslužnih žigova i licenci *know-how*-a. U ovom slučaju uloga licenciranja je zaista izražena, pogotovo u pogledu postizanja interne i eksterne uniformnosti. Stoga se u literaturi, ali i u praksi franšiziranje često objašnjava kao licenciranje žiga kombinovano sa saopštavanjem znanja i iskustva. Zbog ovakvog poimanja franšizinga neka zakonodavstva ne sadrže specifična pravila o franšizingu, već primenjuju pravila licence na terenu franšizinga. To, međutim, ne znači da su sami odnosi isti. Ugovor o franšizingu u odnosu na ugovor o licenci predstavlja okvirni ugovor, te ugovor o licenci treba da bude sastavljen u skladu sa zahtevima i ciljevima koji su postavljeni ugovorom o franšizingu i da služi njegovoj realizaciji.

podstakla ga je da osmisli nov način osvajanja tržišta kroz obučavanje potrošača za korišćenje mašina. U ovom slučaju, licenca je pokrivala patent, naziv robne marke i know-how. Kako dati pristup predstavlja okosnicu današnjeg poimanja franšizinga, pojedini autori Singera smatraju „ocem franšizinga“. Međutim, činjenica da se korisniku franšize sa uključivanjem u franšiznu mrežu daje licenca za korišćenje robne marke ne čini ugovor o franšizingu podvrstom ugovora o licenci, iako je nesporno da licenciranje predstavlja jedan od gradivnih činilaca čitavog franšiznog odnosa, njegovu suštinu. Tu se, uglavnom, iscrpljuju dodirne tačke između ovih ugovora.

Predmeti ugovora o franšizingu i ugovora o licenci koliko približavaju ova dva ugovora toliko ih i razdvajaju. Načelno, dok se licenca ograničava na teren prava iz industrijske svojine (V. Besarević, 1989., 457-468) sa mogućim varijacijama u pogledu autorskog prava i srodnih prava (Dabovik Anastasovska, J., 2000, 159-191), struktura franšizinga je mnogo kompleksnija jer se kod franšizinga pored licence nadovezuju i drugi činioци koji ovaj ugovor čine posebnim i samosvojnim načinom poslovanja. Drugim rečima, tu gde se licenca završava, franšizing tek počinje.

Za razliku od licenci koje mogu biti statične i ograničene na jedno pravo, franšizni odnos pretpostavlja dinamičnu i trajnu poslovnu saradnju. Davalac franšize ima aktivnu ulogu u implementaciji poslovnog modela, uključujući inicijalnu obuku, tehničku asistenciju i kontinuirani nadzor, čime se obezbeđuje usklađenost sa standardima franšizne mreže. Ova interakcija se ne javlja u klasičnim licencnim odnosima, gde korisnik samostalno koristi intelektualnu svojinu, bez obavezne institucionalne podrške. Drugim rečima, predmet franšizinga nije samo intelektualna svojina jer franšizing obuhvata mnogo širi skup obaveza, koje se odnose na prenos integrisanog poslovnog sistema – tzv. franšiznog paketa – koji obuhvata standardizovane metode poslovanja, *know-how*, marketinške metode, sistem obuke, standarde kvaliteta i stalnu podršku (Neelankavil, James P. i Rai, Anoop, 2009, 162.) s ciljem očuvanja homogenosti brenda i ujednačenosti tržišnog nastupa. Dakle, logika franšiziranja je složenija, jer kvalitet proizvoda i usluga ne zavisi jedino od licence, nego od celokupnog poslovnog modela i od svakodnevne saradnje i komunikacije.

Kao posledica zahteva za uniformnošću, franšizing podrazumeva mnogo jači intenzitet saradnje nego što je slučaj kod učesnika licencnog odnosa. Davalac franšize ima stalnu aktivnu ulogu u poslovanju korisnika – on pruža inicijalnu podršku i obučava kadrove, savetuje ih oko izbora lokacije za poslovnicu i uređenja enterijera i eksterijera, daje savete o raznim problemima sa kojima se korisnik potencijalno susreće, obezbeđuje nabavku potrebne opreme, a ponekad čak obezbeđuje i finansijsku i marketinšku podršku. Sva ova pomoć nameće

korisniku ne samo ugovornu, već i moralnu obavezu da se pridržava uputstava koja su mu data. Sledstveno tome, opseg nadzora i kontrole kod franšizinga je izraženiji i prelazi granice koje su prisutne kod licencnog ugovora. Uzmimo za primer jednu od najpoznatijih franšiza Mc Donalds¹ koja se danas smatra sinonimom za poslednju fazu franšizinga, franšizing poslovnog formata. Ovaj američki brend se pridržava koncepta tzv. „trgovačkog odijela“ po kome je usluga u svakom restoranu Mc Donalds-a u svetu ista, polazeći od toga da je nadzor nad svakim činiocem poslovanja uslov uspeha. Iz tog razloga, Mc Donaldsov franšizni ugovor sadrži izuzetno stroge odredbe o kontroli kvaliteta. Načelno, naglašena kontrola od strane davaoca franšize je u cilju očuvanja poslovnog ugleda i obezbeđenja identiteta i uniformnosti čitave franšizne mreže, pa treća lica zbog privida identiteta često i ne znaju da se radi o franšizing poslovanju, već stiču utisak da je reč o jednom entitetu. Ovakva interakcija se ne javlja u klasičnim licencnim odnosima, gde korisnik samostalno koristi intelektualnu svojinu, bez obaveze institucionalne podrške. Davalac licence ne kontroliše čitav način poslovanja svog sticaoca, nema obavezu da obučava i doobučava njegove kadrove, obrazuje ih i stalno pomaže sticaoca. Razmena znanja i unapređenja stvar je dispozicije stranaka. Dakle, ova obaveza može biti predviđena ugovorom, ali ona nije zakonska obaveza i nije predviđena kao bitni elemenat ovog ugovora i jedna od osnovnih obaveza davaoca, kao što je to slučaj kod ugovora o franšizingu (čl. 1274, Nacrt GZRS). Davalac licence samo kontroliše način na koji sticalac licence iskorišćava predmet ugovora, u smislu pridržavanja određenih standarda.

Osim toga, korisnik licence najčešće poseduje prethodno tehničko znanje i sposoban je da samostalno integriše licencirano pravo u svoje poslovanje. Prethodno znanje kod licence je nekada nužno zbog sofisticiranih tehnologija koje se primenjuju. U franšizingu, međutim, korisnik najčešće započinje poslovanje bez prethodnog znanja, te se značajno oslanja na podršku davaoca franšize, ne samo prilikom pokretanja poslovanja, već i tokom njegovog trajanja.

U vezi sa navedenim, stepen identifikacije davaoca i korisnika franšize je mnogo veći nego kada se radi o licencnom odnosu. Ovo iz razloga što se kod

¹ Braća *Mc Donald* su 1948. g. u Kaliforniji otvorila prvi restoran. Oduševljen njihovom uslugom, *Roy Krosy* je zatražio od njih vlastitu franšizu koja bi poslovala pod imenom *Mc Donald's*. Ovo ime je još tada u Kaliforniji bilo sinonim za kvalitetnu brzu hranu i efikasnu uslugu ljubaznih radnika. U intervalu od 1955-1965 *Krosy* je bio zadužen za prodaju franšize na području SAD-a. Uvideo je neslućene mogućnosti ovog sistema poslovanja i značajno ga unapredio. Kupio je poslovanje braće *Mc Donald* i postavio temelj najuspešnijeg franšizing sistema današnjice.

ugovora o franšizingu ustupa celokupni poslovni format, što omogućava „klonirane“ poslovne operacije. Uz to, franšizing počiva na pretpostavci stalne komunikacije i obostrane obaveze ažuriranja i prenošenja relevantnih inovacija što rezultira plasmanom standardizovanih proizvoda i usluga. Zbog toga potrošači očekuju isti kvalitet često ne praveći razliku između poslovnice davaoca i korisnika franšize. Međutim, kod licence obaveza razmena informacija i inovacija nije imanentna samom ugovoru već mora biti izričito ugovorena. Kod ugovora o licenci davalac je već samostalno razvio licencu. Stoga, ustupanje licence ne podrazumeva da davalac licence učestvuje u razvijanju preduzeća sticaoca licence, jer razvijanje već postojeće licence nije primarni cilj ovog ugovora. Nasuprot tome, „sticalac licence nije ovlašćen da iskorišćava naknadna usavršavanja predmeta licence“ (ZOO, čl. 789). Davalac licence retko dozvoljava sticaocu licence pristup njegovoj ukupnoj tehnologiji – češće samo jednom njegovom delu – jer ako se licencni ugovor raskine, davalac je sebi napravio jakog konkurenta.¹ Takođe, za razliku od franšizinga, ovde su potrošači svesni da je proizvod urađen po licenci, što je i naznačeno na samom proizvodu.

Pored toga, kod ugovora o licenci prenos prava na patent,² uzorak, žig, model, tehničko znanje itd. je cilj, dok je kod franšizing ugovora prenos ovih znanja i prava sredstvo da se ostvari cilj uključivanja korisnika u poslovnu mrežu davaoca i uniformnost čitavog sistema radi postizanja bolje prodaje proizvoda, odnosno vršenja usluga od strane korisnika franšize. Jednostavno rečeno, cilj ugovora o franšizingu je promet standardizovanih proizvoda i usluga, dok je ustupanje žiga, znanja i iskustva u funkciji što bolje ostvarenja tog cilja.

Još jedna ključna distinkcija ogleda se u sadržaju i obimu prenesenog znanja. Dok licenca, po pravilu, omogućava korišćenje jednog segmenta *know-how-a* (najčešće tehničkog), franšizing uključuje višeslojni prenos znanja – tehničkog, organizacionog i komercijalnog – koji omogućava repliciranje celokupnog poslovnog koncepta. Dakle, u franšiznim ugovorima dolazi do prenosa tzv. trostrukog *know-how-a*. Tehnički *know-how*, koji se može preneti i putem

¹ Fiat daje licence samo za starije modele svojih automobila Poljacima i Turcima. Visoku tehnologiju čuva u svojim fabrikama. Navedeno prema: Milan Parivodić, (2003), 151.

² Iako se licenca pretežno vezuje za patentno pravo u kome ima svoj koren, neki pravni izvori ne spominju izričito patente kao deo franšiznog paketa, ali ostavljaju mogućnost za njihovo uključivanje u franšizni paket, predviđajući da deo paketa mogu biti, pored izričito spomenutih, i druga prava intelektualne svojine. Međutim, licenca robnih i uslužnih žigova je redovno predmet ugovora o franšizingu. Isto važi i za ustupanje *know-how-a*, zbog čega se u literaturi, ali i u praksi, franšiziranje često objašnjava kao licenciranje žiga kombinovano sa saopštavanjem znanja i iskustva. Više o tome: M. Vasiljević, (2013), 350. i M. Draškić, (1983); J. Dabović Anastasovska, N. Gavrilović, (2012), 187.

licence, podrazumeva uputstva za rad, tehničke procedure i standarde. Komercijalni i marketinški *know-how* se, međutim, odnose na poslovne metode, organizaciju rada, strategije prodaje, vizuelni identitet, dizajn prostora, komunikaciju sa potrošačima i ostale elemente koji doprinose stvaranju homogenog tržišnog identiteta franšize – što daleko prevazilazi standardne ciljeve licencnog ugovora koji po pravilu omogućava korišćenje jednog segmenta *know-how*-a (najčešće tehničkog). Ovaj aspekt franšizinga od suštinskog je značaja, jer omogućava korisniku da, uz odgovarajuću obuku i podršku, replicira celokupni poslovni koncept. Istina, katkada i davalac licence može preuzeti na sebe obavezu pružanja usluga obrazovanja kadrova, usluga u vezi sa uvođenjem sticaoca licence u posao, pomoći plasmana robe na tržištu kao i usluge tehničke pomoći potrebne za uspešno iskorišćavanje predmeta ugovora. Ipak, razlika je u tome što sticalac licence plaća posebnu naknadu davaocu za pomenute usluge (M. Vasiljević, 2013, 335) i one su izuzetak, dok kod franšizinga one spadaju u redovne obaveze davaoca franšize (Nacrt GZRS, čl.1274) i za njih nije predviđena nikakva posebna naknada, različita od početne (pristupne) i redovne (periodične) naknade.

Finansijska konstrukcija franšiznog odnosa, takođe, svedoči o njegovoj specifičnosti. Za razliku od licence, koja najčešće uključuje jednokratnu ili periodičnu naknadu za korišćenje intelektualne svojine, franšizing podrazumeva složeniju strukturu naknada: ulaznu (*initial fee*), redovne naknade (*royalties*), kao i moguće doprinose za zajedničke marketinške aktivnosti. Ove naknade ne predstavljaju samo nadoknadu za korišćenje prava, već kompenzaciju za sveobuhvatnu podršku i pristup tržišnoj reputaciji brenda. Štaviše, u strukturi periodične naknade kod ugovora o franšizingu vrednost licence za intelektualna prava predstavlja manju stavku, dok najveći deo vrednosti čini cena za široki spektar davaočevih usluga korisniku franšize (M. Parivodić, 2003, 94).

Zaključak

Uzimajući sve navedeno u obzir, jasno je da se ugovor o franšizingu ne može svesti na običan oblik licence, jer je njegovo pravno biće znatno kompleksnije. Pored elemenata licence, u svojoj višeslojnoj strukturi franšizing sadrži i elemente drugih ugovora, ali i sopstvene, originalne elemente (obuka kadrova, pomoć u poslovanju, konstantan nadzor i kontrola, identitet franšizne mreže), koji ga čine osobenim, zbog čega se mora posmatrati kao *sui generis* obligacioni aranžman. Njegova ukupna struktura, ciljevi i efekti na poslovanje ukazuju na nužnost njegovog zasebnog tretiranja u pravnoj teoriji i regulativi.

Literatura

1. Besarević, V. (1989): Ugovor o licenci; *Pravni život*, br. 2–3; str. 457–468.
2. Dabović Anastasovska, J. (2000): Dogovor za licenca; *Delovno pravo*, br. 2; Skoplje.
3. Dabović Anastasovska, J.; Gavrilović, N. (2012): Uloga licenciranja i transfera tehnologije u franšizing poslovanju; Zbornik radova: Pravne infrastrukturne osnove za razvoj ekonomije zasnovan na znanju; Kragujevac;
4. Martinek, M. (1992): *Moderne Vertragstypen (Band II)*; München.
5. Martin, M. (1992): *The Guide to Franchising*; London.
6. Mendelson, M. (2004): *The Guide to Franchising*, 7th ed.; London.
7. Milenković-Kerković, T. (2008): *Autonomni ugovori trgovinskog prava*; Niš.
8. Nayler, P. (2006): *Business Law in the Global Marketplace: The Effects on International Business*; Oxford and Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann.
9. Neelankavil, J. P.; Rai, A. (2009): *Basics of International Business*; New York.
10. Parivodić, M. (2003): *Pravo međunarodnog franšizinga*; Beograd: Službeni glasnik.
11. Peters, L.; Schneider, M. (1985): *The Franchise Contract; Uniform Law Review*, vol. I.
12. Ristić, J., (2010): *Franšizing kao model osvajanja međunarodnog tržišta*; Banja Luka, Fakultet pravnih nauka.
13. Quigley, C. (1998): *European Community Contract Law: The Effect of EC Legislation on Contractual Rights, Obligations and Remedies, Volume 1*; Kluwer Law International.
14. Spasić, I. (2013): Ugovori o distribuciji; *Pravo i privreda*, br. 7–9.
15. Vasiljević, M. (2013): *Trgovinsko pravo*; Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
16. Vukadinović, R. (2009): *Međunarodno poslovno pravo*; Kragujevac;
17. Zlatković, Ž. (1985): *Ekonomska trgovina*; Beograd: Naučna knjiga.

FRANCHISING AND LICENSING IN THE LEGAL SYSTEM OF MONTENEGRO: A COMPARATIVE ANALYSIS AND DEVELOPMENT POTENTIAL

Abstract

In contemporary legal theory and practice, franchising agreements are often equated with licensing agreements due to the existence of related elements, particularly with regard to the transfer of intellectual property rights. However, this paper argues that such a simplified understanding of the legal nature of franchising is unsustainable. Through an analysis of the key differences between franchising agreements and licensing agreements, the author demonstrates that franchising cannot be reduced to an „enhanced license“, but rather represents a complex and distinct contractual relationship. While the subject of a license is limited to the exploitation of specific intangible assets, franchising involves the transfer of an integrated business model that includes technical, commercial, and marketing know-how, training, and continuous support. Furthermore, the intensity of mutual cooperation, the system of supervision, the structure of fees, and the joint development of the business concept distinguish franchising as a business and legal institution that requires a specific normative treatment. In this sense, the paper contributes to a deeper understanding of the legal nature of franchising and provides arguments for its normative and theoretical differentiation from traditional licensing relationships. The paper also provides an overview of the franchising sector in Montenegro and its potential to become a significant instrument for the further development of the Montenegrin economy, particularly in the fields of trade, tourism, and services.

Keywords: *franchising, license, similarities, differences, differentiation.*

JEL: *K12, L14*

UDK: 343.983(497.16)
340.6(497.16)
Originalni naučni rad
Primljen: 05.04.2026.
Prihvaćen: 12.05.2026

RAZVOJ FORENZIČKIH NAUKA U CRNOJ GORI-AKTUELNI ASPEKT I PERSPEKTIVE

Aleksandar Ivanović¹

Apstrakt

U ovom radu je prikazan razvoj forenzičkih nauka u Crnoj Gori u pogledu institucionalne organizacije, tehničko-tehnološke opremljenosti i međunarodne saradnje. Takođe, navedeno je uvođenje forenzičkih standarda u Crnoj Gori i njihovo usaglašavanje sa odgovarajući standardima u Evropskoj Uniji. Dalje, u radu su date perspektive razvoja forenzičkih nauka u Crnoj Gori, kao jednoj od najvažnijih segmenata za razvoj pravosuđa i ispunjavanja pretpristupnih obaveza Crne Gore za članstvo u Evropsku Uniju, definisana pregovaračkim poglavljima 23 Pravosuđe i osnovna prava i 24 Pravda, sloboda i bezbednost, a samim tim i Crnogorskog društva u celini.

Ključne reči: bezbednost, enfsi udruženje, forenzičke nauke, pravosuđe, standard iso 17025

JEL: K14, K42, O33

Uvod

Pod forenzičkim naukama se podrazumeva skup naučnih principa i tehničkih metoda koje se primenjuju kod istraživanja krivičnih dela radi dokazivanja postojanja krivičnog dela i pomoći prvenstveno pravosuđu, da utvrdi počinioa krivičnog dela, odnosno forenzičke nauke podrazumevaju primenu naučnih metoda kod otkrivanja i tumačenja (veštačenja) materijalnih tragova, a pa se i stručnjaci koji obavljaju ove poslove nazivaju forenzičari. U demokratskim društvenim sistemima sa nezavisnim sudstvom, ispitivanja koja se vrše u

¹Aleksandar Ivanović, redovni profesor, Pravni fakultet, Podgorica, Crna Gora, E-mail: aleksandar.ivanovic@unimediterranean.net, ORCID ID: 0000-0002-8186-0883

forenzičkim laboratorijama i mišljenje forenzičkog stručnjaka postali su nezaobilazni za uspešan sudski proces i pravedno kažnjavanje. Dokaz dobijen pomoću forenzičkih analiza, često ima odlučujući uticaj na to da li će optuženi biti proglašen krivim ili ne, kao i na samo određivanje krivične sankcije. Krivične prijave koje u sebi ne sadrže forenzički/e dokaz/e najčešće i uglavnom završe kod tužioca, odnosno dalje se ne procesuiraju.

Sama reč forenzika potiče od naziva jednog trga u starom Rimu, koji se zvao *Forum Romanum*. Na pomenutom trgu su se izlagala mrtva tela kod kojih je smrt nastupila nasilnim putem. Tada su na samom trgu pristupale osobe koje su imale pojedina i posebna znanja o raznom oružju i/ili oruđu (zapovednici u vojsci, razne zanatlije i dr.) sa ciljem davanja mišljenja kako su i od čega nastale povrede na predmetnom lešu. Na osnovu tih pomenutih mišljenja utvrđivalo se ko je kada i na koji način zadao smrtonosne povrede. To je bila preteča izvođenja dokaznog postupka na osnovu mišljenja stručnih lica.

Savremena forenzička nauka zasniva se na Lokardovom principu razmene, koji je ovaj naučnik definisao kao sledeće načelo:

- Kada se dva objekta nađu u kontaktu, tada uvek među njima postoji prenos materije. Metode detekcije često nisu dovoljno osetljive da bi dokazale prenos materije ili je brzina raspada tako velika da dokaz prenosa nakon određenog protoka vremena nestane.

Ovde je dakle reč, u stvari o takozvanoj kontaktnoj teoriji ili teoriji transferacije, odnosno da svaki kontakt između čoveka i čoveka, čoveka i predmeta i predmeta i predmeta ostavlja trag jedno na drugo i obrnuto! Pomenuta Lokarova kontaktna teorija je dugo godina egzistirala umnogome samo u teoriji. Lokardova teorija kontakta je postavljena dvadesetih godina dvadesetog veka, a tragovi koji se odnose na ovu teoriju su najviše i uglavnom latentni (nevidljivi) mikrotragovi za čiju identifikaciju u to vreme nijesu postojale odgovarajuće tehnike i tehnologije. Krajem dvadesetog, a naročito početkom dvadeset prvog veka sa pojavom tehnika i tehnologija za identifikaciju mikrotragova kao što su metode DNK identifikacija, skenirajuća elektronska mikroskopija (sa mogućnošću uveličavanja i do 300.000 puta), savremene hromatografske metode za kvalitativnu i kvantitavnu identifikaciju i druge metode, a naročito razvojem informacionih tehnologija pomoću kojih se komparacija tragova sa lica mesta i tragova iz baze podataka obavlja brzo i precizno, Lokarova teorija kontakta se na efikasan i efektivan način primenjuje u praksi.

Razvoj savremenih i sofisticiranih tehnika i tehnologija i njihova primena u forenzičkim naukama, dovodi do toga da (skoro) svaka naučna disciplina dobije svoju forenzičku dimenziju. U tom procesu forensizacije nauke, savremene

forenzičke institucije postaju *de facto* forenzičko naučni instituti sa visoko obučanim zaposlenicima širokog naučnog spektra, prvenstveno iz oblasti hemije, biologije, tehnologije, farmacije, balistike, daktiloskopije i drugih naučnih disciplina kao i sa savremenom i sofisticiranom opremom za identifikaciju svih vrsta materijalnih tragova sa lica mesta raznoraznih krivičnih dela.

Istorijski razvoj forenzičkih nauka u Crnoj Gori

Nakon Drugog svetskog rata, poslovi kriminalističkih istraživanja, ispitivanja i veštačenja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, razvijali su se i organizaciono pozicionirali u (tadašnjim) Sekretarijatima unutrašnjih poslova. Pa je tako u Socijalističkoj Republici Crnoj Gori u okviru Sekretarijata unutrašnjih poslova na Cetinju, 1954. godine, nabavkom balističkog komparativnog mikroskopa, započeo rad na balističkim, mehanoskopskim, a ubrzo i grafološkim i ostalim kriminalističko tehničkim veštačenjima. Relativno brzo nakon toga u (tadašnjem) Titogradu, takođe, u okviru Sekretarijata unutrašnjih poslova, formiran je Centar za kriminalistička veštačenja, koji je egzistirao u Sektoru kriminalističke policije u okviru koga su se obavljala balistička, mehanoskopska, hemijska, grafološka, daktiloskopska i druga veštačenja. Nesporna ekspanzija forenzičkih nauka, naročito početkom dvadesetprvog veka, nije zaobišla Crnu Goru. Aktivno se uključujući u razvoj primenjenih tehnika i tehnologija iz oblasti forenzičkih nauka, a naročito prateći trendove i procese usklađivanja obavljanja poslova forenzike u Evropi u Crnoj Gori je 2008. godine, započeo sa radom Forenzički centar. Forenzički centar je samostalna organizaciona jedinica, koja se nalazi u okviru Uprave policije, Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore. U Forenzičkom centru egzistiraju organizacione jedinice (grupe) u okviru kojih se obavljaju sledeća forenzička ispitivanja, analiziranja i veštačenja iz oblasti: digitalne forenzike, ispitivanja rukopisa i dokumenata, mahanoskopije, požara i eksplozija, balistike, DNK, hemije i daktiloskopije.

Aktuelni segment razvoja Forenzičkih nauka u Crnoj Gori

Crna Gora je od 2010. godine kandidat za članstvo u Evropskoj Uniji, a usklađivanje u oblasti pravosuđa definisana pregovaračkim poglavljima 23 Pravosuđe i osnovna prava i 24 Pravda, sloboda i bezbednost, predstavljaju osnovnu materiju o kojoj se pregovara u ovom poglavlju, a odnosi se na ispunjavanje kriterijuma koji su osnovni preduslov daljih evropskih integracija u procesu pristupanja. U ispunjavanju merila iz pomenutih pregovaračkih poglavlja 23 i 24, značajnu ulogu imaju i forenzičke nauke, naročito u delu oblasti borba protiv organizovanog kriminala i korupcije. Prateći trendove i

okvirne odluke Evropske Unije, Forenzički centar je već 2009. godine, ispunio zahtevne kriterijume za učlanjenje i postao punopravni član ENFSI¹ (Evropske mreže forenzičkih naučnih institucija). Dalji razvoj forenzičkih nauka u Crnoj Gori je tekao u pravcu ispunjavanja evropskih standarda. Standardizacija i unifikacija poslova forenzičkih nauka u Evropi je počela iz praktičnih i pragmatičnih razloga. Naime, operativna međudržavna saradnja predstavlja *conditio sine qua non* uspešnih i efikasnih međunarodnih istraga krivičnih dela terorizma i korupcije. Pomenuta saradnja se najviše i uglavnom odnosi na međudržavnu razmenu forenzičkih podataka kao što su DNK profili, otisci prstiju i ostali forenzički biometrijski podaci pa se često u praksi dešava da se forenzički podaci koji su dobijeni u laboratoriji jedne države, koriste kao dokaz u policiji i na sudu druge države. Pomenuto dovodi do neizostavne potrebe uvođenja jednakog i jedinstvenog standarda iz oblasti forenzičkih nauka u Evropi. Iz tog razloga, Savet Evropske Unije je već 23.06.2008. godine, doneo Odluku 208/615/JHA „Pojačavanje prekogranične saradnje, posebno u borbi protiv terorizma i prekograničnog kriminala“. Na osnovu pomenute odluke, države članice Evropske Unije započinju efikasniju razmenu forenzičkih baza podataka, a samim i tim i efikasniju identifikaciju počinitelaca krivičnih dela iz oblasti terorizma i prekograničnog kriminala. Primenom u praksi pomenute Odluke Saveta Evropske Unije, vremenom se ukazala potreba za njenom modifikacijom iz razloga operativne prihvatljivosti i zakonske normiranosti. Pa je Savet Evropske Unije, doneo 30.11.2009. godine, Odluku 2009/905/JHA, pod nazivom *Odluka o akreditaciji forenzičkih laboratorija*. Pomenutom Odlukom se obavezuju forenzičke laboratorije da izvrše akreditaciju po međunarodnom standardu ISO 17025, sa rokom akreditacije DNK laboratorija do 30.11.2013. godine, akreditacije daktiloskopskih laboratorija (forenzičke laboratorije za veštačenje otisaka prstiju) do 30.11.2015. godine i da će Savet Evropske Unije, do kraja 2018. godine izvršiti kontrolu primene ove odluke u državama članicama Unije. Šta pomenuto znači u praksi? Znači da se od kraja 2015. godine na sudovima u državama Evropske Unije neće priznavati forenzički dokaz koji je dobijen u neakreditovanoj forenzičkoj instituciji!

Crna Gora nije član Evropske Unije, ali je kandidat za članstvo, a što se tiče forenzičkih nauka, članica je ENFSI udruženja, koje je pred svoje članice stavio imperativ akreditacije laboratorija članica do kraja 2014. godine u protivnom će

¹ ENFSI (European Network of Forensic Sciences Institute). ENFSI je naučna i stručna organizacija koja je od strane Evropske Unije zadužena za razvoj i kontrolu poslova forenzičkih nauka u državama članicama Evropske Unije i državama kandidatima za članstvo. Status punopravnog članstva u ovo jedinstveno, respektabilno i referentno udruženje trenutno imaju 74 forenzičke institucije (laboratorije) iz 39 država Evrope.

izgubiti članstvo, a samim tim i poverenje u njihov rad i rezultate veštačenja materijalnih tragova kao dokaza! Ispunjavajući veoma zahtevne uslove ENFSI-a i međunarodnog standarda ISO 17025, Forenzički centar Crne Gore je 2014. godine ispunio sve tražene uslove koje zahteva pomenuti standard kvaliteta i od strane Akreditacionog tela Crne Gore dobio sertifikat o akreditaciji Li 14/19 od 25.12.2014. godine. Vremenom je Forenzički centar Crne Gore širio obim akreditacije pa je trenutno akreditovano šest Grupa (organizacionih jedinica) i to: Grupa za hemijska ispitivanja, Grupa za DNK analize, Grupa za hemijska ispitivanja daljine pucanja i utvrđivanje GSR čestica, Grupa za daktiloskopska ispitivanja, Grupa za balistička ispitivanja i Grupa za ispitivanje uzroka požara i eksplozija i vršenja uviđaja u okviru kojih egzistira 15 forenzičkih metoda, akreditovanih po standardu ISO 17025. Iz pomenutog je lako izvesti zaključak da Crna Gora ispunjava uslove kadrovske osposobljenosti i tehničke opremljenosti za ravnopravnu međunarodnu saradnju u oblasti sprovođenja međudržavnih kriminalističkih istraga sa državama Evropske Unije i drugima i da je punopravan i aktivan učesnik u borbi suzbijanja prekograničnog kriminala i terorizma u institucijama kao što su prvenstveno Europol i Interpol.

Institucionalni okvir Forenzičkih nauka u Crnoj Gori

Kao što je i pomenuto poslovi forenzike se u Crnoj Gori obavljaju u Forenzičkom centru, koji je samostalna organizaciona jedinica u sastavu Uprave policije, Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore. U vezi te i takve organizacione pozicije, odnosno da se poslovi forenzičkih nauka obavljaju u okviru Uprave policije, često se postavlja sledeća dilema: kako to da se u okviru organa koji učestvuje u obradi i podnošenju krivične prijave (Uprava policije) istovremeno obavljaju i forenzička veštačenja na osnovu kojih se formiraju dokazni predlozi u tim prijavama? Prije nego sagledamo suštinu pomenute dileme da vidimo kakva je praksa institucionalnog okvira forenzičkih nauka u državama okruženja Crne Gore, odnosno Evrope i Evropske Unije, odnosno organizaciono pozicioniranje poslova forenzičkih nauka u tim državama? Pa se tako u svim državama Zapadnog Balkana (države nastale raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Albanija) forenzičke laboratorije nalaze u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova, odnosno policije¹. Kakav je institucionalni oblik poslova forenzičkih nauka u državama Evrope, prikazano je u sledećoj tabeli (podaci ENFSI udruženja).

¹ Interesantno je navesti primer Bosne i Hercegovine koja se sastoji od dva entiteta (Federacija Bosne i Hercegovine i Republike Srpske). Poslovi forenzike su organizaciono pozicionirani na državnom nivou u Agenciji za forenzička ispitivanja i veštačenja, dok se u pomenutim entitetima forenzičke laboratorije organizaciono nalaze u Ministarstvima unutrašnjih poslova, odnosno u policiji. Dalje, u okviru Federacije Bosne i Hercegovine se nalaze kantoni, njih

Tabela 1- Prikaz organizacionog pozicioniranja forenzičkih laboratorija u državama Evrope.

Države u kojima su forenzičke laboratorije u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova	Države u kojima su forenzičke laboratorije u okviru drugih institucija	Državne institucije
Albanija Austrija Azerbejdžan Bosna i Hercegovina Hrvatska	Azerbejdžan* Ukrajina* Rusija*	Ministarstvo pravde
Kipar Češka Danska Francuska Gruzija	Jermenija Finska Gruzija* Latvija* Rumunija*	Nacionalni forenzički biro

ukupno 10 i svi imaju Ministarstva unutrašnjih poslova u okviru kojih se obavljaju poslovi forenzičkih veštačenja.

Grčka		
Italija		
Latvija		
Litvanija		
Malta		
Nemačka		
Crna Gora	Belgija	
Norveška	Bugarska	
Poljska	Estonija	
Portugal	Mađarska	Nacionalni (nezavisni) forenzički institut
Moldavija	Irska	
Severna Makedonija	Litvanija*	
Rusija	Holandija	
Rumunija	Švajcarska	
Srbija		
Slovačka		
Slovenija		
Španija		
Švedska		
Turska		
Ukrajina		
Ujedinjeno Kraljevstvo		

Izvor : obrada autora

U državama označenim * postoje forenzičke laboratorije, organizaciono pozicionirane i u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova i u okviru Ministarstva pravde i kao nacionalni (nezavisni) instituti.

Iz tabele vidimo da se u 32 (78%) od ukupno 41 države Evrope, forenzičke laboratorije organizaciono nalaze u Ministarstvima unutrašnjih poslova, odnosno u sastavu policije. Korisno je pomenuti da je, između ostalog, Forenzička laboratorija Švedske (sa sedištem u Linčopingu), dugo godina organizaciono bila pozicionirana u Ministarstvu pravde i da je 2015. godine, prešla u sastav policije iz razloga veće efikasnosti. U prilogu pozicione organizovanosti forenzičkih laboratorija u sastavu Ministarstva unutrašnjih

poslova, odnosno policije, interesantno je iskustvo Estonije (punopravna članica Evropske Unije od 2004. godine). Naime, od 2008. godine u Estoniji je formiran savremeni i impozantni Forenzički institut (Estonian Forensic Sciences Institute), koji je organizaciono pozicioniran u sastavu Ministarstva pravde. Pomenuti Forenzički institut, impozantan je po tome što je u svom sastavu objedinio forenzičke laboratorije iz Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva pravde i Ministarstva zdravlja. Međutim, vremenom je praksa pokazala da se broj predmeta koji ovaj Forenzički institut dobija za forenzičku obradu, smanjuje iz godine u godinu. Uzrok tome nije bio smanjenje broja krivičnih dela i samim tim smanjenje zahteva za forenzička veštačenja. Ne, već je iz razloga efikasnosti i operativnosti rasvjetljivanja činjenica kod izvršenih krivičnih dela, Ministarstvo unutrašnjih poslova, odnosno policija, u svom sastavu uvela balističku forenzičku laboratoriju, zatim laboratoriju za mehanoskopska i druga forenzička ispitivanja i veštačenja.

U obrazloženju navedene činjenice da se u 78% država Evrope, forenzičke laboratorije nalaze u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova, odnosno policije, od koristi je navesti slučaj iz Republike Hrvatske. Naime, Ustavni sud Republike Hrvatske susreo se između ostalog i sa prigovorom da su dokazi dobijeni veštačenjem u Centru za veštačenja „Ivan Vučetić“, koji je samostalna organizaciona celina Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), nezakoniti iz razloga što je pomenuto da je Centar za veštačenja u sastavu MUP-a, a to Ministarstvo učestvuje u obradi krivičnih predmeta i podnošenju krivičnih prijava. Podnosioci prigovora su, između ostalog, naveli da Državni tužilac, policija i Centar za veštačenja imaju istog poslodavca (Vlada Republike Hrvatske) pa se ne može smatrati pravičnim suđenje kada veštačenje sprovodi državno telo koje ima istog poslodavca kao i državni tužilac i policija koji su u svakom slučaju zainteresovani za ishod krivičnog postupka. Ustavni Republike Hrvatske sud je u predmetu U-III-1270/2013 od 25. februara 2015. godine, na kraju zaključio sledeće: „zakonitost veštačenja Centra pozivanjem na povredu nepristranosti veštaka i neovisnosti njihova rada samo iz razloga što on formalnopravno pripada organizacijskoj strukturi MUP-a, nije postojećom argumentacijom dovedena u pitanje“. Pomenuta argumentacija kojom Ustavni sud Republike Hrvatske ne dovodi u pitanje povredu nepristranosti veštaka koji pripadaju organizacionoj strukturi MUP odnosi se na sledeće:

- Centar za kriminalistička veštačenja „Ivan Vučetić“ MUP-a Hrvatske je punopravni član ENFSI-a. Navedeno je da je ENFSI krovna organizacija nacionalnih forenzičkih institucija Evrope i prepoznata je kao eminentna institucija za forenzičke nauke koja obezbeđuje kvalitet, razvoj i implementaciju forenzičkih nauka.

- Centar je akreditovan u skladu sa međunarodnim standardom ISO 17025. Dobijanje statusa akreditovane laboratorije uključuje ispunjavanje svih zahteva standarda ISO 17025. Izrada i priprema kompletne dokumentacije sistema upravljanja, izrada i primena pisanih procedura za sprovođenje metoda veštačenja, validacija metoda veštačenja, usmeravanje i redovni nadzor ispravnosti svih instrumenata, učešće u međunarodnim ispitivanjima osposobljenosti, samo su neki od zahteva koje Centar za veštačenja sprovodi kako bi kvalitet svojih ispitivanja i veštačenja održao na najvišem nivou.
- Ustavni sud je utvrdio da podnosilac krivične prijave u konkretnom slučaju nije Centar za veštačenja, već Policijska uprava (u ovom slučaju Zagrebačka), Sektor kriminalističke policije, Odeljenje organizovanog kriminaliteta, dok nije zabeležen slučaj u praksi da je Centar za veštačenja podnosio krivične prijave.

Pomenutu argumentaciju koju je Ustavni sud Republike Hrvatske naveo kao zaključak kojim se ne dovodi u pitanje povreda nepristrasnosti veštaka koji organizaciono pripadaju MUP-u, podrazumevaju sve forenzičke laboratorije Evrope (članice ENFSI), među njima i Forenzički centar Uprave policije, MUP-a Crne Gore.

Perspektive razvoja forenzičkih nauka u Crnoj Gori

Razvoj Forenzičkih nauka u Crnoj Gori u budućnosti bi se odnosio na:

- institucionalno jačanje, koje bi podrazumevalo organizovanje svih vrsta forenzičkih ispitivanja i veštačenja u okviru institucija koje su akreditovane po odgovarajućim međunarodnim standardima kvaliteta.
- međunarodnu saradnju, pod kojom se prvenstveno misli na implementaciju projekta ENFSI-a, pod nazivom EFSA 2030 (Evropski forenzički naučni prostor). Pomenuti projekat ima ambiciju da unifikuje i standardizuje sav forenzički rad i ulogu forenzičkih nauka u državama Evropske unije i državama čije su forenzičke laboratorije članice ENFSI (među njima je i Crna Gora), odnosno da forenzičko postupanje od rada na licu mesta krivičnog dela, pa sve do odbrane nalaza i mišljenja forenzičara na sudu, bude pouzdano, transparentno, nepristrasno i robusno (ponovljivo). projekat vizije Evropskog forenzičkog naučnog prostora do 2030. godine, striktno se odnosi na tri stuba.

Prvi stub nosi naziv „U susret sa budućnošću“ i sastoji se od 5 celina:

1. Biometrija – omogućava individualizaciju i autentifikaciju osobe na osnovu skupa prepoznatljivih i proverljivih podataka, a koji su jedinstveni i karakteristični samo za tu osobu.
2. Primena veštačke inteligencije (AI, Artificial Intelligence) u forenzičkim naukama. Ovaj deo projekta baviće se nastojanjima da se simulira ljudsko kognitivno razmišljanje i donošenje odluka u forenzici.
3. Novi instrumenti i procedure za istraživanje lica mesta. Primenom savremenih tehnika i tehnologija dolazimo do izmeštanja forenzičkog procesa iz laboratorije na lice mesta. Ovim projektom ENFSI će raditi na razvoju metoda koje će već na licu mesta moći da vrše analize i daju odgovore na krucijalna pitanja koja se traže uviđajem: kako se desilo delo, kretanje i ponašanje izvršioca i žrtve i na kraju identifikacija počinioaca.
4. Utvrđivanju bioloških i hemijskih dokaza uz pomoć nove metode i analize „omics“. Ovde se radi o identifikaciji velikih molekula kao što su proteini ili metaboliti pomoću kojih možemo dobiti informacije o ljudima, njihovim aktivnostima i okolini.
5. Primena novih tehnologija i novih naučnih i tehničkih saznanja kao što su nano nauka i nano tehnologija u forenzici.

Drugi stub odnosi se na jačanje uticaja forenzičkih rezultata. U okviru ovog stuba predmetnog projekta koji se odnosi na jačanje, primenu i značaj forenzičkih rezultata, tri su celine:

1. Pravilno tumačenje rezultata rada forenzičara. To se odnosi na razumevanje rezultata ispitivanja gde može doći do kontaminacije, promene i/ili izmene dokaznog materijala.
2. Razmena forenzičkih podataka između forenzičkih institucija ali i između država i različitih pravnih sistema, gde je potrebno postići unificiranost u proceduri razmene kako bi se uspostavili jedinstveni standardi.
3. Podizanje svesti i nivoa znanja istražnih organa u oblasti nezakonitih migracija, trgovine ljudima i krijumčarenja.

Treći stub naslovljen je kao „Dokazivanje pouzdanosti forenzičkih rezultata“ i sastoji se iz tri celine:

1. Razumevanje stepena greške u subjektivnim analizama i prilikom prezentovanja rezultata neforenzičarima (sudijama, advokatima, tužiocima i ostalim korisnicima forenzičkih analiza).

2. Razumevanje načina kojima ljudski faktor utiče na odluke svih nivoa forenzičkog istražnog procesa, od lica mesta krivičnog dela do glavnog pretresa na sudu.
3. Treći segment ovog stuba odnosi se na obezbeđivanje kvaliteta i kompetencija forenzičkih rezultata koji moraju biti isti unificirani i standardizovani u cijeloj Evropi (države EU i ostale države čije su forenzičke laboratorije članice ENFSI) imale usku saradnju sa akademskom zajednicom sa ciljem implementacije forenzičkih nauka u visokoobrazovni sistem Crne Gore. Primarni cilj bi bio uvođenje predmeta iz oblasti forenzičkih nauka u studijski plan i program na svim nivoima akademskih studija (osnovne, master i doktorske studije). Trenutno ni na jednom fakultetu u Crnoj Gori se ne izučava predmet pod nazivom Forenzičke nauke.

Donedavno je na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore u Podgorici, postojao studijski program Bezbednost i kriminalistika (prestao sa upisom studenata 2017. godine) u okviru kojeg su se izučavali premeti: Kriminalističke ekspertize (II godina osnovnih studija), Kriminalističke identifikacije i Kriminalističke procedure (specijalističke studije Kriminalističko suprotstavljanje savremenim oblicima kriminaliteta) koji su u sebi sadržavali veliki deo oblasti iz Forenzičkih nauka. Sledeći cilj razvoja forenzičkih nauka u saradnji sa akademskom zajednicom, odnosio bi se na zajednički rad forenzičkih institucija, univerziteta i istraživačkih centara kroz razvoj novih metoda, tehnologija i standarda koji doprinose efikasnijem otkrivanju i dokazivanju krivičnih dela. Pomenuti projekti razvoja Forenzičkih nauka u saradnji sa akademskom zajednicom odnosili bi se prvenstveno na razvoj digitalne forenzike i veštačke inteligencije.

Zaključak

Razvoj forenzičkih nauka u Crnoj Gori predstavlja jedan od ključnih elemenata savremenog sistema krivičnog pravosuđa i efikasne borbe protiv organizovanog kriminala, korupcije i terorizma. Analizirajući razvoj forenzičkih nauka u Crnoj Gori, zaključuje se da je poslednjih dvadesetak godina ostvaren značajan napredak kako u institucionalnim okvirima, dalje u primeni savremenih tehnika i tehnologija, a naročito u implementaciji međunarodnih standarda i usklađivanja sa legislativom Evropske Unije. Poslednje je od izuzetne važnosti u kontekstu međunarodne pravosudne saradnje, a naročito za ispunjavanje pretpristupnih obaveza Crne Gore za punopravno članstvo u Evropskoj Uniji.

U cilju daljeg unapređenja forenzičkih nauka u Crnoj Gori, izdvojili bi preporuku koja se odnosi na jačanje obrazovnog i stručnog kadra u oblasti forenzičkih nauka. To podrazumeva unapređenje specijalizovanih studijskih programa na univerzitetima, organizovanje stručnih obuka, seminara i međunarodnih edukacija, kao i podsticanje interdisciplinarnog pristupa koji povezuje pravne, prirodne i tehničke nauke. Dalje bi kao preporuka bilo značajno unapređivanje sistema akreditacije forenzičkih institucija u Crnoj Gori i standardizacija procedura u skladu sa međunarodnim normama kvaliteta (tu se prvenstveno misli na oblasti veštačenja koja nisu u okviru Forenzičkog centra, a značajna su za pravosudne postupke, kao što su ekonomsko-fnansijska, saobraćajna, sudsko-medicinska, građevinska i druge vrste veštačenja). Standardizacija i kontrola kvaliteta doprinose pouzdanosti forenzičkih nalaza i jačanju poverenja pravosudnih organa u naučne dokaze.

Sve do sada navedeno ukazuje na to da su forenzičke nauke u Crnoj Gori, svojim sistemskim pristupom, jačanjem institucionalnih kapaciteta i integracijom savremenih naučnih dostignuća poslednjih dvadesetak godina, postale jedan od najvažnijih oslonaca savremenog krivičnog pravosuđa i efikasne borbe protiv kriminala i po svemu do sada konstatovanom, slobodno možemo reći da je što se tiče forenzike, Crna Gora već u Evropskoj Uniji.

Literatura:

1. Council Framework Decision 2009/905/JHA of 30 November 2009 on the accreditation of forensic service providers performing laboratory activities (Official Journal of the European Union of 2009, L322/14) [hereinafter: the Framework Decision].
2. Danilo Ćupić, Aleksandar Ivanović, Safet Korać (2024). Visokoškolsko obrazovanje iz oblasti kriminalistike u Crnoj Gori-aktuelno stanje i tendencije. Policijs u obrazovnom sistemu. Zbornik radova. Uprava za policijsko obrazovanje Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske. Banja Luka.
3. De Kinder, J., Pirée, H., „The future of the forensic science providers – timeto re-think our structures?“, Forensic Sci. Int., 2020, 316. Article 110471, 10.1016/j.forsciint.2020.110471.
4. Delgado, Y., Price, B., Speaker, P., Stoiloff, S., „Forensic intelligence: data analytics as the bridge between forensic science and investigation“ Forensic Sci. Int.: Synergy, 3 , 2021, Article 100162, 10.1016/j.fsisyn.2021.100162 pristup 3. X 2024.

5. Direct grants-“Monopoly programmes (direktni grant za monopolski program)“, <https://enfsi.eu/projects/monopoly-programmes-mp/>, pristup 02. X 2024.godine.
6. Dow, D., „The future of crime labs and forensic science“, *Houst. Law Rev.*, 57 (3) ,2020, pp. 467-474 <https://houstonlawreview.org/article/12187-introduction-the-future-of-crime-labs-and-forensic-science>, pristup 3. X 2024.
7. Dzierżanowska, J., „Accreditation of Forensic Laboratories“, *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, vol. XVI, 2023, no. 2, 2023, pp. 41-53 <https://doi.org/10.32084/tkp.6355> Eesti kohtuekspertiisi instituut, <https://www.ekei.ee/et>, pristup 04. X 2024.godine.
8. European Network of Forensic Science Institutes ENFSI Vision of the European forensic science area 2030 <https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2021/11/Vision-of-the-European-Forensic-Science-Area-2030.pdf> , pristup 01.X 2024.godine.
9. Gamette, M., „Improving forensic science integration: a Director's perspective“, *Forensic Sci. Int.: Synergy*, 2 ,2020, pp. 183-186, 10.1016/j.fsisyn.2020.05.005.
10. Ivanović Aleksandar (2024). Predlog za formiranje visokoškolske institucije iz oblasti bezbjednosti/policije u Crnoj Gori. *Crnogorska revija za bezbjednost*. Godina 2, broj 2.
11. Ivanovic, Aleksander B., „Akredytacja jako jeden z czynników gwarantujących jakość pracy laboratoriów kryminalistycznych“ ,*Problemy Kryminalistyki*, 2019, 304:15-23
12. Kovacs, G., Nogel, Monika, „The Accreditation of Forensic Laboratories as Component of Realizing the European Forensic Science 2020 Concept“, *European Police Science and Research Bulletin*, ISSUE 10 SUMMER, 2014.
13. Marija Tasić, Aleksandar Ivanović, Tanja Kesić, Ivana Bjelovuk, *Modernization of the law enforcement system: The use of contemporary artificial intelligence tools in crime prevention and suppression. Serbian political thought. Institute for political studies. ISSN 0354-5989 UDC 32 No 6/2025. XXXII vol. 94.*
14. McAndrew, W., Speakre, P., Houck, M., „Interpol Review of Forensic Management“, *Forensic Sciences International: Synergy*, Volume 6, 2023.100301. Members, <https://enfsi.eu/about-enfsi/members/>, pristup 03.X 2024.godine.

15. Mr. Branka Sekulić, Prof. dr Aleksandar Ivanović (2025). „Primjena vještačke inteligencije u kriminalističkom profilisanju izvršilaca krivičnih djela“. Zbornik radova sa naučno-stručne konferencije „Vještačka inteligencija kao pokretač razvoja nerazvijenih područja: Mogućnosti i perspektive“. Novi Pazar 2025.
16. Nataliia Filipenko, Aleksandar Ivanović (2025). Role of the Ministry of Justice of Ukraine in the formation of a system of forensic science support for justice (Review Article). Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокариуса», 2025. Вип. 2 (39). С. 44-58.
17. Nogel, M., Kovacs, G., Czebe, A., Padar, Z., „A work in progress - accreditation of forensic DNA laboratories as a part of the ‚European Forensic Science Area 2020 (EFSA 2020)‘ concept“, Forensic Science International: Genetic Supplement Series, Volume 7, Issue 1, December 2019, Pages 836-837.
18. Rakočević, V., Ivanović, A., Maver, D, „Forenzična akreditacija v Evropskih država“, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 68(3), 2017, 298-307.
19. Ross, A., Neuteboom, W., „Implementation of quality management from a historical perspective: the forensic science odyssey“, Aust. J. Forensic Sci., 53 (3) ,2021, pp. 359-371, 10.1080/00450618.2019.1704058
20. Rybicki, Paweł, „Nowe idee na polu standaryzacji – czy akredytacja laboratoriów kryminalistycznych powinna być obowiązkowa?“, Problemy Kryminalistyki, 2009, 265:5-18.
21. Vision of the European Forensic Science Area 2030, <https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2021/11/Vision-of-the-European-Forensic-Science-Area-2030.pdf>, pristup 04.X 2024.godine.

DEVELOPMENT OF FORENSIC SCIENCES IN MONTENEGRO - CURRENT ASPECT AND PERSPECTIVES

Abstract

This paper presents the development of forensic sciences in Montenegro in terms of institutional organization, technical and technological equipment and international cooperation. Also, the introduction of forensic standards in Montenegro and their harmonization with the corresponding standards in the European Union were mentioned. Further, the paper presents the perspectives of the development of forensic sciences in Montenegro, as one of the most important segments for the development of the judiciary and the fulfillment of Montenegro's pre-accession obligations for membership in the European Union, defined by the negotiation chapters 23 Justice and basic rights and 24 Justice, freedom and security, and thus the Montenegrin society as a whole.

Keywords: *enfsi association, forensic sciences, iso 17025 standard, justice, security*

JEL: *K14, K42, O33*

UDK: 338.48-6:7/8(497.16)
821.131.1(497.16).09-1 Пасквалић Л.
930.85(497.16)

Pregledni naučni rad
Primljen: 15.02.2026.
Prihvaćen: 12.05.2026.

LUDOVIK PASKVALIĆ: A POET'S ROLE IN IMPACTING CULTURAL HERITAGE AND TOURISM

Ane Ferri¹

Abstract

This paper explores the potential of Ludovik Paskvalić (1500-1551), a 16th-century poet from Kotor, to contribute to the cultural heritage and tourism development of his native region. Despite being one of the most prolific poets of his time, with two published poetry collections in Italian and Latin and numerous manuscripts, Paskvalić remains largely in the shadows of literary history. Many locals are unaware of his literary and military contribution to the city's defence. Drawing on global examples of towns that have successfully leveraged literary heritage to shape cultural tourism, this study argues that Paskvalić's revival could foster a unique cultural narrative, strengthen local identity, and support sustainable tourism. Proposed initiatives include cultural programs engaging both residents and visitors. This research contributes to cultural policy and tourism development by illustrating how towns, through the strategic valorisation of literary figures, can transform forgotten literary figures into assets of cultural diplomacy and economic growth, offering a replicable model for regions with neglected histories.

Keywords: *Ludovik Paskvalić, kotor, bay of kotor, cultural heritage, tourism development.*

JEL: Z32, Z38

Introduction

The research for this paper was first presented in April 2025 at the international academic conference *Culture Development and the Future of Cultural Policy*,

¹ Ana Ferri, mr, Independent Researcher, Montenegro, E-mail: ane.ferri@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9341-8913

organized by the University “Mediterranean” from Podgorica (MNE). The event took place in Kotor, in the space of a former Austro-Hungarian prison from the mid-19th century, now transformed into a contemporary creative hub and cultural centre.

Aware that theoretical frameworks, no matter how precise and methodologically sound, often remain abstract if not grounded in a real social context, I decided to gather direct insight “from the field” ahead of my presentation at the conference. That morning, while traveling by bus from the capital to Kotor, I was reflecting on how to open my talk in a way that would clearly illustrate the difference between what we know “on paper” and what a community truly carries in its collective memory. The town was already bustling with people, both locals and tourists, and it seemed like there was no better moment for a brief on-the-spot survey. In the few hundred meters between the bus stop and the conference venue, I asked the same question to about thirty passers-by: “Who do you think is the most prolific poet from Kotor in the 16th-century?” The results were disheartening. Nobody mentioned Ludovik Paskvalić. This small experiment was more than a curious test, it was a signal. It revealed that the name of a Renaissance writer, whose work holds rich narrative, historical, and identity-building potential, does not live in the collective consciousness of either the local population or visitors. This invisibility raises a crucial question: what happens when cultural heritage is not integrated into the contemporary life of a community?

Now, imagine I had asked a similar question in one of the world’s most popular tourist destinations. For example, in Transylvania, everyone would know about Count Dracula. Although a fictional character, he has become the key figure who brings thousands of tourists to this part of Romania every year. Visitors from all over the world come to explore his castle, dive into the mystery, and experience the eerie atmosphere created through literature and film. It is similar in Međugorje, where pilgrims from around the world come because of the apparitions of Our Lady of Međugorje. Although based on religious belief, Međugorje has become a global symbol of faith, bringing significant economic benefits to Bosnia and Herzegovina. In Verona, the hometown of Romeo and Juliet, two more fictional characters, the city has become a symbol of love and tragedy. Tourists visit Juliet’s balcony and Romeo’s tomb, eager to connect with the legend that made the city famous worldwide. These figures are fictional, but their power to attract tourists is very real. These cities and countries have created their own “golden goose” by building their identity on stories, legends, and fiction that have, over time, become a recognizable part of their cultural landscape. Why? Because people not only love to believe in these stories, but

they have also become an inseparable part of the cultural identity of these places. Even though they are fictional, these characters have allowed their cities to become symbols, destinations of vital economic importance. If fictional figures like Dracula, the Virgin of Međugorje or Juliet can draw millions of visitors and shape the cultural identity of entire cities, imagine the power of real historical figures who were not products of myth or imagination. They were thinkers, artists, writers, and visionaries. They walked real streets, wrote real books, spoke real languages, and left behind legacies that still have the potential to resonate with us today. When a city chooses to remember them, it does not just preserve the past, it invests in its future. By acknowledging their contributions, we build a shared identity, inspire community pride, and create meaningful, long-term cultural and touristic value.

Therefore, this research addresses the question of how the literary legacy of a Renaissance writer can be conceived and positioned as a cultural product, in a way that respects the authenticity of the local environment, contributes to its cultural visibility, enriches the tourist offer, and strengthens the sense of belonging among the local population. It concerns a cultural resource that has not been institutionally valorised, yet could serve as a foundation for creating diverse and sustainable cultural-tourism content: books for children, youth, and adults, themed walking tours, festivals, workshops, scientific conferences, educational programs, and more.

The aim of this research is to demonstrate how literary heritage can be contextualised and transformed into a sustainable cultural product that simultaneously meets the needs of contemporary tourists while contributing to the educational, cultural, and economic development of the local community. To this end, the study employs the following methodological approaches: an analysis of the literary oeuvre of the author under consideration, with particular emphasis on universal, and locally specific elements, and a case study of examples where literary authors can be successfully integrated into cultural tourism.

In an era when tourists increasingly seek authentic and meaningful experiences, and local communities strive for sustainable development models, approaches that activate literary heritage within a contemporary context enable a vital connection between past and present. Literature thus transcends its confinement to archives and academic interpretations, becoming a living, accessible, and socially relevant force that actively contributes to the valorisation of local identity because legacy is not what we inherit, it is what we choose to carry forward.

Geographic and economic overview of Montenegro

Montenegro is a small Mediterranean country located in South-eastern Europe. It covers approximately 13,800 square kilometres and has a population of around 620,000 (World Bank. *World Development Indicators: Population, total; Surface area (sq. km) – Montenegro*). Despite its territorial and demographic compactness, Montenegro rightfully prides itself on the richness and diversity of its natural and cultural heritage, which has earned it a prominent place on the Adriatic tourist map. Tourism represents a vital pillar of the country's economy. According to the World Travel & Tourism Council (WTTC), in 2019, tourism directly and indirectly contributed as much as 31.2% to Montenegro's gross domestic product, positioning it among the most tourism-oriented economies in Europe (*Encyclopedia of Tourism*. "Montenegro Tourism"). Although the COVID-19 pandemic temporarily slowed this trajectory, the latest reports from the European Commission indicate a gradual recovery and renewed stabilization of the tourism sector (European Commission. "Montenegro Economic Reform Programme 2022–2024").

Within the structure of the national economy, alongside tourism, other sectors also contribute to state revenues and promote economic stability (Montenegro Economic Impact Report 2024). However, these sectors cannot match the scale, dynamism, and socio-economic significance that tourism holds for Montenegro. Due to the country's high dependence on seasonal tourism, international financial institutions such as the International Monetary Fund and the World Bank emphasize the need for further diversification of the tourism offer, with a particular focus on sustainable and year-round forms of tourism, among which cultural tourism occupies a prominent position (World Bank. Montenegro Country Economic Memorandum: Towards a Resilient Growth Strategy – Enabling a Green and Resilient Tourism Sector in Montenegro).

Within Montenegro's territorial organization, the Bay of Kotor holds a special place as a bay of exceptional natural beauty and cultural-historical significance, recognized as part of the world cultural heritage under UNESCO protection. This area, encompassing the municipalities of Kotor, Tivat, and Herceg Novi, represents the epicentre of the country's tourism activity. According to available data, nearly 40–50% of the total coastal tourism revenue is generated in the Bay of Kotor (BSC Tourism. "Boka Kotorska: The Locals' Perception on Tourism Development"). The town of Kotor, with its historic old town core, attracts approximately 250,000 visitors annually, while the Port of Kotor has for years been a significant destination for international cruise ships, hosting more than 500 vessels per year ("Montenegro's Adriatic Gem Struggles with Tourist Influx." Reuters, Aug. 9, 2024). Thus, the Bay of Kotor is a valuable and

constructive component of Montenegro's overall tourism sector, while simultaneously offering substantial potential for thematic and content enrichment of its tourism offerings.

Cultural tourism within the broader framework of global tourism

Such an economic and spatial context points to the strategic importance of tourism. According to the definition of the World Tourism Organization (UNWTO), tourism is a mass phenomenon in society that encompasses the activities of people traveling and staying outside their usual environment for no longer than one year, for purposes of leisure, business, or other reasons not related to engaging in paid activities at the place of stay (UNWTO, *Understanding Tourism: Basic Glossary*). Although travel has been an integral part of human history and has existed since ancient times, the rapid development of tourism as we know it today began in the mid-20th century (Ranković, Radević 2023: 158). Mass tourism, as a widespread phenomenon (hence the name), was not a privilege of the wealthy but a legitimate right of every individual (McNulty, 1993: 162–165). The fast and continuous growth of mass tourism was fuelled by rising living standards and reduced working hours in industrialized Western countries, which resulted in longer paid holidays (Scheuch 1992).

Over time, tourism has transcended its role as an economic sector and has become a means of strengthening national and local identity, promoting cultural diversity, and preserving intangible heritage. At the same time, it has a strong multiplier effect on the economy: it contributes to job creation, increases the export of services, supports infrastructure development, and stimulates entrepreneurship. Despite occasional crises, tourism has shown continuous growth (Milićević, Trišić 2019: 23). It is one of the world's leading industries¹ and a powerful driver of socio-economic development in many countries, including those that are less developed or even entirely underdeveloped (Tomić 2023: 97). Considering the introductory reflections on Montenegro's modest territorial size, as well as its strong economic dependence on tourism, it is clear that this sector represents a resource of strategic importance that must be developed in a planned manner and used optimally.

Modern society is marked by rapid technological development, increased mobility, and increasingly shorter attention spans, all of which influence

¹ According to data from the World Tourism Organization, which is a segment of the United Nations (UNWTO, 2020), tourism is the third largest economic activity in the world, following the chemical industry and the fuel industry, with revenues amounting to USD 1.742 trillion in 2019. (Ranković, Radović 2023: 178).

patterns of tourist demand. Today's travellers are less interested in traditional forms of tourism based on passive leisure, and increasingly seek experiences that enrich them culturally, engage them emotionally, and offer an authentic sense of place. As a result, contemporary tourism has largely moved beyond merely providing accommodation and food services. Along the Montenegrin coast, tourism professionals are becoming aware that relying solely on selling "sun and sea" is economically unsustainable and, in the long run, insufficient to meet the expectations of modern visitors.

In an age where information is almost instantly accessible and visual content often replaces real experience, the need is growing for tourism that goes beyond the superficial consumption of space. Instead of one-dimensional narratives and "Instagrammable" scenes, modern tourists are increasingly seeking content that offers a deeper understanding of local culture, customs, language, gastronomy, and the everyday life of the communities they visit. The increasing education level of tourists combined with their growing purchasing power turns them into seekers of experiences in which they actively participate.

Due to all of the above, mass tourism has been replaced by specific, or alternative, forms of tourism. *Cultural tourism* has emerged as one of the most dynamic and fastest-growing segments of the global tourism market. The phrase *cultural tourism* appeared in the 1980s (Đorđević 2014: 159), when this form of tourism began to be studied more systematically and recognized as a distinct category within tourism practice. Although the term itself began to be used only in modern times, the very concept of such travel is one of the oldest forms of tourism (Greg, Munsters 2010: 1), based on the idea that "every journey can be considered cultural, as the traveller inevitably encounters and experiences the culture they come into contact with, whether intentionally or by chance" (Đorđević 2014: 159). Therefore, the essence of cultural travel dates back much earlier than the term itself, to the times of pilgrimages, visits to ancient landmarks, and the grand educational tours of aristocrats in the distant past. The renewed interest in cultural heritage can be attributed to the effects of globalization and a growing desire to explore the unfamiliar and the diverse.

While it is easy to determine when the term was first used, providing a precise definition of cultural tourism remains a challenge due to the various interpretations of both "culture" and "tourism." This task is further complicated by the fact that the English word *culture* becomes increasingly complex when applied to tourism in a transnational context. Therefore, although cultural tourism may initially seem easy to define, a deeper analysis and understanding of its many dimensions is required (Todorov, Borković, Tošić, 2023: 110). In 1985, the World Tourism Organization (WTO) offered two definitions of

cultural tourism. In the narrower sense, cultural tourism refers to the movement of people motivated by a strong cultural drive¹. In the broader sense, it encompasses all movements of people driven by the desire for diversity, aimed at enhancing their cultural level and acquiring new knowledge and experiences (World Tourism Organization (UNWTO), *Cultural Tourism*). Although nearly every researcher in this field offers a different definition of cultural tourism, they all share a common understanding: cultural tourism is based on local and regional cultural resources. It reflects the growing need of contemporary tourists to explore the language, traditions, cultural heritage, and identity of the communities they visit, as well as to actively participate in the social life of the domiciled population.

In order to fully harness the potential of cultural tourism, it is essential to identify which cultural values can be transformed into a concrete tourist product, one that is thoughtfully designed, meaningfully interpreted, and accessible to visitors in a way that preserves authenticity, offers a rich experience, and enables tourists to take an active and meaningful role in shaping the product itself. For all these reasons, the tourist product within the framework of cultural tourism has a complex structure, as the interests of cultural tourists encompass a wide range of content and experiences. The most important characteristic of such a product is its ability to create an encounter between heritage, contemporary experience, and the local community, offering tourists unique and immersive experiences, while providing local communities with the opportunity to valorise their own identity and tradition.

The World Tourism Organization predicts that cultural tourism, alongside adventure travel, eco-tourism, cruises, and thematic travel, will dominate future tourism trends (Ivanović 2020: 35). In such a context, destinations that rely primarily on short, seasonal influxes of visitors, such as Kotor and the Bay of Kotor, must consider alternative models of tourism development. Monstat's data (Monstat – Statistical Office of Montenegro, *Tourist Arrivals and Overnight Stays by Municipalities and Months*) confirms that tourism in this region is still heavily dependent on the high-summer season, with July and August concentrating the majority of overnight stays. When cruise ship visits are excluded, visitor numbers throughout the rest of the year reveal a steep decline, pointing to an untapped potential for more sustainable, year-round tourism models. Cultural tourism, by its very nature, offers this possibility, especially when it is locally grounded and strategically developed.

¹ It also refers to places that may not necessarily be touristically developed but have local tourism potential.

One of the most overlooked yet promising areas of synergy between tourism and culture is literature. Writers do not merely reflect the identity of a place; they help create it. Their narratives embed landscapes with meaning, transform geography into memory, and offer deeper, place-based experiences for visitors. In this context, the writer becomes not only a cultural agent but also a strategic asset in tourism development.

A compelling illustration of this concept is Stratford-upon-Avon, a relatively small market town of just over 30,000 inhabitants¹. Despite its modest size, it attracts approximately 2.5 to 3 million visitors annually, while the broader "Shakespeare's England" region records around 9.6 million trips per year (Shakespeare's England: A Destination Management Plan for Shakespeare's England Region 2015–2025). These visits generate about £547 million in economic turnover and sustain nearly 9,600 jobs in the local economy. This case demonstrates how the literary legacy of a single author, William Shakespeare², can function as both cultural identity and economic infrastructure, extending tourism beyond seasonal peaks, deepening visitor engagement, and creating sustained value for the host community.

Drawing inspiration from this model and developing its own case studies, Kotor reveals a strategic opportunity. Cultural tourism grounded in local literary figures could help extend the season beyond the short summer months, enrich the tourist experience, and reinforce community identity. Within this framework, Ludovik Paskvalić represents a largely untapped cultural asset, whose work should become a vital part of the tourism strategy, as his hometown owes him at least that much.

Ludovik Paskvalić as the cultural asset of Kotor

Who exactly is Ludovik Paskvalić? According to the conclusion of Miroslav Pantić, Ludovik Paskvalić (1500–1551) is “the best Renaissance poet from Kotor and one of the most important of our poets in Italian and Latin in the entire 16th century” (Pantić 1990: 17, original in Serbian translated by Ane Ferri). He was a descendant of a patrician family that gave the Bay of Kotor numerous prominent figures, and whose coat of arms can still be seen today at

¹ Stratford-upon-Avon had an estimated population of approximately 30,495 in the 2021 Census (see *Stratford-upon-Avon* – *Wikipedia*).

² If anyone reading this feels hesitant to draw parallels between William Shakespeare and a 16th-century writer from the Bay of Kotor, such reservations may be premature. Thomas Lodge (1558–1625), the English Renaissance poet and novelist and a close collaborator of Shakespeare, translated several verses by Ludovico Pasquali without attribution, evidently recognizing their artistic value (for the reference Ferri 2024).

several locations within Kotor's old town (Martinović 2017: 101). As a Renaissance poet and humanist, he was highly esteemed by his contemporaries. He was born in Kotor, then a town under the dominion of the Venetian Republic. The poet's family home, where he spent his childhood and early youth, was located in the district of St. Mary of the River, between the street and the house of Vićentije Čapeki (or Kjapeki), a tanner (Kovijanić 1974: 54). In his hometown, he attended a grammar-humanist school, which, like in other European cities of the time, combined primary and secondary education. However, by the end of the 15th century, the school had evolved from a lower grammar school into a higher-level secondary institution. It may rightly be considered a true gymnasium for its time, since it functioned throughout the 16th century as a full-fledged higher secondary school. It was precisely Paskvalić's verses, in which he praises his teacher of Greek and Latin, who also introduced him to astronomy and astrology that helped researchers determine when the lower school in Kotor developed into a lyceum (Kovijanić, Stjepčević 2003: 51). These subjects, following the model of similar coastal schools, particularly the one in Dubrovnik, were taught only at the higher secondary level at that time. Like many sons of noble families of his era, Ludovik Paskvalić pursued his higher education in Padua, one of the most prestigious universities of Renaissance Europe. There, he was surrounded by individuals who would, as history has shown, come to shape and redefine the course of European culture, science, literature, and human history, such as Copernicus, Bembo, and others (Kovijanić, Stjepčević 2003: 51). Paskvalić would occasionally return to his hometown during his student years. Thanks to his chronicler-like writing style, we know from one of his Latin poems (*Carmina*, list 9a, 9b) that he was, at one point in his youth, enslaved in Africa, having been captured by Libyan pirates during one of his journeys from Italy to his homeland. The wartime upheavals between the Venetian and Ottoman powers marked his life and further deepened his patriotism and love for his native land. It was this fervent sense of duty that led him, in 1539, to take up arms and defend his homeland from the attacks of Hayrettin Barbarossa. Following the restoration of peace, Paskvalić established an astronomical observatory in Kotor (Čelebić 2016: 253). Eight years later, the Great Council elected him as the city's legal advocate, which is the last recorded mention of him in the notarial records of Kotor's archives (XLIX, 33, 719). Paskvalić is known for his literary output in both Italian and Latin, preserved in two printed poetic collections: *Rime volgari* (1549) and *Carmina* (1551), as well as in later discovered manuscripts that complement the previously published works.

His relatively short life was a rich one and left a lasting mark through his literary legacy. During his most productive years, he assumed many roles: he stood out

as a cultural figure, a Bokelian, a patriot, a polyglot, and an officer in the Venetian navy, a defender of his native town from the Turks, a legal advocate in Kotor, and a Slavic cosmopolitan. Every aspect of his life was deeply infused with the spirit of humanism and the Renaissance. Although, as far as current research shows¹, he wrote in non-native languages (Italian and Latin), Paskvalić remained profoundly rooted to the land from which he came.

Literary legacy and possible avenues of valorization

If we aim to preserve and valorise the legacy of the Renaissance poet Ludovik Paskvalić, we must begin with the youngest generations. Identity is not inherited, it is cultivated, and cultural memory, once sown through emotion and imagination in early childhood, can become a lifelong inner compass.

Children today grow up in a hyper-stimulated environment, shaped by fast, visual, and interactive media. If we want them to care about a 16th-century humanist, we must translate his world into theirs. Cultural heritage, no matter how valuable, is not immune to extinction. Even dinosaurs, the strongest creatures that ever walked the Earth, disappeared simply because they did not adapt. The same fate awaits culture and historical memory if they remain rigid and unresponsive to the needs of contemporary audiences. Cultural transmission in the 21st century must be agile, creative, and experience-based. If not, even the most extraordinary stories risk being forgotten. Adaptation is not betrayal; it is survival, more than that, it is the way for the past to remain meaningful in the present.

Paskvalić's biography offers all the elements of a modern epic: growing up in a trilingual Renaissance town by the sea, international education, captivity by pirates, return to defend his hometown including the fortified city walls of Kotor preventing enemy vessels from entering and many more. These real-life events, if creatively adapted, can spark curiosity and identification among children, positioning Paskvalić not as a distant historical figure, but as a local hero.

The following is a list of activities that can be easily integrated into the existing tourist offer of Kotor and the Bay of Kotor, requiring no major investments, yet holding the potential to significantly enrich its cultural and educational dimension.

Illustrated comic book of Paskvalić's journey - from student to poet to defender. While times may change, one constant remains: children love heroes. They are drawn to stories of bravery, loyalty, and imagination especially when those

¹ Scholars still speculate that works written in his native language may yet be discovered.

stories come alive before their eyes. Paskvalić is a hero of a very city they are visiting. The walls he helped defend still surround them; the sea he protected stretches before them; the city gate of Gurdić, which once closed to keep enemies out, still stands. The very street where he lived winds behind them. For a child holding a comic book in their hands, this is not abstract history; this is live-action storytelling, a walking comic strip unfolding in real time. Comic books are an effective educational tool that promote literacy, spark imagination, and invite emotional identification with historical figures. They simplify complex narratives without diluting their value, and they transform passive observation into active engagement. By embedding Paskvalić's story in this format, we not only create a meaningful souvenir we offer children a summer memory that will echo back home, perhaps inspiring them to learn more about Montenegro, the Bay of Kotor, and its remarkable past. In the context of cultural tourism, comic books are a form of interpretative storytelling that help bridge the gap between academic history and visitor experience. A well-designed comic book can function simultaneously as a pedagogical tool, a cultural ambassador, and an accessible entry point into heritage appreciation.

Comic strip workshops where children recreate scenes from Paskvalić's life (childhood growing up in Kotor, his time in Padua, his captivity by pirates, his participation in defending Kotor's walls etc.) and learn basic storytelling and drawing techniques in a guided workshop setting. These workshops provide a hands-on experience in which children actively interpret and visualize historical narratives. Instead of mere absorption of facts, participants become co-creators of cultural memory, a process that builds historical empathy, enhances imaginative expression, and strengthens local identity (Symons & Johnson, 1997: 371; Mayer & Gallini, 1990: 715-726). According to Richards and Raymond (2000:18), creative tourism is defined as "tourism which offers visitors the opportunity to develop their creative potential through active participation in courses and learning experiences which are characteristic of the holiday destination where they are undertaken." Comic strip workshops perfectly embody these principles by turning children into active participants, not passive spectators. The Bay of Kotor is also home to a vibrant comic art scene, with established festivals, talented illustrators, and a long-standing tradition that keeps the medium culturally relevant.

The creative writing workshops offer children and young people a unique opportunity to explore the richness of Renaissance poetry, with a special focus on metaphors, Latinisms, and humanist ideals. What makes these workshops valuable is their ability to engage participants not only in learning about poetic forms and verses but also in developing critical thinking about the meanings and

contexts that Renaissance poets like Paskvalić conveyed. Participants are encouraged to reflect on how certain phrases, metaphors, or Latin expressions could be interpreted or adapted today to preserve their significance in contemporary language and culture. In this way, they develop not only literary skills but also analytical and reflective abilities, key competencies essential for navigating the complexities of the modern world. These workshops help children understand that culture and language are dynamic, constantly evolving and adapting, and that each individual is both a creator and guardian of cultural heritage through their own choices and expressions. Moreover, this approach enables children to connect with their local tradition in a modern and engaging manner, which is especially important for cultivating identity and a sense of belonging.

Treasure hunts and escape-room style games offer a dynamic, family-friendly, and interactive experience, logical thinking, and creative problem-solving skills. These activities encourage physical movement through authentic locations connected to Paskvalić's life and works, engaging players in a fun and memorable exploration of cultural heritage. From a tourism perspective, these interactive games transform a traditional visit into an active experience where visitors become the main actors, increasing engagement and satisfaction. Children especially enjoy these types of games because they combine adventure, teamwork, and discovery in a playful way. Such activities stimulate their curiosity and imagination, making learning about history and culture feel like an exciting quest.

Interactive storytelling sessions or puppet theatre, adapted for young audiences with simplified, emotionally engaging narratives about Paskvalić's life. Interactive storytelling sessions and puppet theatre, tailored specifically for young audiences, provide an engaging and emotionally resonant way to introduce Paskvalić's life and legacy. By simplifying complex historical events into accessible narratives and using expressive puppetry, these sessions capture children's attention and foster empathy and curiosity. Additionally, children gain insight into the language, music, clothing, and customs of Paskvalić's time, highlighting how much they differ from today's world. This approach transforms learning into a lively, multisensory experience that encourages active participation, helping children connect personally with cultural heritage.

When it comes to adults, the potential for meaningful cultural engagement broadens into new and layered forms. This audience seeks experiences that are intellectually stimulating, emotionally resonant, and rooted in context. There are many different types of cultural tourists with diverse interests, and in the following examples, I have tried to address and appeal to most of them.

One particular form of cultural tourism is educational (or research) tourism, which includes study trips, congress tourism, and the personal desire of visitors to expand their knowledge. Educational tourism is highly valuable because it promotes deeper intellectual engagement with the destination's cultural heritage, encouraging visitors to go beyond surface-level experiences. Among its many benefits, congress tourism stands out as one of the most lucrative segments due to its demand for high-quality services tailored to specific visitor needs (Ivanović, 2020:16). Example of this potential is the organization of *scientific conferences* dedicated to Paskvalić in his birth place, fostering academic discourse and raising awareness. Complementing this are *literary competitions*¹ that offer a platform for creative engagement and contemporary reflection, encouraging adults to respond to Paskvalić's themes through their own writing. Given that some of Paskvalić's verses have been set to music, there is great potential to invite musicians today to create new works inspired by his poetry and legacy. Organizing *music competitions and concerts* based on his themes would enrich cultural tourism, connect past and present, and keep his influence alive through contemporary artistic expression. Kotor has for many years hosted the internationally renowned music festival KotorArt². It is therefore reasonable to propose that, if not through the establishment of a new event during another month of the year, then at least as part of KotorArt, a segment could be dedicated to this 16th-century cultural figure. Such initiatives cultivate a living connection with his legacy and support the growth of modern literary culture. *An annual award in his name*, recognizing young poets or cultural researchers, would further institutionalize his memory while promoting ongoing creative and intellectual efforts. Additionally, *translation of his unpublished poems* would extend his voice to wider linguistic and cultural audiences, enabling comparative studies and international collaboration that increase his legacy's relevance beyond national borders. Finally, *an illustrated monograph* about Paskvalić's life and work would serve as both an educational resource and a cultural artefact, offering a visually engaging and academically sound narrative that appeals to a broad audience. These latter initiatives also represent forms of passive cultural income linked to cultural tourism, helping sustain heritage promotion and development over time.

The Renaissance Fortress: Kotor's Last Stand- This immersive, costumed re-enactment dramatizes the historic defence of Kotor's city walls during the Renaissance, when Eastern invaders attempted to conquer the city but ultimately failed. Paskvalić wrote about this defence, drawing on his own personal

¹ This can be applied to youth as well, not just adult visitors.

² <https://kotor.art/>

experience, which adds authenticity and depth to the narrative. Visitors witness and even become part of the spectacle: costumed actors portray defenders and attackers, while small boats patrol the bay, recreating the naval presence that protected the city. The event designed as a full-day festival unfolding across multiple squares and historic locations in the city would allow visitors to continuously encounter captivating scenes with authentic Renaissance music, food, and drink. Similar to Geneva's Escalade¹, this event fosters pride in local identity while offering a unique, memorable event attractive to families, history enthusiasts, and cultural tourists alike. Moreover, the performance serves educational purposes, offering an accessible way to learn about Kotor's strategic importance and resilience during the Renaissance. It also stimulates interest in the city's architecture, maritime history, and cultural legacy, encouraging visitors to explore further and engage with other heritage sites. The integration of live theatre, music, and traditional cuisine makes this event a holistic cultural experience, contributing to sustainable cultural tourism development and community involvement.

Everyone loves to take a piece of heritage home. *Unique souvenirs* featuring fragments of Paskvalić's poetry, whether magnets, umbrellas, tote bags, clothing, bookmarks, ceramics, or everyday objects, allow visitors to do that. Paskvalić's poetic skill was remarkable and many of his verses carry timeless messages that still resonate today. By wearing, using, or gifting such items, visitors carry a piece of Kotor's, the Bay of Kotor and Montenegro cultural soul with them, turning his legacy into something both personal and enduring.

Conclusion

Kotor and the Bay of Kotor region are jewels of Montenegrin tourism, rich in stunning nature, history, tradition, and cultural legacy, and proudly listed as a UNESCO World Heritage Site. Despite this wealth, the tourist season remains frustratingly short, often limited to just two summer months, excluding cruise ship tourists whose presence extends almost throughout the year but whose brief stays and pre-paid onboard arrangements result in minimal contribution to the local economy. This paradox reveals both a challenge and an opportunity, particularly in the context of the rapidly evolving world we inhabit. As societal rhythms accelerate and global dynamics shift, so too must our understanding of tourism and the way we design its experiences. Today's tourist navigates a fast-paced, overstimulated, and hyper-connected world, making it essential to adapt

¹ <https://www.geneve.com/en/see-do/history-culture/fete-de-lescalade>

our approaches accordingly. Surrounded by endless content and fleeting impressions, they grow restless with traditional, passive forms of vacation. What they now seek are experiences that engage the senses, stimulate the mind, and resonate on a deeper, human level. Cultural tourism stands out as a meaningful response to this shift, capable not only of satisfying the curiosity of the modern traveller, but also of safeguarding a region's authentic values, stories, and landscapes from oblivion and distortion. Unfortunately, the potential of literary heritage as a sustainable tourism resource remains underutilised across the Bay of Kotor region. Examples across Europe demonstrate how both fictional and real historical figures can be strategically valorised to generate tourism revenue, strengthen local identity, and foster pride in cultural inheritance.

Ludovik Paskvalić embodies a profoundly underutilised cultural asset whose life and work offer a unique lens through which Kotor's literary and historical heritage can be rediscovered and reimagined. Born and raised in Kotor, Paskvalić was not merely a witness to its history but an active participant in its civic, cultural, and military life. As a patrician, poet, and public figure, he defended Kotor both with the sword and the pen. His biography unfolding at the intersection of art, politics, and loyalty to his homeland. Traces of his presence remain etched in the very fabric of the city, a testament to a life that reads less like a distant past and more like the plot of a modern novel. And yet, despite the richness of his legacy, his story remains largely untapped, confined to the margins of academic discourse rather than brought to life for wider audiences. Reviving his memory is not an act of nostalgia but a creative imperative.

To present his legacy in a modern way to contemporary audiences does not mean to reduce or distort historical substance, as is sometimes feared when culture is adapted for tourism, but rather to breathe new life into it for future generations. Considering that one of the central characteristics and guiding principles of Renaissance poetry was the artist's aspiration for their literary legacy to "carry their name into eternity", it is reasonable to assume that Paskvalić himself would have welcomed initiatives that honour and transmit his work into the present and beyond. However, it is essential that these efforts be grounded in sustainability and respect for local life. The region need not, and must not, follow the path of some European heritage cities that have become cautionary examples of over-tourism, transformed into hotel-cities, stripped of local commerce and authentic rhythm, and reoriented entirely toward visitor consumption. When authenticity is lost, so is the very charm that once attracted visitors.

Paskvalić's contributions to Kotor were profound, yet, ironically, both Kotor, the wider Bay of Kotor, and Montenegro as a whole have done nothing to honour and promote his legacy in comparison to his significance. This work aims to address that gap by proposing ideas that consider the needs and interests of both young and adult visitors, blending education, culture, and entertainment into accessible experiences that can be realistically implemented. It is crucial to remember that cultural heritage is not merely what we have inherited from the past, it is what we actively preserve, nurture, and allow to live on through future generations. By investing in the cultural legacy of Paskvalić and the broader heritage of Kotor and Boka Kotorska, we not only enrich the local community but also create sustainable, year-round tourism that respects and celebrates the identity of this region. Through thoughtful initiatives, Kotor can transform its cultural wealth into a thriving resource that benefits everyone involved: residents, visitors, and the city itself.

References

1. BSC Tourism. "Boka Kotorska: The Locals' Perception on Tourism Development." BSCtourism.com, Dec. 2022, <https://www.bsctourism.com/2024/12/05/research-report-boka-kotorska-the-locals-perception-on-tourism-development>, accessed July 4, 2025 at 17:00h.
2. Čelebić, G. (2016). *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, knj. I–II. Podgorica: Ministarstvo kulture Crne Gore, Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore.
3. Đorđević, S. (2014). *Kulturni turizam – ključni oblik savremenog turizma*. *Hotellink*, 15(23-24), 157-165.
4. Ferri, A. (2024). A Study of Paskvalić's Poetry and Its Influence on Lodge and Shakespeare, *Belgrade English Language and Literature Studies*, Vol. 16, 259–278. <https://doi.org/10.18485/bells.2024.16.12>
5. *Encyclopedia of Tourism*. "Montenegro Tourism." *SpringerLink*, first online 24Mar.2022, https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-319-01669-6_662-4, accessed July 9, 2025 at 15:17h.
6. European Commission. "Montenegro Economic Reform Programme 2022–2024." *Enlargement.ec.europa.eu*, May 2022, <https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-05/Montenegro%20ERP%202022-2024.pdf>, accessed July 9, 2025 at 15:20h.

7. Ivanović, M. (2020). Uticaj kulturnog turizma na lokalni razvoj, Univerzitet u Beogradu, neobjavljena doktorska disertacija, dostupno na: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/17203>, pristupljeno 10. jula 2025 u 13:16h.
8. Kovijanić, R. (1974). *Pomen crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*. knj. II. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore.
9. Kovijanić, R. & Stjepčević, Ivo. (2003). *Kulturni život staroga Kotora (XIV–XVIII vijek)*, knj. I. Perast: Gospa od Škrpjela.
10. Martinović, J. (2017). *Socijalno-ekonomska struktura društva u Kotoru prve polovine XIV vijeka*. Kotor: OJU Muzej.
11. Mayer, R. E., & Gallini, J. K. (1990). When is an illustration worth ten thousand words?. *Journal of Educational Psychology*, 82(4), 715–726.
12. McNulty, R. (1993). Cultural tourism and sustainable development. *World Travel and Tourism Review*, Part II, 156–171.
13. Milićević, M. & Trišić, I. (2019). *Razvoj turizma u funkciji ruralnog razvoja u Republici Srbiji*. Beograd: Univerzitet “Megatrend”.
14. Milošević, S. (2014). Kulturni turizam – izazovi savremenog turizma. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 147, 259–270.
15. Montenegro Economic Impact Report 2024. Website Files, 2024, https://assetsglobal.websitefiles.com/6329bc97af73223b575983ac/66438278ff1ee8f42aa6c8bf_EIR2024-Montenegro.pdf, accessed July 8, 2025 at 10:09h.
16. Monstat – Statistical Office of Montenegro, *Tourist Arrivals and Overnight Stays by Municipalities and Months*, available at: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=27&pageid=27>, accessed: 11 July 2025.
17. Пантић, М. (1990). *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века*. Београд: Српска књижевна задруга. [Pantić, M. (1990). *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorске od XVI do XVIII veka*. Beograd: Srpska knjižvna zadruга.]
18. Ranković, K. & Radović, N. (2023). Kulturni turizam i digitalno doba. *Limes*, 2–3, 157–165.
19. Richards, G., & Raymond, C. (2000). *Creative Tourism. ATLAS News*, 23, 16–20. Retrieved from Creative Tourism Network database.
20. Richards, G. & Munsters, W. (eds). (2010). *Cultural Tourism Research Methods*. Wallingford: CABI.
21. Reuters. “Montenegro’s Adriatic Gem Struggles with Tourist Influx.” Reuters, Aug. 9, 2024, <https://www.reuters.com/world/europe/montenegr>

- [os-adriatic-gem-struggles-with-tourist-influx-2024-08-09/](#), accessed July 5, 2025 at 15:32h.
22. Symons, C. S., & Johnson, B. T. (1997). The self-reference effect in memory: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 121(3), 371–394.
 23. Scheuch, E. K. (1992). *Tourismus*. München: Kindler Verlag, 1992.
 24. Stratford-upon-Avon, <<https://en.wikipedia.org/wiki/Stratford-upon-Avon>>, accessed on 11th July 2025 at 11.27h.
 25. Shakespeare's England: A Destination Management Plan for Shakespeare's England Region 2015–2025, <<https://api.warwickshire.gov.uk/documents/WCCC-688-189>>, accessed on 11th July 2025 at 1.28h.
 26. Todorov, P., Borković M. & Tošić, T. (2023). Menadžment događaja u funkciji razvoja kulturnog turizma. *Turističko poslovanje* 9/1, 97–108.
 27. Tomić. N. (2023). Participacija lokalnog stanovništva u kreiranju turističkog proizvoda ruralnog područja. *Zbornik radova Geografskog instituta Jovan Cvijić SANU*, 73(3), 109–127.
 28. UNWTO. Understanding Tourism: Basic Glossary. World Tourism Organization, 2024. <<https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>>, accessed July 2, 2025, at 17:08h.
 29. World Bank. *Montenegro Country Economic Memorandum: Towards a Resilient Growth Strategy – Enabling a Green and Resilient Tourism Sector in Montenegro*. Published June 27, 2023. (World Bank Group), available at: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents/reports/documentdetail/099051523104045312/p177373029881d0e80a1ed0fdcd8ae8fbca>>, accessed July 9, 2025 at 8:40h.
 30. World Bank. *World Development Indicators: Population, total; Surface area (sq. km) – Montenegro*. Data Bank, 2024, <<https://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?country=MNE&source=2>>, accessed July 9, 2025 at 15:13h.
 31. World Tourism Organization (UNWTO), *Cultural Tourism*, dostupno na: <<https://www.unwto.org/cultural-tourism>>, accessed July 5, 2025

Manuscripts:

32. RIME VOLGARI DI | M. LVDOVICO PASCHALE | *Da Catharo Dalmatino. |Non più date in luce. |In Vinegia appresso Steffano & Battista Cognati al |Segno de S. Moise. | CON GRATIA ET PRIVILEGIO. | M. D XLIX.*

33. Ludovici, Pascalis, *Iviii Camilli, Molsea et aliorum poetarum carmina: ad illustriss. et doctiss. Marchionem Auriae Bernardium Bonifatium per Ludouicum Dulcium nunc primum in lucem aedita*, Venetiis, apud Gabrielem Iolium et fratres De Ferrariis, MDLI.

LUDOVIK PASKVALIĆ: ULOGA PESNIKA U OBLIKOVANJU KULTURNOG NASLEĐA I TURIZMA

Apstrakt

Ovaj rad istražuje potencijal Ludovika Paskvalića (1500–1551), renesansnog pesnika iz Kotora, da doprinese kulturnom nasleđu i razvoju turizma u svom zavičajju. Uprkos tome što je bio jedan od najplodnijih pesnika svog vremena, sa dve objavljene zbirke poezije na italijanskom i latinskom jeziku i brojnim rukopisima, Paskvalić je danas uglavnom u senci književne istorije. Mnogi stanovnici nisu svesni njegovog književnog i vojnog doprinosa odbrani grada. Polazeći od svetskih primera gradova koji su uspešno valorizovali svoje književno nasleđe za oblikovanje kulturnog turizma, ova studija pokazuje da bi oživljavanje Paskvalićevog nasleđa moglo da doprinese stvaranju jedinstvenog kulturnog narativa, jačanju lokalnog identiteta i razvoju održivog turizma. Predložene inicijative podrazumevaju kulturne programe koji bi uključili i stanovnike i posetioce. Ovo istraživanje doprinosi kulturnoj politici i razvoju turizma pokazujući kako gradovi, kroz stratešku valorizaciju književnih ličnosti, mogu da pretvore zaboravljene pisce u resurse kulturne diplomatije i ekonomskog razvoja, nudeći model koji se može primeniti i u drugim sredinama sa zapostavljenim kulturnim poslenicima.

Ključne riječi: *Ludovik Paskvalić, kotor, bokokotorski zaliv, kulturno nasleđe, razvoj turizma.*

JEL: *Z32, Z38*

UDK: 327:316.7(497.16)
 81'255.4:821.163.41(497.16)
 Pregledni naučni rad
 Primljen: 25.03.2026.
 Prihvaćen: 18.05.2026.

PREVOĐENJE CRNOGORSKIH KNJIŽEVNIH KLASIKA KAO INSTRUMENT KULTURNE DIPLOMATIJE: JEZIK, IDENTITET I MEĐUNARODNI UTICAJ

Sanja Crnogorac¹

Apstrakt

U ovom radu ćemo istraživati ulogu prevođenja crnogorskih književnih klasika, posebno dela Petra II Petrovića Njegoša i Mirka Kovača, u procesu kulturne diplomatije. Analiziraćemo kako prevodi ovih autora prenose kulturni identitet, utiču na međunarodni imidž Crne Gore i omogućavaju međukulturalnu komunikaciju. Prilikom izrade rada koristili smo se multidisciplinarnim pristupom, kombinujući filološku analizu, teoriju prevođenja i studije kulturne diplomatije, sa ciljem da pokažemo značaj književnosti i jezika kao alata u međunarodnoj kulturnoj razmeni. Rezultati našeg istraživanja ukazuju na tri ključne funkcije prevodilačkog rada: očuvanje kulturnog identiteta, jačanje međunarodnog ugleda i facilitaciju međukulturalnog dijaloga.

Ključne reči: prevođenje, kulturna diplomatija, njegoš, kovač, crnogorska književnost, identitet.

JEL: Z11, Z13, F50

Uvod

Prevođenje, danas, razumemo kao proces koji nadilazi puki lingvistički prenos značenja leksema i uključuje kulturne, istorijske i društvene dimenzije. Smatramo da prevod predstavlja most između kultura, omogućavajući da književna dela iz jednog kulturnog prostora postanu dostupna i razumljiva čitaocima u drugom.

¹ Sanja Crnogorac, docent, Fakultet za strane jezike, Podgorica, Crna Gora, E-mail: sanja.crnogorac@unimediterran.net, ORCID ID: 0009-0004-2893-4814

Prema Naju (2004), meka moć („soft power“) uključuje kulturne instrumente poput filma, umetnosti i nadasve književnosti, a prevođenje omogućava njihov globalni prenos. U našem istraživačkom radu trudićemo se da prepoznamo prevođenje crnogorskih klasika kao instrument meke moći, koji omogućava međunarodnoj publici da sagleda kulturni identitet Crne Gore.

Crnogorska književnost, iako po obimu relativno mala, u regionalnom kontekstu ima izuzetan kulturni i istorijski značaj. Među njenim najvažnijim piscima ističu se dva klasika, čija dela imaju neprocenjivu vrednost ne samo za crnogorsku književnost, već i za širenje ugleda Crne Gore u evropskim i svetskim kulturnim krugovima. To su: Petar II Petrović Njegoš i Mirko Kovač, iako vremenski raspon između postojanja i stvaranja ova dva autora jeste veliki.

Petar II Petrović Njegoš (1813–1851) bio je crnogorski vladar, vladika, pesnik, filozof i jedan od najvažnijih autora jugoslovenske književnosti. Rođen je u Njegušima kod Cetinja, školovao se u manastirskim učilištima i stekao kontakte s ruskim i evropskim intelektualcima. Za života je vodio Crnu Goru kao vladar i vladika, učestvujući u borbama protiv Osmanlija, ali i razvijajući školstvo, štampu i kulturne institucije. Kroz dela: *Luča mikrokozma* (1845) i *Gorski vijenac* (1847) istraživao je pitanja istorije, filozofije, religije i nacionalnog identiteta. Osim pomenutih dela, napisao je i pesničku zbirku *Ogledalo srbsko* (1845), a u njegovom literarnom radu mogu se prepoznati brojne kraće pesme, prozni sastavi, osobito pripovetke, *Pisma iz bilježnice* i druga dela. Njegoš je poznavao istoriju i filozofiju, dok je njegova poezija, karakteristična po epskom desetercu i narodnom jeziku, prevedena na desetine drugih jezika, uključujući engleski, nemački, francuski, ruski i japanski, što mu je donelo međunarodnu prepoznatljivost. Vladar i vladika Crne Gore je svojim književnim i kulturnim delovanjem oblikovao crnogorski identitet i postavio temelje kulturnoj diplomatiji.¹

Mirko Kovač (1938–2013) bio je istaknuti crnogorski i jugoslovenski pisac, poznat po složenoj prozi bogatoj simbolikom i intertekstualnošću. Rođen je u Petrovićima kod Nikšića, školovao se u Dubrovniku i Beogradu, a kroz romane poput: *Gubilište* (1962), *Vrata od utrobe* (1974), *Balada o V. L.* (1975) i *Pramen tame* (1993) istraživao je društvene, političke i istorijske aspekte Balkana. Njegova dela su prevedena na više jezika, uključujući francuski, nemački i engleski, što ih čini značajnim za međunarodnu kulturnu vidljivost Crne Gore. Osim književnog stvaralaštva, Kovač je bio i scenarista i kritičar, čime je značajno doprineo razvoju crnogorskog filmskog i kulturnog stvaralaštva.

¹ Vidi: Milo, Lompar (1984): Njegoš: biografija njegovog pesništva; Novi Sad: Pravoslavna reč.

S jedne strane dela Petra II Petrovića Njegoša, posebno *Gorski vijenac*, predstavljaju jedinstvenu sintezu jezika, filozofije i tradicije. Prevodi njegovih autorskih dela omogućavaju međunarodnoj publici da sagleda dubinu crnogorske kulture i istorijskog konteksta Balkana (Lompar, 1984).

S druge strane, Mirko Kovač svojim savremenim romanima koji prevodima postaju sredstvo međunarodne kulturne komunikacije povezuje regionalnu književnu tradiciju sa globalnim kulturnim prostorom. Njegovi tekstovi, kroz prevod, omogućavaju čitaocima iz različitih kulturnih okvira da sagledaju društvene, političke i istorijske aspekte regiona, čime doprinose oblikovanju međunarodnog imidža Crne Gore (Popović, 1990).

Cilj ovog rada je da prikazemo kako prevođenje ovih autora služi kao sredstvo očuvanja kulturnog identiteta, promocije kulturne razmene i jačanja uloge Crne Gore u globalnom kulturnom kontekstu. Kroz kombinaciju filološke analize i teorijskog pristupa kulturnoj diplomatiji, nastojaćemo pokazati da prevod nije samo lingvistički, već i društveno-kulturni fenomen.

Teorijski okvir

„Teorija prevođenja“, kako ju je razvijao Venuti (1995), naglašava dilemu između „vidljivog“ i „nevidljivog“ prevodioca. „Kod prevođenja postoje i dva osnovna pristupa – prvi prilagođava tekst kulturi ciljnog jezika, dok drugi čuva kulturne posebnosti izvornog jezika“ nastavlja Venuti (1995). Vidljivo je da kod Njegoša, arhaični jezik i bogata simbolika zahtevaju pažljiv balans između očuvanja autentičnosti i razumljivosti za međunarodnog čitaoca.

Kod Kovača, izazov je preneti regionalni kontekst i društveno-političke aluzije čitaocu iz drugog kulturnog prostora. Prevođenje njegovih dela zahteva osetljivost prema lokalnoj istoriji, ali i sposobnost da se ta istorija učini pristupačnom i relevantnom za globalnog čitaoca (Ibid: 2012).

Filološki pristup u ovom kontekstu omogućava nam analizu toga kako jezik i stil utiču na međunarodnu recepciju književnosti. Moguće je uočiti tri ključne funkcije prevođenja u kontekstu kulturne diplomatije:

1. Očuvanje kulturnog identiteta – prevodi čuvaju jezik, tradiciju i istorijske simbole.
2. Međukulturalna komunikacija – tekst služi kao most između različitih kultura, omogućavajući dijalog i razmenu vrednosti,
3. Promocija međunarodnog ugleda – kvalitetni prevodi pozicioniraju Crnu Goru kao relevantnog aktera u globalnom kulturnom prostoru (Nye, 2005).

Kombinovanjem teorije prevođenja i studija kulturne diplomatije, mi smo u mogućnosti sagledati ne samo lingvističke aspekte, već i društveno-politički uticaj prevođenja na međunarodni imidž Crne Gore. Ovakav multidisciplinarni pristup omogućava nam da prevod posmatramo kao instrument kulturne i diplomatske strategije, a ne samo kao tehničku aktivnost.

Metodologija

Za potrebe ovog istraživanja koristili smo kvalitativnu metodologiju, koja nam je omogućila da sagledamo prevođenje ne samo kao lingvistički proces, već i kao društveno-kulturni fenomen. Konkretno, naš pristup obuhvata:

1. Filološku analizu – pažnju posvećujemo jeziku i stilu u originalnim delima Petra II Petrovića Njegoša, posebno u *Gorskom vijencu*, sa posebnim fokusom na metafore, simboliku i kulturne reference koje su ključne za crnogorski identitet
2. Analizu prevoda – komparativno analiziramo prevode Njegoša i Kovača, fokusirajući se na strategije očuvanja kulturnog identiteta i adaptacije za stranog čitaoca. Posebnu pažnju posvećujemo dilemi između domestikacije i straničenja teksta
3. Studije kulturne diplomatije – koristimo teorijske okvire koji povezuju književnost i međunarodne kulturne strategije, kako bismo sagledali uticaj prevođenja na međunarodni imidž Crne Gore (Ibid: 2004).

Ovakav pristup omogućava nam da vidimo prevođenje u više dimenzija: lingvističkoj, kulturnoj i diplomatskoj, te da analiziramo njegov doprinos jačanju međunarodnog ugleda naše zemlje.

Prevod dela Petra II Petrovića Njegoša na druge jezike i međunarodna recepcija

Petar II Petrović Njegoš, čije je najznačajnije delo *Gorski vijenac*, predstavlja ključnu figuru crnogorske književnosti i kulture. Njegova dela su bogata metaforama, filozofskim refleksijama i istorijskim simbolima, što ih čini izazovnim za prevođenje. Smatra se da je, upravo, kroz prevode Njegoševih dela međunarodna publika počela da sagledava dubinu crnogorskog kulturnog i istorijskog identiteta (Banac, 1984).

Jedan od glavnih izazova u prevođenju Njegoša su arhaični jezik i stilizovani narodni izrazi. Na primer, metafora „snježna grivna sitna bisera”¹ često zahteva interpretativni prevod koji prenosi i emocionalnu i kulturnu težinu originala, a ne samo literarno značenje. Istražujući uočavamo da prevodioci balansiraju između očuvanja kulturnog konteksta i razumljivosti za čitaoca koji nije upoznat sa balkanskom istorijom.

Prevodi *Gorskog vijenca* na engleski jezik, a prevode je analizirao Watson (Watson, 2005), pokazuju različite strategije: neki prevodioci zadržavaju arhaične izraze radi autentičnosti, dok drugi uvode objašnjenja ili prilagođavaju metafore savremenom jeziku. Mi smatramo da oba pristupa imaju svoje prednosti – prvi čuva kulturološki identitet, dok drugi olakšava pristup i razumevanje međunarodnoj publici.

Očuvanje kulturnog identiteta kroz prevođenje Njegoša nije samo akademska vežba, već ono ima stvarni diplomatski uticaj. Prevođenjem Njegoša Crna Gora predstavlja sebe kroz vlastitu književnu tradiciju, čime se kulturna diplomatija ostvaruje na nivou međunarodne percepcije i kulturne razmene (Cummings, 2003).

Gorski vijenac je, prema dostupnim podacima, prevođen na više od pedeset jezika, uključujući engleski, nemački, francuski, italijanski, ruski, japanski i druge. Prvi značajni prevodi na engleski jezik objavljeni su početkom 20. veka, dok je savremeni engleski prevod *The Highland Wreath* potpisao Momčilo Selić.² Na nemačkom jeziku delo je ušlo u kulturni prostor krajem 19. veka, dok je slovenački prevod objavio Miklavž Komelj u dvojezičnom izdanju.³ Prevodilački rad na italijanski i ruski jezik omogućio je Njegoševom opusu širenje u evropskim i slovenskim književnim krugovima.

Prevodi Luče mikrokozma i Ogledala srbskog bili su ređi, uglavnom ograničeni na naučne i akademske krugove, ali su, istovremeno, predstavljali most za međunarodno prepoznavanje crnogorske književne tradicije. Njegoševa

¹ Metafora je uzeta iz knj. Petrović, Petar Njegoš (1993): *Gorski vijenac*; Beograd: Srpska književna zadruga: Pjesma Mustaj-Kadije o lijepoj Fatimi, stih. br. 1868.

² Momčilo, Selić (preveo) (2025): *The Highland Wreath*; Podgorica: Univerzitet „Mediteran“.

³ Komelj, Miklavž (2021): *Gorski vijenac / Visoki vijenac* (dvojezično izdanje, slovenački/engleski); Ljubljana: Založba.

pisma, iako skromno zastupljena u prevodilačkom opusu, dodatno svedoče o diplomatskoj i kulturnoj ulozi autora.

Jezik i prevodilački izazovi u prevođenju Njegoševih dela

Prevođenje Njegoševih dela zahteva balansiranje između više faktora:

1. Očuvanje metra i ritma epskog deseterca, koji je ključni element poetičke strukture.
2. Prenos narodnog jezika i kulturnog konteksta, kao nosilaca istorijskih i filozofskih značenja.
3. Doslovna preciznost i interpretativne slobode prevodioca, naročito u filozofsko-teološkim odlomcima.

Ovi izazovi čine prevod Njegoševih dela ne samo jezičkim, već i kulturno-diplomatskim činom. Kroz prevode, Njegoševo delo funkcioniše kao sredstvo afirmacije crnogorskog identiteta i mogli bismo reći da njegova recepcija u različitim kulturnim kontekstima oblikuje međunarodnu percepciju Crne Gore.

Prevod dela Mirka Kovača na druge jezike i međunarodna recepcija

Mirko Kovač, savremeni crnogorski pisac, svojim delima povezuje regionalnu književnu tradiciju sa savremenim evropskim i globalnim kulturnim kontekstom. Prevodi njegovih romana služe kao sredstvo međunarodne kulturne komunikacije, jer omogućavaju čitaocima iz različitih kulturnih prostora da sagledaju društvene, političke i istorijske aspekte Balkana (Wachtel, 2012).

Kovačevu prozu karakteriše kompleksan stil, bogat narativnim tokovima, simbolikom i intertekstualnim referencama. Prevođenje njegovih dela zahteva da se zadrži stilistička preciznost, dok se istovremeno interpretira društveni kontekst, koji je često specifičan za crnogorsko i regionalno okruženje. Prevodioci, koji uspevaju preneti i literarnu estetsku vrednost i kulturno-politički kontekst, doprinose izgradnji pozitivnog međunarodnog imidža Crne Gore.

Analizom prevoda Kovačevih romana na engleski, francuski i nemački jezik uočavamo nekoliko strategija:

1. Prilagođavanje kulturnih referenci – prevodioci dodaju napomene ili fusnote kako bi čitaocima pojasnili istorijski i društveni kontekst.
2. Očuvanje stila i tona – iako su neke fraze adaptirane, prevodioci nastoje zadržati autorov narativni ritam i emotivni naboj

3. Interkulturalna interpretacija – prevodi omogućavaju stranim čitaocima da razumeju složenost balkanskih političkih i kulturnih odnosa, što je ključno za međunarodnu kulturnu diplomatiju (Ibid: 2012)

Mišljenja smo da je uloga prevoda kod Kovača posebno značajna jer, za razliku od Njegoša, njegova dela reflektuju savremene društvene izazove i savremene političke promene. Na taj način, prevodi omogućavaju čitaocima izvan Balkanskog poluostrva da sagledaju ne samo književnu vrednost dela, već i složenost savremenog crnogorskog društva.

Prevodi Kovačevih književnih ostvarenja predstavljaju sredstvo kulturne diplomatije u praksi. Oni omogućavaju Crnoj Gori da se predstavi kao zemlja bogate književne tradicije i savremenih kulturnih postignuća. Uočavamo da su prevodi ključni za međunarodnu vidljivost Kovača i crnogorske književnosti u celini, što doprinosi oblikovanju pozitivnog kulturnog identiteta zemlje (Cummings, 2003; Nye, 2004).

Među Kovačevim delima, izdvajaju se romani: *Gubilište* (1962), *Vrata od utrobe* (1974), *Balada o V. L.* (1975) i *Pramen tame* (1993) koji su prevedeni na nekoliko stranih jezika, čime su omogućili širem čitalaštvu pristup kompleksnoj balkanskoj stvarnosti.

Prevodilački izazovi u prevođenju Kovačevih dela

Kovačevu prozu karakteriše složen stil, bogat simbolikom i intertekstualnim slojevima. Prevođenje zahteva balansiranje između:

- očuvanja književnog stila i estetske vrednosti,
- prenošenja kulturno-političkog konteksta i
- prilagođavanja sadržaja stranom čitaocu bez gubitka autentičnosti.

Ovo pokazuje da prevod predstavlja ne samo lingvistički zadatak, već i čin kulturne diplomatije.

Prevodi Kovačevih romana omogućavaju Crnoj Gori da se predstavi kao zemlja bogate književne tradicije i savremene kulturne orijentacije.

Prevođenje kao instrument kulturne diplomatije i izazovi

Smatramo da prevođenje književnih dela predstavlja aktivnu formu kulturne diplomatije. Kroz prevod, dela Petra II Petrovića Njegoša i Mirka Kovača postaju most između Crne Gore i međunarodne kulturne zajednice. Prevođenje omogućava prenošenje kulturnih vrednosti, istorijskih iskustava i društvenih poruka, čime se jača međunarodni ugled Crne Gore u svetu i doprinosi međukulturalnoj komunikaciji (Ibid. 2004).

Na primer, prevod *Gorskog vijenca* na engleski, francuski i nemački jezik nije samo lingvistički izazov, već i diplomatska praksa. Mišljenja smo da je svaki prevod prilika da se Crna Gora predstavi kao zemlja sa bogatom kulturnom tradicijom i literarnim nasleđem. Prevođenje omogućava međunarodnoj publici da sagleda filozofske i etičke dileme Balkana, što doprinosi globalnoj percepciji crnogorskog identiteta (Watson, 2005).

Slično, prevodi Kovačevih romana reflektuju savremeni društveni kontekst. Smatramo da oni ne prenose samo priču, već i socio-političke i kulturne kodove koji čitaocima omogućavaju da razumeju složenost savremenog crnogorskog društva. Kovačevi prevodi postaju sredstvo kulturne diplomatije, jer kroz njih Crna Gora učestvuje u međunarodnom kulturnom dijalogu i afirmiše svoju književnu scenu (Wachtel, 2012).

Međutim, prevođenje nosi i značajne izazove. Prvo, postoji jezički izazov kod prevođenja zastarelih izraza, metafora i kulturnih simbola, koji zahtevaju interpretativni prevod. Drugo, postoji izazov konteksta – određene istorijske i društvene reference moraju biti prenesene ili prilagođene tako da budu razumljive čitaocima sa drugih kulturnih prostora. Treće, postoji etički izazov – balans između očuvanja autentičnosti i dostupnosti teksta, kako bi se izbeglo kulturno iskrivljavanje (Watson, 2005).

Ipak, prevod jeste efikasan instrument kulturne diplomatije kada uspeva ostvariti tri funkcije:

1. Očuvanje kulturnog identiteta – prevodi zadržavaju jezik, tradiciju i kulturne simbole, čime omogućavaju međunarodnoj publici da sagleda originalnu vrednost dela;
2. Međukulturalnu komunikaciju – prevodi omogućavaju čitaocima iz različitih kultura da uspostave dijalog sa crnogorskom književnošću i društvenim iskustvom;
3. Promociju međunarodnog ugleda – kvalitetni prevodi doprinose pozitivnoj percepciji Crne Gore na globalnoj kulturnoj sceni (Watson, 2005).

U praksi, uočavamo da projekti prevođenja crnogorskih klasika, uključujući međunarodne književne festivale, prevodilačke radionice i izdavačke inicijative, služe kao konkretni primeri kulturne diplomatije. Oni omogućavaju Crnoj Gori da se predstavi kao zemlja sa bogatim literarnim nasleđem i savremenim književnim glasom, te jačaju međunarodnu prisutnost njenih autora.

Dok Njegoševa dela predstavljaju istorijsko-filozofsku dimenziju crnogorske književne tradicije, Kovačeva proza reflektuje moderne društvene i političke izazove, čime prevodi doprinose oblikovanju savremenog kulturnog miljea Crne Gore. Kroz uporednu analizu nastojimo sagledati kako prevod crnogorskih klasika funkcioniše kao instrument kulturne diplomatije, oblikujući percepciju jezika, identiteta i međunarodnog uticaja zemlje.

Strani prevodi doprinose međunarodnoj vidljivosti crnogorske književnosti u celini, oblikujući percepciju zemlje kao kulturno relevantnog subjekta (Ibid: 2004). Na stranicama ovog rada donosimo i uporedni analizu prevođenja Njegoševih i Kovačevih dela.

Uporedna analiza prevođenja Njegoševih i Kovačevih dela

Uočavamo nekoliko ključnih razlika i sličnosti u prevodilačkoj praksi Njegoša i Kovača u tabeli 1.

Tabela 1- Uporedna analiza

Aspekt	Njegoš	Kovač
Jezički izazovi	Arhaični jezik, deseterac, filozofsko-teološki sloj	Složen narativni stil, simbolika, intertekstualnost
Cilj prevoda	Prenos istorijske i filozofske vrednosti	Prenos savremenog društvenog i političkog konteksta
Prevodilačke strategije	Balans između metrike i doslovnosti	Očuvanje stila, kulturne reference, interkulturalna interpretacija
Doprinos kulturnoj diplomatiji	Promocija crnogorske istorijske i književne tradicije	Promocija savremenog kulturnog identiteta i društvene refleksije
Međunarodni jezik	Engleski, nemački, francuski, ruski, italijanski, japanski i dr.	Engleski, francuski, nemački

Izvor: obrada autora

Iz tabele 1 je jasno da prevodioci Njegoša, tj. njegovih dela teže očuvanju istorijsko-filozofske dimenzije, dok prevodioci Kovačevih dela naglašavaju savremene društvene i političke kontekste. Oba pristupa doprinose međunarodnoj vidljivosti Crne Gore i jačanju kulturne diplomatije, ali na različite načine.

Analizom prevodilačke recepcije Njegoša i Kovača pokazujemo da crnogorska književnost ima višeslojnu ulogu u međunarodnom kulturnom predstavljanju

zemlje. Dok Njegoševa dela služe kao most između istorije, filozofije i međunarodnog čitalaštva, Kovačeva proza reflektuje savremene društvene izazove, oblikujući percepciju Crne Gore u modernom kontekstu. Oba primera pokazuju da književni prevod funkcioniše kao instrument kulturne diplomatije, omogućavajući crnogorskoj literaturi da se globalno afirmiše.

Zaključak

U ovom radu smo pokazali da prevođenje odabranih crnogorskih književnih stvaralaca poput Petra II Petrovića Njegoša i Mirka Kovača, predstavlja snažan instrument kulturne diplomatije, shvatajući da prevod nije samo tehnički proces prenošenja značenja, već multidisciplinarni fenomen, koji povezuje jezik, kulturu, identitet i međunarodne odnose.

Analiza prevoda Njegoševog literarnog opusa nam je pokazala da arhaični jezik, simbolika i filozofska dimenzija njegovih dela zahtevaju pažljiv pristup u prevodilačkom radu. Može se uočiti da prevodi zadržavaju kulturni identitet i istovremeno omogućavaju međunarodnom čitaocu da razume istorijski i kulturni kontekst Crne Gore.

Analiza prevoda Kovačevog stvaralaštva nam je, s druge strane, omogućila da sagledamo savremeni aspekt prevođenja kao sredstva kulturne diplomatije. Prevodi njegovih romana prenose regionalne i društvene specifičnosti crnogorskog i balkanskog konteksta, omogućavajući stranim čitaocima da sagledaju složenost savremenog društva, dok istovremeno afirmišu Crnu Goru na međunarodnoj kulturnoj sceni.

Stava smo da prevođenje obavlja tri ključne funkcije u okviru kulturne diplomatije: očuvanje kulturnog identiteta, facilitaciju međukulturalnog dijaloga i promociju međunarodnog ugleda. Međutim, rad nas, takođe, podseća na izazove prevodilačkog procesa, uključujući jezičke, kontekstualne i etičke dileme, koje zahtevaju interdisciplinarni pristup i visok nivo profesionalizma svih prevodilaca, koji su ikada prevodili Njegoša i Kovača.

Zaključno, interdisciplinarni pristup: kombinacija filološke analize, teorije prevođenja i studija kulturne diplomatije omogućava nam da sagledamo prevođenje kao snažan alat za očuvanje identiteta, promociju kulture i jačanje međunarodnog ugleda Crne Gore.

Verujemo da će budući prevodilački projekti, podržani inicijativama kulturne diplomatije, dodatno afirmisati crnogorsku književnost i omogućiti njen snažniji uticaj u globalnom kulturnom prostoru.

Literatura

1. Banac, Ivo (1984): *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*; Ithaca, NY: Cornell University Press.
2. Wachtel, Andrew B. (1998): *Making a Nation, Breaking A Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*; Stanford: Stanford University Press
3. Cummings, Milton C. (2003): *Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey*; Washington, DC: Center for Arts and Culture.
4. Komelj, Miklavž (2021): *Gorski vijenac / Visoki vijenac* (dvojezično izdanje, slovenački/engleski); Ljubljana: Založba.
5. Lompar, Milo (1984): *Njegoš: biografija njegovog pesništva*; Novi Sad: Pravoslavna reč.
6. Nye, Joseph S. (2004): *Soft Power: The Means to Success in World Politics*; New York, NY: Public Affairs.
7. Petrović, Petar Njegoš (1993): *Gorski vijenac*; Beograd: Srpska književna zadruka.
8. Popović, Milorad (ur.) (1990): *Mirko Kovač: život i delo*; Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
9. Selić, Momčilo (preveo) (2025): *The Highland Wreath*; Podgorica: Univerzitet „Mediterran“.
10. Venuti, Lawrence (1995): *The Translator's Invisibility: A History of Translation*; London: Routledge.
11. Watson, John (2005): The Translation of Njegoš: Challenges and Approaches; *Slavic Review*, vol. LXIV, br. 2; Charlottesville: University of Virginia Press; str. 245–270.

TRANSLATING MONTENEGRIN LITERARY CLASSICS AS AN INSTRUMENT OF CULTURAL DIPLOMACY: LANGUAGE, IDENTITY, AND INTERNATIONAL IMPACT

Abstract

In this paper, we explore the role of translating Montenegrin literary classics, particularly the works of Petar II Petrović Njegoš and Mirko Kovač, in the process of cultural diplomacy. We analyze how translations of these authors convey cultural identity, influence the international image of Montenegro, and enable intercultural communication. In preparing this paper, we applied a multidisciplinary approach, combining philological analysis, translation theory, and cultural diplomacy studies, with the aim of demonstrating the importance of literature and language as tools in international cultural exchange. The results of our research indicate three key functions of translation work: the preservation of cultural identity, the strengthening of international reputation, and the facilitation of intercultural dialogue.

Keywords: translation, cultural diplomacy, njegoš, kovač, montenegrin literature, identity.

JEL: Z11, Z13, F50

UDK: 37.014.5(497.16)
 37.091.64:94(497.16)
 94(497.11-89)"09/10"
 Pregledni naučni rad
 Primljen: 11.04.2026.
 Prihvaćen: 29.05.2026.

REINTERPRETACIJA ISTORIJE KAO MEHANIZAM POLITIČKOG NARATIVA: DUKLJA OD KNEZA PETRA DO KRALJA BODINA U CRNOGORSKOM UDŽBENIKU ZA DIJASPORU IZ 2011. GODINE

Nemanja Popović¹

Apstrakt

Rad analizira udžbenik Crna Gora moja postojbina (2011), namenjen crnogorskoj dijaspori, sa ciljem ispitivanja načina na koji je srednjovekovna prošlost interpretirana u kontekstu postreferendumske identitetske politike u Crnoj Gori. Polazeći od teorijskog okvira koji udžbenike istorije prepoznaje kao instrumente institucionalizacije kolektivnog pamćenja i poželjnih političkih narativa, rad posebnu pažnju posvećuje prikazu Duklje i dinastije Vojislavljevića. Analiza pokazuje da udžbenik ne pribegava eksplicitnim falsifikatima, već koristi selektivnu prezentaciju izvora, anahronu terminologiju i sistematsko izostavljanje konkretnih etničkih i političkih odrednica, čime se Duklja predstavlja kao izvorna inkarnacija dekontekstualizovane crnogorske državnosti, implicitno izdvojena iz šireg srpskog srednjovekovnog okvira. Posebno se ukazuje na retroaktivno imenovanje Duklje kao „Crne Gore“ i Vojislavljevića kao „prve crnogorske dinastije“, kao i na redukciju izvora koji vladare ove dinastije kao i njihove podanike, izričito smeštaju u srpski etnički okvir. Uporedna analiza sa ranijim crnogorskim političkim narativima pokazuje promenu u kontekstualizaciji srednjovekovne tradicije. Zaključuje se da udžbenik za dijasporu funkcioniše kao sredstvo artikulacije koherentnog državnog identitetskog projekta, te da predstavlja reprezentativan primer suptilnog istorijskog revizionizma u obrazovnom diskursu postsocijalističkog društva.

Ključne reči: udžbenik, postreferendumska Crna Gora, reinterpretacija istorije, srednji vek, Duklja/Zeta, Vojislavljevići.

¹Nemanja Popović, doktorand, Filozofski fakultet, Beograd, Srbija, E-mail: nemanjanewwave@gmail.com, ORCID ID: 0009-0006-2363-725X

JEL: Z13, I21, N44

Uvod

Obrazovni sistemi savremenih država jako retko funkcionišu kao potpuno neutralni mehanizmi prenošenja znanja. Zapravo, brojna istraživanja u oblasti društvenih nauka ukazuju na to da nastavni programi i udžbenici, imaju prilično istaknutu ulogu u plasiranju dominantnih vrednosti i političkih narativa u datom društvu. (Apple, 2000: 1–5) U tom kontekstu udžbenici istorije imaju verovatno i najistaknutije mesto, budući da, pored interpretacije prošlosti, direktno utiču i na oblikovanje, ili pak preoblikovanje kolektivnog pamćenja i identiteta jedne zajednice. Uz maternji jezik i književnost, istorija jeste nastavni predmet koji ima najveći potencijal uticanja na oblikovanje mišljenja o sopstvenom identitetu i društvu oko sebe. (Radonjić i drugi, 2016: 26)

Iz tog razloga, istorija se može svrstati među takozvane identitetske discipline, što u značajnoj meri objašnjava zašto državne vlasti koje nastoje da izgrade ili preoblikuju nacionalni identitet posebnu pažnju posvećuju upravo ovoj oblasti. Taj odnos postaje naročito izražen u situacijama kada novi identitetski narativ treba da bude, u izvesnoj meri, postavljen kao antiteza ranijim dominantnim interpretacijama prošlosti. U tom smislu, udžbenici istorije nose snažan pečat državnog autoriteta i funkcionišu kao sredstvo institucionalizacije poželjnog tumačenja istorijskog kontinuiteta.

U postkonfliktnim i postsocijalističkim društvima, kao što su države nastale raspadom Jugoslavije, ovakva funkcija obrazovanja posebno dobija na važnosti. Izgradnja ili nadogradnja novih državnih i nacionalnih identiteta po difoltu uključuje intenzivnu selekciju i reinterpretaciju prošlosti. Istorija, naročito srednjovekovna, predstavlja prilično pogodno tlo za takve realizacije, uzevši u obzir da se time otvaraju vrata za konstrukciju narativa o dugom državnom i nacionalnom kontinuitetu. (Anderson, 2016: 26) U navedenoj dinamici su prisutne razne intervencije pri čemu se pojedini procesi i akteri naglašavaju, drugi marginalizuju ili semantički preoblikuju, a neki se u potpunosti zaobilaze ili negiraju.

U navedenom kontekstu udžbenici za istoriju nastupaju kao institucionalizovani normativni oblik istorijskog diskursa čiji sadržina ne oslikava samo naučnu i akademsku raspravu već i opšti politički i ideološki okvir u kojem dati udžbenici nastaju. Što se tiče izdanja namenjenih dijaspori, ona na određen način funkcionišu kao manifestacija samobrendiranja date države. (Pingel, 2010: 7–12) Za razliku od udžbenika koje država štampa za upotrebe redovnog sistema obrazovanja, koji time podležu većem potencijalu javne rasprave, stručne recenzije i političke polemike, udžbenici za dijasporu često artikulišu sistemski

plasiran narativ u najkoherentnijem obliku, te se mogu tumačiti kao svojevrsno „ogledalo države prema spolja“.

Dodatno, mlađi naraštaji dijasfore uglavnom raspolažu ograničenim izvorima informacija o zemlji porekla, uključujući i njenu prošlost. Stoga, ovakvi udžbenici mogu biti instrumentalizovani kao sredstvo podsticanja upravo onakvog vida lojalnosti prema matičnoj zemlji kakav je u interesu aktuelne vlasti, uključujući i predloženu vizuru istorije i identitetskog okvira. Sve navedene činjenice nepogrešivo sugerišu da su udžbenici za dijasporu naročito pogodni za analizu politički motivisanih istorijskih narativa.

Svaka revolucionarna vlast, ili barem ona koja pravi neki radikalan politički zaokret, po logici stvari postaje protagonista sistematskog distanciranja od nekih postulata koji su bili svojstveni prethodnom vremenu. U ovakvoj dinamici, teško da koja nauka može češće završavati na mesarskom stolu politike, od istorije. Režim Demokratske partije socijalista u koaliciji sa Socijaldemokratskom partijom u postreferendumske Crnoj Gori zasigurno nije ni prvi ni poslednji režim na svetu koji je baštiniio istorijski revizionizam u svrhu oblikovanja novog nacionalnog i državnog identiteta. Međutim, svaka od ovakvih političkih manifestacija ima neke svoje osobenosti, odnosno svoju prilagođenost vremenu i prostoru.

Pomenuta koalicija, koja je svoj kontinuitet imala od 1998. godine, uspela je da Crnu Goru otcepi od Srbije, odnosno da je zaokruži kao samostalnu državu 2006. U postreferendumskom periodu, redefinisanje crnogorskog identiteta biva uzdignuto na nivo koherentne državne identitetske strategije koja je u sebi sadržala elemente ideološkog projekta. Pomenuta vlast se nije ograničavala na afirmaciju savremene crnogorske državnosti, već je, takođe, nastojala da javno plasira novointerpretativnu vizuru etnolingvističkih i državotvornih svojstava Crnogoraca kroz istoriju, predstavljajući je kao naučno utemeljenu. U okviru ove interpretacije, crnogorski identitet se ne baštini kao varijanta u okviru šireg srpskog etnokulturnog prostora, već kao istorijski i diskurzivno samodostotan identitet sa kontinuitetom svoje etničke, jezičke i političke posebnosti.

Pomenuta rekonstrukcija je u verbalnom javnom nastupu političkih aktera pomenute vlasti, kao i njoj bliskih medijskih i akademskih krugova, retko plasirana kao neka neutralna reinterpretacija prošlosti, već mnogo češće kao reakciona antiteza izvornom modelu istorije, u kojem se Crnogorci smeštaju u okvir opšteg srpskog etničkog korpusa. Svakako da je ova identitetska paradigma bivala institucionalizovana kroz državne mehanizme uključujući i sistem obrazovanja, što ujedno povlači i udžbeničko izdavaštvo.

Međutim, pisanje udžbenika u date svrhe, iako sa jedne strane poseduje prednost potencijalno dugoročnog uticaja, sa druge podleže obavezi savremenog akademskog tona, što značajno suzbija prostor za artikulaciju narativa u otvoreno politikantskoj i šovinističkoj formi, kakva je moguća u medijskom diskursu. Ovakva obaveza akademskog nijansiranja, zaduženog autora stavlja u posebnu poziciju, u kojoj mora da balansira između politički naložene potrebe i metodološki utvrđene naučne istine, pri čemu stepen približavanja jednom ili drugom polu u konačnom zavisi isključivo od njegove lične naučne čestitosti. Upravo ovaj raspon između političkih očekivanja i konvencionalnih naučnih standarda dodatno plasira udžbenički tekst kao relevantan predmet analize budući da omogućava uvid u to kako je dati autor rešio navedeni bilans.

Polazeći od navedenog teorijskog i kontekstualnog okvira, ovaj rad kao studiju slučaja analizira udžbenik *Crna Gora moja postojbina*, koji je objavljen 2011. godine i namenjen crnogorskoj dijaspori. Izbor upravo ovog udžbenika nije slučajna, s obzirom na to da se godina njegovog izdavanja poklapa sa periodom političke konsolidacije i institucionalne stabilnosti postreferendumske vlasti DPS-a, koja je u tom trenutku dostigla svoj politički vrhunac. U takvom kontekstu, identitetska politika više nije bila privremena, već artikulisana kao relativno zaokružen i samopouzdan državni projekat, što ovaj udžbenik čini posebno reprezentativnim izvorom za analizu.

U fokusu analize nalazi se prikaz srednjovekovne prošlosti, konkretno interpretacija Duklje od kneza Petra, do kralja Bodina kada će dinastija Vojislavljevića doživeti svoj vrhunac. Radi se o jednoj od ključnih političkih i državotvornih formacija, koje su u određenom istorijskom periodu pokrivale prostore koji obuhvataju i teritoriju današnje Crne Gore. Ova državna i dinastička tradicija zauzima centralno mesto u savremenim crnogorskim istorijskim narativima, te predstavlja pogodno analitičko polje za ispitivanje načina na koji se kroz selekciju, naglašavanje ili redukciju pojedinih istorijskih elemenata, konstruiše savremena identitetska vizura.

Udžbenik *Crna Gora moja postojbina*, grupe autora, objavljen je 2011. godine kao specijalizovani obrazovni materijal namenjen pripadnicima crnogorske dijaspori. Njegova osnovna svrha je bila da mladim generacijama iseljenika pruži osnovno znanje o matičnoj zemlji. Udžbenik je realizovan uz pomoć tadašnje državne vlasti, u izdanju *Centra za iseljenike*. Pomenuti centar je funkcionisao kao javna ustanova za komunikaciju sa crnogorskim iseljenicima i njihovim organizacijama, te pružanje materijalne pomoći u negovanju i promociji kulturnih vrednosti Crne Gore u iseljeničkim sredinama. Osnovan je odlukom Vlade 2002. i delovao do 2013. godine, kada će biti transformisan u

Upravu za dijasporu kao organ Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore. (Bakteši, 2014: 54–55)

Osim prostog rasturanja po iseljeništvu, udžbenik je svakako imao i svoju institucionalnu namenu, s obzirom na to da je korišćen kao nastavni materijal za letnje škole za dijasporu koje je crnogorska vlada organizovala još od 2007. godine, kao i za organizovane dopunske nastave u samim iseljeničkim sredinama. Kao takav, udžbenik je zvanično odobren od strane Saveta za opšte obrazovanje rešenjem br. 04-03-190 od 22. 09. 2011. godine. (Popović i drugi, 2011: 2)

Udžbenik je strukturisan kroz četiri tematske celine: *Geografija*, *Istorija*, *Baština* i *Muzika*, pri čemu svaka od njih ima posebnog autora. Ovakva organizacija sadržaja omogućava stručnu i pedagoški raznovrsnu prezentaciju gradiva i pruža različite perspektive unutar svakog predmeta. Istorijska celina ovog udžbeničkog seta delo je Radovana Popovića, istoričara koji je u tom momentu obavljao funkciju pomoćnika direktora Zavoda za školstvo, dok su recenzenti bili Šerbo Rastoder i Živko Andrijašević (Isto, 2011: 2), istoričari koji su u tom periodu važili za najistaknutije predstavnike historiografske struje bliske vladajućoj koaliciji. Data celina obuhvata hronološki sažetu istoriju prostora na kom leži savremena Crna Gora, od antičkog perioda do 2010. godine.

Istorijska reinterpretacija Duklje od kneza Petra do kralja Bodina

Prva politički motivisana reinterpretacija može se detektovati na samom početku priče o Slovenima na Balkanu u ranom srednjem veku. Nakon kratkog prikaza predсловenskog Balkana, slovenski period udžbenika počinje konstatacijom da prve južnoslovenske države niču od kraja VI do kraja XII veka. Autor opisuje sledeće države, na sledeći način: „Karantanija (Slovenija), Hrvatska, Samuilovo carstvo (Makedonija), Raška (Srbija), Duklja (Crna Gora) i Bosna“. (Isto, 104)

Jasno je da je čitava navedena sistematizacija datih srednjovekovnih državnih tvorevina determinisana savremenim, politički motivisanim identitetskim konstrukcijama. Duklja se izjednačava sa Crnom Gorom, a Raška sa Srbijom. Udarana epistemološka problematičnost ovakve interpretacije leži u činjenici da u vreme Duklje pojam *Crna Gora* još uvek nije postojao, tako da je ovakvo postavljanje ekvivalencije u najmanju ruku naučno neopravdano, ali

korespondira sa tada intenzivno plasiranim narativom o „hiljadugodišnjoj crnogorskoj državnosti“.¹

Pojam Srbije je ograničen isključivo na Rašku što bi na jedan način trebalo da sugerise da je ona jedina srednjovekovna srpska zemlja, te indirektno sistematski izmešta Duklju iz tog okvira plasirajući je kao nesrpsku političku celinu. Ovakva terminološka konceptualizacija nosi jasne interpretativne efekte: ograničavanje srpskog etničkog prostora na unutrašnjost Balkana, dok se istovremeno dukljanska državnost pozicionira kao polazna tačka hiljadugodišnjeg crnogorskog kontinuiteta lišenog srpskog identitetskog konteksta, što lišava i potrebu da se naučno prikazuje složenost odnosa između srednjovekovnih srpskih država. Takođe, u udžbeniku se sami nastanak Duklje prikazuje kao nešto što se maltene desilo u vakuumu, bez prikaza pređašnje hronologije slovenskog prisustva na zapadu Balkana i svakako bez upotrebe srpskog imena kao kolektivnog za datu narodnu masu. (Isto, 105–106)

Konvencionalna istorija bazirana na prvorazrednim izvorima, uključujući one nastale ispod pera srednjovekovnih savremenika, nudi nešto drugačiju vizuru. Prvi pisani trag o Srbima kao dominantno prisutnom narodu u zapadnobalkanskim krajevima vezan je za prvu polovinu IX veka. Radi se o zapisima čuvenog franačkog hroničara Ajnharda. Pomenuti autor u svom delu *Annales regni Francorum* navodi Srbe kao, „narod koji drži veliki deo Dalmacije“. (Einhard, 1896: 158) Pritom, važno je napomenuti da u ovom periodu pojam Dalmacije podrazumeva celokupnu zapadnu obalu Balkana sa njenim dubokim zaleđem, što svakako obuhvata prostor Duklje (kao i prostor današnje Crne Gore).

Sledeći izvor pripada sredini X veka i mnogo se obimnije bavi balkanskim Slovenima. Radi se o delu vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita, po imenu *De administrando imperio*. Navedeni spisi impliciraju da u kontekstu jadranske obalne linije, Srbi žive na potezu, od udoline reke Bojane (sever današnje Albanije) do udoline reke Cetine (nedaleko od Splita). (Porphyrogenitus, 1967: 123–131, 148–155, 160–163) Uočljivo je da se ovo poklapa sa Ajnhardom, osim što nudi jasniju rekonstrukciju međe, koja još eksplicitnije podrazumeva savremeni crnogorski prostor kao teritoriju naseljenu tadašnjim Srbima.

Navedeni izvor konstatuje da Srbi kao takvi na navedenom prostoru imaju kontinuitet još od VII veka. Takođe, napominje se da su Srbi u međuvremenu ostvarili političku celinu pod jednom vladarskom porodicom koja je arhontsku

¹ Izjednačavanje Karantanije sa Slovenijom i Samuilovog carstva sa Makedonijom nije ništa manje naučno problematično, ali nije tema ovog rada.

(kneževsku) titulu dobila od Vizantije čiju je vrhovnu vlast priznavala. (Isto) Pomenuta vladarska kuća se u historiografiji najčešće naziva dinastijom Vlastimirovića, a pomenuta država: *Srbija Vlastimirovića*, *Srpska kneževina*, *Srpske zemlje*, *Kneževina Srbija* ili *Kneževina Srbija u ranom srednjem veku* radi istaknutije distinkcije sa novovekovnom Srbijom.

Srednjovekovna historiografija ovu prvu srpsku državotvornu građu predstavlja kao složenu. Deli je na: Srbiju u užem smislu (prostor Raške i Bosne gde je bilo koncentrisano jezgro neposredne arhontske vlasti Vlastimirovića), i primorske srpske podkneževine koje imaju određenu političku samobitnost i svoje oblasne gospodare, ali priznaju vrhovnu vlast srpskog arhonta (Paganija, Zahumlje, Travunija i Duklja). (Fine, 1983: 141–149) Nakon gašenja dinastije Vlastimirovića sredinom X veka navedene srpske oblasti se izdvajaju kao zasebne jedinice i padaju pod neposredniju vizantijsku vlast (Curta, 2006: 104–109), izuzev Paganije koju zauzima Hrvatska. (Matanov, 2005: 71, 89, 149)

Udžbenik ne navodi ništa od pomenutih klasičnih historiografskih postura u delu o nastajanju prvih južnoslovenskih država. Od pomenutih ranih srpskih država, navedene su samo Duklja, Raška i Bosna, s tim što se Duklji i Bosni u potpunosti prećutkuje srpska provinijencija. Travunija je spomenuta isključivo u kontekstu određenja zapadnih granica Duklje, bez ikakvog navođenja njenog političkog i etničkog karaktera, kao ni činjenice da je u svojim okvirima imala zapadne krajeve današnje Crne Gore. Paganija i Zahumlje se uopšte ne spominju. (Popović i drugi, 2011: 104–105)

Metodološki posmatrano, u ovom slučaju se ne radi o eksplicitnom istorijskom falsifikatu, već o selektivnom i interpretativnom obliku revizionizma koji se ostvaruje prvenstveno putem sistematskog prećutkivanja određenih činjenica potvrđenih u klasičnoj historiografiji. Ovakav pristup pokazuje se kao naročito efikasan, budući da autoru ostavlja prostor da izbegne radikalnu naučnu nečestitost i otvoreno negiranje istorijskih izvora, dok se istovremeno postiže efekat suštinske reinterpretacije prošlosti.

Na konkretnom primeru Duklje, Travunije i Bosne, vidljivo je da ove oblasti nisu eksplicitno označene kao nesrpske, ali se kroz izostanak navođenja njihovog političkog i etničkog identiteta stvara interpretativni okvir u kojem neupućeni čitalac, koji bi se istorijski obrazovao isključivo na osnovu ovog udžbenika, ne bi stekao utisak o njima kao delu srpskog srednjovekovlja. Dodatnu potvrdu selektivnog karaktera ovakvog pristupa predstavlja činjenica da su Zahumlje i Paganija, oblasti koje su u relevantnim srednjovekovnim izvorima jasno identifikovane kao sastavni deo srpskog političkog i etničkog prostora, u potpunosti izostavljene iz historiografskog prikaza. Na pomenuti

način se istorijska slika dodatno sužava i prilagođava novim političkim i identitetskim narativima.

Nakon priče o nastanku Duklje i njenom izvornom teritorijalnom okviru, udžbenik nastavlja sa dinastijom Vojislavljevića. Dati podnaslov nosi naziv *Prva crnogorska dinastija – Vojislavljevići*. (Isto, 105–106) Ovo je još jedan primer epistemološki i metodološki nekonvencionalne konstrukcije pri čemu se dati pojam ponovo retroaktivno primenjuje u periodu kada on još uvek nije postojao. U vreme vladavine Vojislavljevića pojam *crnogorska/crnogorski* nije postojao ni kao sugestija geografskog konteksta, a kamoli političkog ili identitetskog. Pojam Crna Gora se prvi put javlja u doba Nemanjića, konkretno u povelji kralja Milutina s kraja XIII veka, kao geografski termin za prostor severno od Skadarskog jezera. (Stojanović, 1975: 6–8) Takođe, ako uzmemo u obzir savremenu Crnu Goru, samo su njeni južni i istočni krajevi bili u izvornim okvirima Duklje. Zapad današnje Crne Gore je bio u okvirima tadašnje Travunije, a sever u okvirima Raške. (Kovačević, 1967: 316–339)

Udžbenik govori o prvom poznatom knezu Duklje, Petru, za koga se navodi da je bio vazal Vizantije. Autor dodaje da je jedina materijalna zaostavština pomenutog vladaoca olovni pečat koji je pronađen 1884. godine, čiji izgled potvrđuje da su dukljanski Sloveni primili hrišćanstvo tokom XI veka. Nakon pomenutih konstatacija autor odmah prelazi na priču o knezu Jovanu Vladimiru koji je upravljao Dukljom krajem X i početkom XI veka. (Popović i drugi, 2011: 106)

Tačno je da pomenuti pečat svojim natpisom na grčkom jeziku nedvosmisleno sugerise hrišćansku komponentu Duklje i njenog vladara, ali ne može poslužiti kao izolovani dokaz za prihvatanje hrišćanstva u IX veku, s obzirom na to da je moderna sigilografska analiza potvrdila da je pečat iz X veka, što ujedno implicira da je to bio i period Petrove vladavine. (Živković, 2002: 381) Istorijski je poznato da Srbi uopšteno primaju hrišćanstvo dominantno u IX veka u vreme kneza Mutimira iz dinastije Vlastimirovića, te da je u pitanju bio sistematski državno organizovan proces. (Vlasto, 1970: 208)

Klasična istorija pomenutog dukljanskog kneza uglavnom povezuje sa podacima iz *Ljetopisa popa Dukljanina / Barskog rodoslova*. Pomenuto delo, čiji se nastanak vezuje upravo za teritoriju Duklje, jeste prva sinteza o istoriji južnih Slovena nakon dela Konstantina VII Porfirogenita, ali verovatno i sistematski najkritikovanija, s obzirom na njen polumitski prizvuk, ali i sumnje u njenu autentičnost. Pomenuti izvor pominje kneza Petrislava i navodi ga kao oca Jovana Vladimira, što bi potvrdilo njegovo stolovanje Dukljom u X veku. (Živković, 2006: 27–28, 30) Ukoliko se selektivno kombinuju informacije iz

Porfirogenitovog dela sa jedne i *Barskog rodoslova* sa druge strane, može se napraviti pretpostavljena rekonstrukcija porekla kneza Petrislava, po kojoj bi on bio izdanak porodice Belojevića (od župana Beloja), koja je upravljala Travunijom za vreme Srbije Vlastimirovića. Prema Porfirogenitu, srpski knez Vlastimir je udao svoju ćerku za Belojevog Sina po imenu Krajina, čime ova porodica učvršćuje svoju poziciju travunjanskih oblasnih gospodara. (Porphyrogenitus, 163)

Porfirogenit dalje napominje da je knez Krajina imao sina Tuđimira. (Isto) *Barski rodoslov* navodi da je Tuđimira nasledio njegov sin Hvalimir čija se vlast prostirala i na susedne oblasti, uključujući Zahumlje i Duklju koja je podeljena na Zetu i Podgorje. Nakon njegove smrti, prema pomenutom izvoru, nasleđuju ga njegovi sinovi koji dobijaju različite teritorije na upravu: Dragomir Travuniju i Zahumlje, Miroslav Podgorje, a Petrislav Zetu. Dalje se navodi da posle pogibije Miroslava, Petrislav preuzima i Podgorje, i vlada do svoje smrti kada ga nasleđuje sin Jovan Vladimir. (Živković, 2006: 27–28, 30) Dakle, prema navedenoj rekonstrukciji, prvi poznati dukljanski vladari su, ne samo svojevrsan politički kontinuitet sistema Vlastimirovića, već i njihovi potomci po ženskoj liniji. U svakom slučaju, ono što ne može biti sporno jeste da se navedena samobitnost Duklje mogla izroditi jedino iz dezintegracije prvobitne Srbije.

Sve u svemu, zaključak je da ovaj udžbenik izbegava da prva dva poznata dukljanska kneza prikaže u kontekstu potonjeg perioda vlastimirovićevske Srbije i njenog složenog karaktera, te samog gašenja date dinastije sa rezultatima dodatne dezintegracije tadašnjeg srpskog etničkog i političkog prostora, iz koje je Duklja proistekla kao najjača od datih kneževina. Pojava kneza Petra i kneza Jovana Vladimira na srednjovekovnoj političkoj sceni, prikazana je kao neki izolovani fenomen bez istoriografskih sugestija koje upućuju na njihovu međusobnu porodičnu povezanost kao i poreklo od srpske vlastele iz vremena Vlastimirovića. Takođe, hrišćanizacija Duklje prikazana je mimo opšteg konteksta pokršćavanja Srba koji je istorijski dobro poznat, budući da se pečat kneza Petra plasira kao gotov dokaz ranog hrišćanstva, bez objašnjenja da je sistemski organizovano hrišćanizovanje srpskog naroda sprovedeno pod vladarskom voljom kneza Mutimira.

Dalji tok udžbenika nudi sažetak perioda Jovana Vladimira u kome se ističe njegov pokušaj otpora ekspanziji cara Samuila, te ulazak u vazalstvo nakon vojnog poraza i utamničenja, te ženidbe carevom kćerkom Kosarom. Navodi se da Vladimir u ovakvom statusu upravlja Dukljom do 1016. godine, kada biva ubijen od strane cara Vladislava, Samuilovog naslednika koji nedugo nakon toga pada pod Vizantiju. (Popović i drugi, 2011: 104–106) Jedini jasno

uočljiv reinterpretativni segment ovog dela udžbenika predstavlja imenovanje Samuilove države *Makedonskim carstvom* nasuprot preovlađujućem historiografskom stanovištu koje je identifikuje kao *Bugarsko carstvo*. Međutim, pomenuta reinterpretacija nije bitna za crnogorski postreferendumski identitetski diskurs.

Sledeći podnaslov udžbenika glasi, *Sticanje nezavisne dukljanske države*. U njemu autor naglašava da je od 1018. do 1050. dukljanskim tronom stolovao knez Stefan Vojislav, po kome je izvedeno ime, kako on navodi, „prve crnogorske dinastije – Vojislavljevići“. U daljem tekstu navodi dva Vojislavljeva ustanka protiv Vizantije. Ustanak iz 1034. koji je bio neuspešan, rezultirajući zarobljavanjem Vojislava i odvođenjem u Carigrad, kao i ustanak iz 1042. koji je bio uspešan, rezultirajući oslobođenjem Duklje od vizantijske vlasti. Autor citira reči, kako on navodi, „jednog hroničara“ kao svedočanstvo Vojislavljeve izvanredne taktike u odsudnoj bici kod Bara (1042). Nakon ovog uspeha, Vojislav je zaokružio nezavisnu vlast na potezu od Bojane do Neretve, konstatuje se na kraju ove udžbeničke celine. Napominje se da je nakon smrti Stefana Vojislava, u kratkom periodu državom upravljala njegova supruga, dok se njihov sin Mihailo nije zvanično popeo na tron 1850. godine. Od ove celine udžbenika, država se već pominje kao *Duklja/Zeta* što bi trebalo da sugerise da se od ovog istorijskog perioda dva pojma već mogu koristiti kao sinonimi. (Isto, 107)

Naredna celina udžbenika je posvećena Mihailu Vojislavljeviću i uzdizanju države u rang kraljevine. Navodi se, kako se u periodu njegove vladavine koja je trajala do 1852. godine, dogodio rascep u hrišćanstvu (1054) kao i dolazak Normana na jug Italije, što će presudno uticati na dalji tok događaja u Duklji/Zeti. Autor konstatuje da je Mihailo kanio iskoristiti slabljenje uticaja Carigrada što je rezultiralo njegovim priznavanjem za kralja od strane pape Grgura VII 1078. godine. (Isto)

Primetno je da udžbenik ne pominje ništa na temu historiografski sugerisane konkretne rodbinske veze Stefana Vojislava sa prethodnim knezom, Jovanom Vladimirom. *Barski rodoslov* navodi da je Vojislav sin, ranije pomenutog kneza Dragomira, Vladimirovog strica koji je upravljao Travunijom i Zahumljem, što bi prema savremenoj porodičnoj terminologiji značilo da su Vojislav i Vladimir bili braća od stričeva. Takođe, prema pomenutom izvoru, Vojislavljeva majka je bila ćerka raškog župana. (Živković, 2006: 92) Nije nepošteno pretpostaviti da je izostanak historiografske sugestije o verovatnoj konkretnoj rodbinskoj vezi između dva pomenuta dukljanska kneza svesno priređen, s obzirom na to da bi njeno prisustvo po difoltu moralo dovesti Vojislavljeviće u vezu sa ostalim ranim srpskim kneževinama i ograncima pređašnje srpske vlastele.

Konvencionalna historiografija jasno ističe Stefana Vojislava kao prvog vladara koji je uspeo da iščupa deo srpskih zemalja iz vizantijske vlasti i da ih politički objedini pod svojim uticajem. Konkretno se navodi njegova posredna ili neposredna vlast nad Dukljom, Travunijom i Zahumljem. Ovo je bila formalizacija prebacivanja centra srpske političke moći u Duklju, s obzirom na to da je ranije to bio prostor Raške. (Fine, 2006) Ovim je utemeljena *Srbija Vojislavljevića*, kao prva nezavisna inkarnacija srpske državnosti, uzevši u obzir da je Srbija Vlastimirovića sve vreme priznavala vrhovnu vlast Carigrada. Pomenuta istorijska percepcija je prvenstveno bazirana na hroničaru kojeg autor udžbenika ističe kao izvor za ustanke Stefana Vojislava protiv Vizantije, ali bez pominjanja njegovog imena. U pitanju je Joanis Skilices¹, veoma poznat vizantijski istoričar iz XI veka, čije su hronike od fundamentalne važnosti za izučavanje Vojislavljevića.

Navedena građa sugerise kako je Stefan Vojislav iskoristio smrt vizantijskog cara Romanosa III Agriosa i organizovao ustanak 1034. Vizantija je uspela da uguši pomenuti otpor, Vojislav biva zarobljen i odveden u Carigrad, a njegova zemlja je data na upravu Teofilosu Erotikosu. Skilices dalje navodi, da će krajem 1037. ili početkom 1038. godine, Vojislav uspeti da pobjegne iz zatočeništva i krenuti u dizanje novog ustanka protiv vizantijske vlasti. U opisu ovih dešavanja, Skilices vrlo eksplicitno ističe i etničku komponentu. „Stefan Vojislav, arhont Srba, koji je prije kratkog vremena pobjegao iz Carigrada i preuzeo zemlju Srba, proteravši odande Teofilosa Erotikosa“, doslovno piše ovaj vizantijski hroničar. (Scylitzae, 1973: 408. 70–76) Napominje i učinkovitu vojnu taktiku, te uspeh Stefana Vojislava da uspostavi kontrolu nad okolnim srpskim oblastima (Travunija i Zahumlje). (Fine, 2006) Primetno je da udžbenik dobro rezonuje sa pomenutim primarnim izvorom, osim kada je u pitanju konstatacija srpske etničke pripadnosti Stefana Vojislava i njegovih podanika, s obzirom na to da je dati aspekt selektivno izostavljen. Takođe, izostavljanje samog imena Jovana Skilice bi moglo da se protumači kao indikativno.

Što se tiče Mihaila Vojislavljevića, konvencionalna historiografija, takođe, nudi kontekstualno i identitetski sadržajniju sliku. On je uspeo da koherentno učvrsti vlast u pomenutim srpskim zemljama i time unapredi tekovine svog oca. Pominje se njegova aktivna spoljna politika, osobito prema Vizantiji, Normanima, kao i papstvu, zahvaljujući čemu će biti potvrđen kao kralj 1077. godine. (Živković V. 2025: 151–164) Primarni izvori pominju etničku pripadnost i ovog vladara. Već pomenuti Joanis Skilices, kao i Georgis Kedrenos, vizantijski hroničari koji su bili savremenici Mihaila Vojislavljevića,

¹ U srpskoj transkripciji se najčešće navodi kao Jovan Skilica.

u svojim djelima ga označavaju kao „kneza Srba“ (ἀρχὼν τῶν Σέρβων). (Scylitzae, 408. 70–76; Cadrenus, 1864: 338) U okvirima uobičajenog historiografskog stava kada je u pitanju hronološki listing srpskih dinastija koje su vladale čitavim ili glavninom srpskog etničkog prostora, Vojislavljevići su na drugom mestu (posle Vlastimirovića). Što se tiče hronološke liste srpskih dinastija koje su nosile kraljevsku titulu zauzimaju prvo mesto, a ujedno su i prva srpska vladarska kuća koja je imala priliku da vlada nezavisno.

Ipak, ključni momenat politički motivisane istorijske reinterpretacije vezan za deo udžbenika rezervisan za Stefana Vojislava i Mihaila Vojislavljevića, jeste ponovno anahrono ubiciranje crnogorskog pojma u period kome on terminološki ne pripada. Na ovaj način se nastavlja autorova doslednost u plasiranju Duklje kao izvorne inkarnacije crnogorske državnosti, a Vojislavljevića kao prve crnogorske dinastije, i to implicitno izvan srpskog etničkog konteksta i srpske političke istorije ovoga doba. Ovako postavljena teza čitaocima nudi kontekst u kome se širenje vlasti Vojislavljevića na okolne oblasti doživljava kao nekakav vid širenja izvorne „crnogorske“ državnosti i uticaja, i to bez srpskog identitetskog karaktera.¹ Iz tog razloga autor širenje vlasti Stefana Vojislava i spominje isključivo sa geografskim međama Neretve i Bojane, što svakako nije netačno, ali ne nudi objašnjenje da se radi o Travuniji i Zahumlju kao srpskim zemljama koje su zajedno sa Dukljom činile jezgro vlasti Vojislavljevića.

Nije sporno da se novovekovna Knjaževina Crna Gora, sa Nikolom Petrovićem Njegošem² na čelu, takođe, pozivala na srednjovekovnu Duklju/Zetu i nasleđe dinastije Vojislavljevića ne bi li time podizala svoj legitimitet. Međutim, ovo je, za razliku od Crne Gore XXI veka, upravo vršeno u kontekstu poznavanja vojislavljevićevske države kao rane faza srpske političke istorije, budući da su tadašnji Crnogorci sebe doživljavali kao „najčistiji“ i najizraženiji oblik srpskog nacionalnog identiteta. Kroz ovu retoriku i ideološku praksu, tadašnja Crna Gora se predstavljala kao rezultat kontinuiteta srpskog naroda od ranog srednjeg veka do tadašnjih dana, nastojeći da naglasi istorijsku i kulturnu nit koja povezuje srednjovekovne srpske državne forme sa tadašnjom crnogorskom državnošću. Ovakva politika je istovremeno služila jačanju ugleda Knjaževine Crne Gore i legitimizaciji njenih oslobodilačkih pretenzija prema onim etnički srpskim krajevima koji su još uvek bili pod tuđinskom vlašću.

Pored mnogih izvora, oni koji verovatno najmarkantnije idu u prilog pomenutoj dinamici, jesu izvori vezani za proglašenje Crne Gore za Kraljevinu 1910.

¹ Iako je sam pojam Crna Gora etimološki gledano srpski toponim.

² Jedina crnogorska dinastija u istoriji.

godine. Retorika koja je pratila ovaj događaj je na poseban način isticala državu Vojislavljevića kao dodatan faktor legitimiteta za Knjaževinu Crnu Goru u njenom pristupanju kraljevskom dostojanstvu. U ovom duhu su bili svi svečani govori od strane državnog vrha. Predsednik Narodne skupštine Marko Đukanović je između ostalog istakao, „Prva srpska država Svetog kralja Vladimira nastala je na teritoriji Crne Gore“. Ostatak istoriografskog aspekta njegovog govora je bio rezervisan za Stefana Nemanju, Ivana Crnojevića, kao i vizuru Crne Gore kao vekovne iskre srpske slobode. Potom je predsednik vlade Lazar Tomanović nastavio u sličnom maniru, govoreći o „srednjovekovnoj srpskoj državi na teritoriji Zete, Raške i Zahumlja“ kao dokazu kontinuiteta, odnosno obnove kraljevine. (Vasin, 2011: 349–364) Govor samog knjaza Nikole koji je ovom prilikom dobijao kraljevsku titulu, takođe, sadržao je apostrofiranje srednjovekovne prošlosti. Nakon pominjanja „Nemanjičke Zete“, knjaz je dodao: „Duboki su temelji ovoj obnovljenoj Kraljevini našoj. Oni silaze do vremena zetskih kraljeva, Vojislava, Mihaila i Bodina“. (*Glas Crnogorca*, br. 36, 19. avgust 1910.) Takođe, sami zvanični proglas koji je potom crnogorski kralj objavio narodu, u sebi sadrži pomenuti narativ. Pored drugih stvari, proglas je istakao: „slavnu prošlost naše Otadžbine, koja je dala Srpstvu prvu moćnu i priznatu Kraljevinu“. (Isto, br. 35, 15. avgust 1910.)

Iako ni pomenuti istorijski narativi nisu lišeni politički motivisane pretencioznosti (prvenstveno u svrhu legitimizacije cetinjskog dvora), kao ni slobodnog izražavanja kada su u pitanju zvanične titule pojedinih srednjovekovnih vladara koji su pomenuti, mora se priznati da imaju veći nivo epistemološke regularnosti kada je etnički aspekt u pitanju, budući da je srpski narod jedini stopostotni zajednički imenitelj srednjovekovne Duklje/Zete i Knjaževine / Kraljevine Crne Gore.

Poslednja celina crnogorskog udžbenika za dijasporu iz 2011. godine koju ovaj rad analitički tretira, jeste sažetak o kralju Konstantinu Bodinu. Autor pominje da se Bodin još u periodu vladavine njegovog oca kralja Mihaila oženio Jakvintom, kćerkom normanskog vođe iz Barija. Ovo se pominje kao rezultat Mihailovog približavanja Normanima, koji su osvojili Drač i planirali napad na Carigrad. Autor konstatuje da Bodin nasleđuje Mihaila 1082. godine i vrši pohode na Rašku i Bosnu, gde postavlja svoje namesnike. U daljem tekstu se ističe uspešnost Bodinovih napora u cilju zetskog crkvenog osamostaljenja. Navodi se kako je iskoristio sukobe u Katoličkoj crkvi ne bi li se Barska biskupija digla u rang nadbiskupije, što će 1089. godine biti potvrđeno od pape Klimenta III. Autor, takođe, konstatuje da je navedena činjenica bila poslednji politički uspeh kralja Bodina, čije će potonje godine vladavine biti obeležene

borbom za prestiž u okvirima porodice, sve do njegove smrti 1011. godine. (Popović i drugi, 107–108)

S obzirom na to da su prethodni delovi udžbenika kristalizovali semantičku konstrukciju o Duklji/Zeti i Vojislavljevićima kao „crnogorskoj državnosti“, implicitno dekontekstualizovanoj od srpskog identiteta, svaki budući deo udžbenika ima mogućnost da ovu dekontekstualizaciju nastavi bez potrebe za eksplicitnim negiranjem. U ovako fiksiranoj vizuri autoru je dovoljno da spomene „zetsku crkvenu samostalnost“ da bi neupućeni čitalac to shvatio kao nešto isključivo i izolovano „crnogorsko“. Na isti način, konstatacija o Bodinovom „pohodu na Bosnu i Rašku“ ostavlja utisak uspostavljanja „crnogorske dominacije“ nad nekim „stranim faktorima“ u okruženju. Međutim, konvencionalna nauka nudi jasnu vizuru o Bodinu i pomenutim rezultatima njegove vladavine u okviru opštih srpskih političkih i crkvenih procesa toga doba.

Za razliku od svojih prethodnika koji su realnu vlast imali nad Dukljom, Travunijom i Zahumljem, kralj Bodin je uspeo da proširi vlast i na Bosnu i Rašku. To se može zaključiti prvenstveno na osnovu izvora koji ukazuju da je Bodin u tim oblastima postavljao namesnike iz svog dvorjanskog kruga. Navodi se da je u Raškoj za oblasne gospodare imenovao Vukana i Marka, a u Bosni – Stefana. (Blagojević, 2011: 90) Ovim Bodin postaje prvi Vojislavljević koji je ovladao gotovo celokupnim etnički srpskim prostorom toga doba. Ovome u prilog svedoči i Bodinov pečat koji je otkriven u Arheološkom muzeju u Istanbulu, na kome na grčkom jeziku između ostalog piše, da je on „vladar Srbije“. (Cheynet., 2008: 90) Bodinova Srbija, rečeno današnjom geografskom terminologijom, prostirala se od Bosanske krajine do severne Albanije.

Što se tiče crkvenog naginjanja Rimu u vreme Bodinove vladavine, ono je prije svega imalo političku dimenziju. Oslanjanjem na papstvo, Bodin je nastojao da se dodatno emancipuje od vrhovne vlasti Vizantije. U navedenom kontekstu treba posmatrati i uzdizanje Barske nadbiskupije¹, kojom je Bodin pokušao da uspostavi crkvenu instituciju koja bi predstavljala svojevrzni srpski pandan Ohridskoj arhiepiskopiji, tada snažno vezanoj za vizantijski politički sistem. (Fine, 202–207, 223–228) U prilog ovakvom tumačenju govori činjenica da su

¹ Antipapa Kliment III za koga se smatra da je izdao akt o uzdizanju Barske nadbiskupije je bio postavljen od strane nemačkog cara (Sveto rimsko carstvo) Hajnriha VI kao opozicija kanonskom papi Grguru VII (Investiturski konflikt 1074–1122). Pored kanonske upitnosti, savremena nauka nije u potpunosti jednoglasna ni oko autentičnosti datog akta. Prva, u kanonskom i naučnom smislu potpuno nesporna potvrda Barske nadbiskupije jeste ona koju je Vukan Nemanjić dobio od pape Inoćentija III 1199. godine. (Cowdrey, 1998: 227–228; Komatina, 2016: 221–226)

u papskim aktima nominalno navedeni svi srpski prostori¹ kao jurisdikcijski opredeljeni Barskoj nadbiskupiji, iako je u praksi njen stvarni domet bio ograničen na primorski pojas između Kotora i Ulcinja, sa zaleđem oko Skadarskog jezera. (Blagojević, 83)

Zaključak

Analiza udžbenika *Crna Gora moja postojbina* (2011), namenjenog crnogorskoj dijaspori, pokazuje da je srednjovekovna prošlost u njemu interpretirana u skladu sa postreferendumskom identitetskom politikom crnogorske vlade, te da je predstavljena kroz selektivno i semantički usmeren narativ, kakav je odgovarao državno artikulisanjoj viziji nacionalnog kontinuiteta. Iako u tekstu nema eksplicitnih istorijskih falsifikata, uočljiv je dosledan obrazac interpretativnog redukovanja, anahronog imenovanja i izostavljanja pojedinih istorijskih elemenata, što u konačnici proizvodi suštinski izmenjenu sliku srednjovekovnih političkih i etničkih odnosa na prostoru današnje Crne Gore.

Ključni mehanizam ove reinterpretacije nije eksplicitno negiranje izvora, već selektivno korišćenje dostupne historiografske građe. Zanemarivanjem ranosrednjovekovne Srbije Vlastimirovića, te izostavljanjem etničkih odrednica koje se u primarnim vizantijskim izvorima jasno vezuju za vladare Duklje i njihove podanike, udžbenik postepeno konstruiše sliku Duklje kao izvorne i samodovoljne političke jedinice, izolovane od srpskog etničkog i političkog konteksta. Takva interpretativna strategija omogućava da se srednjovekovna dukljanska državnost predstavi kao direktni prethodnik savremene crnogorske države, čime se implicitno uspostavlja narativ o hiljadugodišnjem crnogorskom kontinuitetu. Posebno je značajna upotreba anahrone terminologije, poput sintagme „prva crnogorska dinastija“, kojom se dinastija Vojislavljevića retroaktivno uvodi u terminološki okvir koji u njihovom vremenu nije postojao.

Analiza je, takođe, pokazala da udžbenik dosledno izbegava da Duklju i Vojislavljeviće smesti u kontekst srpske srednjovekovne državnosti, uprkos činjenici da primarni izvori, poput dela Jovana Skilice i Georgisa Kedrenosa, nedvosmisleno koriste srpsku etničku odrednicu. Ovo izostavljanje ne mora biti shvaćeno kao direktna negacija, ali proizvodi efekat dekontekstualizacije, u kojem se čitalac lišava ključnih informacija neophodnih za razumevanje političke i etničke dinamike tog perioda. Upravo takav metod — selekcija bez otvorene polemike — pokazuje se kao naročito funkcionalan u okvirima

¹ Od druge polovine XV veka barski nadbiskup je nosio titulu primas Srbije.

udžbeničkog diskursa, koji po svojoj prirodi ima normativni i formativni karakter.

Posmatrano u širem društveno-političkom kontekstu, ovakav pristup je odgovarao potrebi postreferendumske vlasti da konsoliduje novu državnu i nacionalnu paradigmu. Udžbenik za dijasporu, kao institucionalno odobren i državno podržan materijal, predstavlja posebno pogodan medij za artikulaciju koherentnog identitetskog narativa. Za razliku od udžbenika namenjenih redovnom domaćem obrazovnom sistemu, koji mogu lakše podleći široj javnopolitičkoj i akademskoj debati, publika u dijaspori često raspolaže ograničenim izvorima informacija iz zemlje porekla, što ovakvom narativu može dati dodatnu snagu i stabilnost.

Istovremeno, uporedna analiza sa ideološkom upotrebom srednjovekovne tradicije u Knjaževini / Kraljevini Crnoj Gori pokazuje da pozivanje na dukljansko i zetsko nasleđe nije nov fenomen. Međutim, dok je u IX i početkom XX veka ta tradicija neometano posmatrana kao integralni deo srpskog etničkog okvira, u udžbeniku iz 2011. godine ona je predstavljena kao temelj jednog dekontekstualizovanog — samodovoljnog i zasebnog crnogorskog istorijskog kontinuiteta. Upravo u toj promeni konteksta leži suštinska razlika između dva pristupa.

Sumirajući rezultate istraživanja, može se zaključiti da udžbenik *Crna Gora moja postojbina* predstavlja primer suptilnog, ali sistematičnog redefinisanja prošlosti, u kojem se srednjovekovna istorija koristi kao resurs za legitimizaciju savremene državne identitetske paradigme. Ova studija slučaja potvrđuje širu tezu da udžbenici istorije funkcionišu, ne samo kao pedagoški instrumenti, već i kao sredstva institucionalizacije poželjnog kolektivnog narativa. U tom smislu, analiza ovog udžbenika ne predstavlja isključivo raspravu o interpretaciji srednjeg veka, već i doprinos razumevanju načina na koji savremene države kroz obrazovni sistem pokušavaju oblikovati istorijsku svest i identitet budućih generacija.

Literatura

1. Anderson Benedict (2006): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*; London: Verso
2. Apple Michael W. (2000): *Ideology and Curriculum*, 3rd ed; New York: RoutledgeFalmer
3. Bekteši Elvira (2014): Kratak istorijat institucionalne saradnje Crne Gore sa iseljeništvom; *Diplomarius - Magazin Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija Crne Gore*, br. 3; Podgorica: Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija Crne Gore; str. 54–55.
4. Blagojević Miloš (2000): *Srpska državnost u srednjem veku*; Beograd: Srpska književna zadruga
5. Vasin, Goran (2011): Prečanska štampa o proglašenju Crne Gore za Kraljevinu; *Istraživanja*, br. 22; Novi Sad: Filozofski fakultet; str. 349–364.
6. Vlasto Alexis Peter (1970): *The Entry of the Slavs into Christendom – An Introduction to the Medieval History of the Slav*; Cambridge: Cambridge University Press
7. Đokić Dragoje, Popović Radovan, Duletić Petrica i Jerkov Slobodan (2011): *Crna Gora moja postojbina*; Podgorica: Centar za iseljenike
8. Einhard (1895): *Annales regni Francorum*; Hannover: MGH SRG.
9. Živković Vojislav (2025): O prvim kontaktima Srba i Normana: Arhiriz iz Barija, tast srpskog kralja Konstantina Bodina. u: ur. Mitić K. Bojović, D. *Zbornik radova Vizantijsko-slovenska čtenija VIII*; Niš, Centar za crkvene studije; str. 151–164.
10. Živković Tibor (2002): *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)*; Beograd: Istorijski institut
11. Isti (2002): *Portreti srpskih vladara : IX-XII vek*; Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
12. Kovačević Jovan (1967): Od dolaska Slovena do kraja XII veka. u: ur. Đurović M. *Istorija Crne Gore I*; Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore; str. 279–444.
13. Komatina Ivana (2016): *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*; Beograd: Istorijski institut
14. Matanov Hristo (2005): *Srednovekovnite Balkani: Istoričeski očerci*; Sofia: Paradigma
15. Pingel Falk (2010): *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*; Paris: UNESCO
16. Porphyrogenitus Constantine VII (1967): *De administrando imperio*; Washington DC: Dumbarton Oaks

17. Radonjić, Isidora, Milaš Tamara i Vukanović Miloš (2016): *Što skrivaju i otkrivaju crnogorski udžbenici o savremenoj istoriji Crne Gore*; Podgorica: Centar za građansko obrazovanje
18. Stanojević Gligor (1975): Crna Gora u XVI veku. u: ur. Đurović M. *Istorija Crne Gore III*; Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore; str. 3–500.
19. Scylitzae Ioannis (1973): *Synopsis historiarum*; Berlin: De Gruyter
20. Fine Jr. John Van Antwerp (1983): *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*; Ann Arbor: University of Michigan Press
21. Cadrenus Georgius (1864): *Synopsis historian*; Paris: Migne
22. Cowdrey Herbert Edward John (1998): *Pope Gregory VII 1073–1085*; Oxford: Clarendon Press
23. Curta Florin (2006) *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*; Cambridge: Cambridge University Press
24. Cheynet Jean-Claude (2008): „La place de la Serbie dans la diplomatie Byzantine à la fin du XIe siècle“, u: ur. Maksimović Lj. *Zbornik radova Vizantološkog instituta XLV*; Beograd: SANU; str. 89–96

Ostali izvori:

1. Glas Crnogorca, br. 35, 15. avgust 1910.
2. Glas Crnogorca, br. 36, 19. avgust 1910.

REINTERPRETATION OF HISTORY AS A MECHANISM OF POLITICAL NARRATIVE: DUKLJA FROM PRINCE PETAR TO KING BODIN IN THE MONTENEGRIN TEXTBOOK FOR THE DIASPORA FROM 2011

Abstract

This paper analyzes the textbook Montenegro, My Homeland (2011), intended for the Montenegrin diaspora, with the aim of examining how the medieval past is interpreted within the context of post-referendum identity politics in Montenegro. Starting from a theoretical framework that recognizes history textbooks as instruments for the institutionalization of collective memory and desirable political narratives, the paper pays particular attention to the portrayal of Duklja and the Vojislavljević dynasty. The analysis shows that the textbook does not resort to explicit falsifications, but instead employs a selective presentation of sources, anachronistic terminology, and the systematic omission of specific ethnic and political markers. In this way, Duklja is presented as an original incarnation of a decontextualized Montenegrin statehood, implicitly separated from the broader Serbian medieval framework. Particular attention is drawn to the retroactive naming of Duklja as “Montenegro” and the Vojislavljević dynasty as the “first Montenegrin dynasty,” as well as to the reduction of sources that explicitly place the rulers of this dynasty and their subjects within a Serbian ethnic framework. A comparative analysis with earlier Montenegrin political narratives indicates a shift in the contextualization of the medieval tradition. It is concluded that the textbook for the diaspora functions as a tool for articulating a coherent state identity project and represents a representative example of subtle historical revisionism in the educational discourse of a post-socialist society.

Keywords: textbook, post-referendum montenegro, reinterpretation of history, middle ages, duklja/zeta, vojislavljević dynasty.

JEL: Z13, I21, N44

UDK: 330.322.4
005.34

Pregledni naučni rad
Primljen: 19.03.2026
Prihvaćen: 28.05.2026.

INVESTICIONO SREBRO: INSTRUMENT OČUVANJA VREDNOSTI I DIVERSIFIKACIJE PORTFOLIJA

Stevan Gajević¹

Apstrakt

Ovaj rad analizira investicionu ulogu srebra u savremenom finansijskom sistemu, sa posebnim osvrtom na njegovu funkciju očuvanja vrednosti kapitala i diversifikacije portfolija. Polazeći od njegove istorijske monetarne uloge, rad sagledava transformaciju srebra u hibridnu aktivu koja objedinjuje industrijsku primenu i investicioni značaj.

Poseban akcenat stavljen je na savremeno tržište investicionog srebra, standarde kvaliteta (LBMA), poreski tretman i globalnu dinamiku ponude i tražnje. Analiza obuhvata i specifičnosti tržišta u Crnoj Gori, ukazujući na institucionalna i poreska ograničenja koja utiču na dostupnost ove vrste investicije.

Rezultati pokazuju da srebro, uprkos većoj volatilnosti u odnosu na zlato, ima značajan dugoročni potencijal, naročito u uslovima inflacije, monetarne ekspanzije i tehnološkog razvoja. Zaključuje se da srebro predstavlja komplementarni investicioni instrument zlatu, sa potencijalom za dalji rast, uz potrebu unapređenja tržišnog i regulatornog okvira.

Ključne reči: *investiciono srebro; plemeniti metali; diversifikacija portfolija; inflacija; industrijska potražnja.*

JEL: *G11, E44, Q02, Q31*

¹ Stevan Gajević, mr, Fakultet za ekonomiju i biznis, Podgorica, Crna Gora, E-mail: gajevic.stevan@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-4663-736X

Ciljevi i hipoteze rada

Cilj ovog rada jeste da se analizira savremena uloga srebra kao investicionog instrumenta i sredstva očuvanja vrednosti kapitala u uslovima globalne ekonomske neizvesnosti. Polazeći od istorijske monetarne uloge srebra, rad razmatra njegovu transformaciju u savremenom finansijskom sistemu, gde ono istovremeno ima funkciju investicione aktive i industrijske sirovine od strateškog značaja.

Poseban akcenat stavljen je na procenu mogućnosti srebra da doprinese stabilnosti investicionog portfolija, naročito u periodima inflacije, monetarne ekspanzije i geopolitičkih poremećaja. Takođe, razmatra se uticaj savremenih tehnoloških i energetske trendova na dugoročnu potražnju za srebrom.

Rad polazi od sledećih hipoteza:

H1: Srebro može predstavljati efikasan instrument zaštite realne vrednosti kapitala u uslovima inflacije i finansijske nestabilnosti.

H2: Uključivanje srebra u portfolio doprinosi diversifikaciji i smanjenju investicionog rizika.

H3: Dugoročni rast potražnje za srebrom podstaknut je njegovom industrijskom primenom i tehnološkim razvojem.

Uvod

Plemeniti metali oduvek su zauzimali važno mesto u razvoju ljudskih civilizacija, ekonomskih sistema i finansijskih institucija. Kako ističe Ferguson, istorija novca u velikoj meri predstavlja istoriju plemenitih metala, koji su vekovima služili kao osnova finansijskih sistema i akumulacije bogatstva (Ferguson, 2009). Među njima, zlato i srebro su tokom više milenijuma predstavljali osnovu monetarnih sistema, sredstvo razmene, meru vrednosti i instrument očuvanja bogatstva. Dok je zlato tradicionalno imalo ulogu univerzalnog sredstva akumulacije i državnih rezervi, srebro je, zahvaljujući svojoj većoj dostupnosti i pogodnosti za kovanje manjih apoen, bilo temelj svakodnevnog novčanog prometa u mnogim društvima.

Kroz istoriju, srebro je snažno uticalo na trgovinu, razvoj gradova, finansiranje država i međunarodne ekonomske odnose. Od drevnih civilizacija i antičkog novca, preko srednjovekovne Evrope i velikih rudnika u Americi, pa sve do industrijske revolucije, ono je predstavljalo jedan od ključnih stubova ekonomskog razvoja. Međutim, tokom 20. veka proces demonetizacije i prelazak na fiat monetarne sisteme doveli su do gotovo potpunog nestanka

srebra iz svakodnevnog novčanog opticaja, čime je okončana njegova višemilenijumska monetarna uloga.

U savremenom finansijskom sistemu srebro dobija novu, složenu funkciju. Ono se istovremeno pojavljuje kao industrijska sirovina od strateškog značaja, investiciona aktiva i sredstvo očuvanja vrednosti u uslovima inflacije i finansijske nestabilnosti. Poseban značaj ima u kontekstu digitalne transformacije, energetske tranzicije, razvoja obnovljivih izvora energije, elektromobilnosti i savremenih tehnologija, koje podstiču dugoročan rast potražnje za ovim metalom.

Istovremeno, tržište srebra karakterišu strukturni disbalansi između ponude i tražnje, izražena volatilnost cena i osetljivost na makroekonomske i geopolitičke promene. Ovakva dinamika čini srebro atraktivnim, ali i složenim investicionim instrumentom, čija analiza zahteva interdisciplinarni pristup.

Polazeći od navedenog, cilj ovog rada jeste da pruži sveobuhvatan pregled investicionog srebra kroz njegov istorijski razvoj, savremenu tržišnu poziciju i buduće perspektive. Poseban fokus stavljen je na ulogu srebra u diversifikaciji investicionog portfolija, njegov odnos prema zlatu i drugim plemenitim metalima, kao i na značaj koji može imati za dugoročne investicione strategije u savremenim ekonomskim uslovima.

Istorijska uloga srebra

Osim zlata, kroz istoriju je kao sredstvo razmene i očuvanja vrednosti široko korišćen i drugi plemeniti metal – srebro. Zbog veće dostupnosti, lakše obrade i pogodnosti za kovanje manjih apoenaa, srebro je u mnogim epohama predstavljalo osnovu svakodnevnog novčanog prometa. Upravo zahvaljujući tim osobinama, ono je dugo bilo temelj monetarnih sistema brojnih civilizacija. U savremenom dobu, za razliku od zlata koje se dominantno posmatra kao rezervni metal, srebro se često doživljava i kao investicioni instrument sa izraženijim oscilacijama cene, što dodatno naglašava potrebu za razumijevanjem njegove istorijske uloge.

Srebro (Ag, lat. *argentum*) ubraja se u plemenite metale i u prirodi se najčešće nalazi u sastavu ruda, a ne u čistom obliku. Zbog izuzetnih fizičkih i hemijskih osobina — visoke provodljivosti, mekoće i lakoće obrade - koristilo se od najranijih vremena za izradu nakita, ukrasnih predmeta i različitih funkcionalnih proizvoda. Njegova primena nije bila ograničena samo na ekonomiju: srebro je imalo važnu ulogu i u medicini, čuvanju hrane i dezinfekciji vode, čime je dodatno učvrstilo status univerzalno korisnog metala

Ipak, najznačajnija istorijska funkcija srebra bila je monetarna. Još u starom veku koristilo se kao obračunska jedinica i sredstvo plaćanja, o čemu svedoče zapisi iz Hamurabijevog zakonika i nalazi iz drevnih civilizacija. Još u klasičnoj političkoj ekonomiji isticano je da su plemeniti metali, zahvaljujući svojoj trajnosti, deljivosti i univerzalnoj prihvatljivosti, postali prirodni nosioci monetarne funkcije u razvoju robne razmene (Marx, 1867).

U antičkom svetu, naročito u Grčkoj i Rimu, srebrni novac postaje dominantan u svakodnevnom prometu, dok je zlato uglavnom služilo za veće transakcije i državne rezerve. Rimski denar predstavlja jedan od najpoznatijih primera stabilne srebrne valute koja je obeležila čitavu epohu.

Tokom srednjeg veka, proizvodnja srebra ponovo dobija na značaju zahvaljujući razvoju rudarstva i trgovine. Rudnici u Centralnoj Evropi i na Balkanu, posebno u Srebrenici, Trepči i Novom Brdu, imali su ključnu ulogu u finansiranju država i razvoju urbanih centara. Srebro je u tom periodu bilo jedan od glavnih pokretača ekonomskih tokova i međunarodne trgovine.

Veliki preokret nastaje u 16. veku otkrićem bogatih nalazišta srebra u Americi, naročito u Potosiju. Ogromne količine metala koje su pristizale u Evropu omogućile su ubrzan razvoj trgovine i finansijskih sistema, ali su istovremeno izazvale i snažne inflacione poremećaje. U 19. veku, u okviru bimetalnih i zlatnih standarda, srebro zadržava značajnu monetarnu ulogu, ali postepeno gubi primat u odnosu na zlato.

Tokom 20. veka dolazi do konačne demonetizacije srebra i prelaska na fiat monetarne sisteme, čime ono nestaje iz svakodnevnog novčanog opticaja. Ipak, njegova ekonomska važnost nije nestala, već se transformisala. Danas srebro ima novu ulogu — kao industrijska sirovina, investiciona aktiva i strateški resurs savremenih tehnologija. Upravo ta promena funkcije omogućava da se istorijska monetarna tradicija poveže sa savremenom investicionom perspektivom, čineći srebro jednim od najzanimljivijih metala u savremenoj ekonomiji.

Tabela 1- Ključne epohe, dominantni monetarni metal i tipičan odnos zlato:srebro

Epoha	Dominantni monetarni metal	Tipičan odnos zlato : srebro
Antika (Lidija, Grčka, Rim)	Srebro	1 : 10 – 1 : 15
Srednji vek	Srebro	1 : 12 – 1 : 15
Novi vek (16–18. vek)	Srebro / bimetalizam	1 : 14 – 1 : 16

19. vek (bimetalizam, zlatni standard)	Zlato i srebro	1 : 13 – 1 : 16
20. vek (fiat monetarni sistemi)	Zlato → fiat novac	1 : 40 – 1 : 80
Savremeni period	Zlato / investiciono srebro	1 : 50 – 1 : 80

Izvor: obrada autora na osnovu istorijskih monetarnih studija i podataka

Istorijski posmatrano, odnos cene zlata i srebra predstavlja jedan od najstabilnijih dugoročnih monetarnih indikatora. Tokom većeg dela istorije, taj odnos se kretao u relativno uskom rasponu, uglavnom između 1:12 i 1:16, što je odražavalo prirodne odnose retkosti, tehnološke mogućnosti eksploatacije i institucionalna pravila kovanja. Tek sa demonetizacijom srebra i prelaskom na fiat monetarne sisteme dolazi do trajnog i snažnog rasta ovog odnosa, koji u savremenim uslovima često premašuje 1:50, pa čak i 1:80. Ovakvo istorijsko pomeranje ravnoteže između dva metala predstavlja osnovu savremene investicione teze o relativnoj potcenjenosti srebra u odnosu na zlato. Upravo iz tog razloga, analiza dugoročnog odnosa zlato–srebro postaje ključni most između istorijske uloge srebra i njegove savremene funkcije kao investicionog instrumenta, što će biti detaljnije razmotreno u narednim poglavljima.

Srebro u savremenom finansijskom sistemu - investiciono srebro

Danas srebro više nema primarnu monetarnu funkciju u savremenim fiat monetarnim sistemima, ali zadržava značajnu ulogu u industriji, tehnologiji i investiranju. Proces demonetizacije, koji je intenzivno sproveden tokom 20. veka, doveo je do njegovog nestanka iz svakodnevnog novčanog opticaja, čime je okončana višemilenijumska tradicija srebra kao osnovnog sredstva plaćanja. Ipak, time nije umanjena njegova ekonomska vrednost — naprotiv, srebro je dobilo novu ulogu kao investiciona i strateška sirovina

Savremene državne kovnice i dalje emituju srebrni novac, ali on danas ima prvenstveno investicionu i kolekcionarsku funkciju. Iako formalno predstavlja zakonsko sredstvo plaćanja, takve kovanice u praksi služe kao oblik ulaganja ili numizmatički proizvod. Primeri prigodnih emisija iz druge polovine 20. veka, poput kovanica sa likom Josipa Broza Tita, pokazuju kako se vremenom investiciona namena može transformisati u kulturno-istorijsku i kolekcionarsku vrednost.

Nakon naftne krize sedamdesetih godina i ekonomskih turbulencija koje su usledile, interesovanje investitora za plemenite metale značajno raste. Istorijska iskustva pokazuju da u periodima finansijskih kriza investitori često traže

sigurniju imovinu, među kojom plemeniti metali zauzimaju posebno mesto kao sredstvo očuvanja vrednosti kapitala (Kindleberger, 1989).

Srebro se u tom kontekstu sve više posmatra kao aktivan investicioni instrument, naročito zbog izraženije volatilnosti cene u odnosu na zlato. Ta osobina omogućava potencijalno veće kratkoročne prinose, ali i veći rizik, zbog čega se srebro često opisuje kao „hibridna aktiva“ koja kombinuje karakteristike industrijske robe i finansijskog instrumenta.

Savremeno investiciono srebro najčešće se pojavljuje u obliku standardizovanih kovanica i poluga visoke čistoće. Investicione kovanice, poznate kao *bullion coins*, proizvode državne kovnice i imaju garantovanu težinu i finoću metala, najčešće jednu troj-unču čistog srebra. Njihova međunarodna prepoznatljivost i likvidnost čine ih dostupnim širokom krugu investitora.

Među najpoznatijim kovanicama izdvajaju se austrijski *Filharmonic*, američki *Silver Eagle*, kanadski *Maple Leaf*, kineska *Panda*, britanska *Britannia* i meksički *Libertad*, kao i australijske *Koala* i *Kookaburra*. Iako se razlikuju po dizajnu i simbolici, sve imaju slične tehničke karakteristike i državnu garanciju kvaliteta, što ih čini pouzdanim investicionim proizvodima.

Pored kovanica, važan segment tržišta predstavljaju srebrne poluge, koje su zbog niže cene po gramu posebno pogodne za veće investicije. Njihov kvalitet i prihvatljivost na međunarodnom tržištu najčešće potvrđuje sertifikacija *London Bullion Market Association* (LBMA), koja garantuje standarde čistoće, težine i porekla metala. Ova standardizacija omogućava da srebro proizvedeno u različitim zemljama bude ravnopravno prihvaćeno u globalnoj trgovini.

Sve navedeno pokazuje da je srebro, uprkos gubitku monetarne funkcije, zadržalo značajnu ulogu u savremenoj ekonomiji. Njegova vrednost danas proizilazi iz kombinacije industrijske primene, investicionog potencijala i istorijskog nasleđa, što ga čini jednim od najinteresantnijih plemenitih metala u savremenom finansijskom sistemu.

Poreski tretman investicionog srebra predstavlja jednu od najvažnijih razlika u odnosu na investiciono zlato. Dok je u većini zemalja Evropske unije kupovina investicionog zlata oslobođena poreza na dodatu vrednost, srebro se najčešće oporezuje po punoj stopi PDV-a. To značajno povećava troškove ulaganja i čini srebro manje konkurentnim u odnosu na zlato, posebno za individualne investitore. Postoje određeni izuzeci, poput Švajcarske, gde se primenjuje niža poreska stopa, ili Austrije, gde su domaće investicione kovanice oslobođene PDV-a. Takve razlike stvaraju neujednačeno tržište, podstiču prekograničnu

kupovinu i dovode do situacije u kojoj investitori biraju mesto kupovine prema poreskim uslovima.

U savremenim portfolijima srebro se sve češće koristi kao sredstvo diversifikacije i zaštite od inflacije, ali i kao instrument za ostvarivanje potencijalno većih prinosa. Njegova posebnost leži u tome što istovremeno ima karakter industrijske sirovine i investicione aktive. Zbog toga cena srebra reaguje i na stanje realne ekonomije i na finansijska kretanja.

U periodima privrednog rasta, potražnja za srebrom raste zahvaljujući njegovoj širokoj primeni u elektronici, obnovljivim izvorima energije, medicinskoj tehnologiji i savremenim industrijama. Nasuprot tome, u vremenima finansijskih kriza i nestabilnosti investitori se često okreću fizičkom srebru kao obliku sigurnijeg ulaganja. Upravo ta kombinacija industrijske i investicione potražnje daje srebru jedinstvenu ulogu na tržištu i čini ga važnim elementom savremenih investicionih strategija.

Srebro kao metal budućnosti

U savremenoj ekonomskoj i tehnološkoj literaturi srebro se sve češće označava kao „metal budućnosti“, što odražava njegovu sve veću ulogu u digitalnoj ekonomiji, energetske tranziciji i savremenoj industriji. Dok je kroz istoriju prvenstveno imalo monetarnu funkciju, današnja vrednost srebra zasniva se prije svega na njegovoj širokoj industrijskoj primeni — od elektronike i telekomunikacija do medicine, energetike i svemirskih tehnologija.

Zahvaljujući izuzetnoj električnoj i toplotnoj provodljivosti, srebro je nezamenjivo u proizvodnji elektronskih uređaja, mikročipova, komunikacione opreme i savremenih energetske sistema. Bez njega bi funkcionisanje digitalne infrastrukture, interneta i telekomunikacionih mreža bilo znatno otežano, zbog čega se može smatrati jednim od ključnih materijala savremenog društva.

Poseban značaj srebro dobija u procesu energetske tranzicije. Proizvodnja solarnih panela i drugih tehnologija obnovljivih izvora energije zahteva velike količine ovog metala, što dugoročno povećava industrijsku potražnju. Sličan trend prisutan je i u automobilske industriji, naročito u razvoju električnih vozila, koja sadrže znatno više elektronskih komponenti nego klasični automobili.

Srebro ima važnu ulogu i u sektorima bezbednosti, svemirske industrije i medicine. Njegova otpornost na ekstremne uslove čini ga pogodnim za vojnu i satelitsku opremu, dok antibakterijska svojstva omogućavaju široku primenu u medicinskim uređajima i zaštitnim materijalima. Zbog toga se potražnja za

srebrom ne oslanja samo na ekonomske cikluse, već i na dugoročne društvene i tehnološke promene.

Istovremeno, globalna ponuda srebra raste sporije od potražnje, jer se ono uglavnom dobija kao sporedni proizvod eksploatacije drugih metala. Ovakav disbalans dodatno doprinosi njegovom strateškom značaju i potencijalu rasta vrednosti.

Sve navedeno ukazuje da srebro danas predstavlja mnogo više od tradicionalnog plemenitog metala. Ono je istovremeno industrijski resurs, investiciona aktiva i ključni element savremenog tehnološkog razvoja, zbog čega se s pravom smatra jednim od najvažnijih materijala 21. veka.

Tržišna dinamika cene srebra, ponuda–tražnja i investicioni scenariji

Savremeno tržište srebra obeležavaju izražene oscilacije cena, ciklična kretanja i sve veći nesklad između ponude i tražnje. Za razliku od zlata, čija vrednost prvenstveno zavisi od monetarnih i investicionih faktora, cena srebra formira se pod uticajem industrijske potražnje, investicionog interesovanja, monetarne politike i geopolitičkih promena. Upravo zbog toga srebro predstavlja jedan od najdinamičnijih, ali i najkompleksnijih segmenata tržišta plemenitih metala

Globalna proizvodnja srebra poslednjih godina pokazuje ograničen rast. Većina srebra dobija se kao sporedni proizvod eksploatacije drugih metala, što znači da povećanje njegove ponude ne zavisi samo od cene srebra, već od stanja u rudarskom sektoru u celini. Otvaranje novih rudnika zahteva dug period pripreme, visoka ulaganja i složene regulatorne procedure, pa tržište reaguje sporo na rast potražnje. Zbog toga se sve češće javlja situacija u kojoj ukupna tražnja premašuje dostupnu proizvodnju.

Sa druge strane, potražnja za srebrom snažno raste, prije svega zbog njegove industrijske primene. Danas više od polovine ukupne potrošnje otpada na sektore poput elektronike, obnovljivih izvora energije, automobilske industrije i medicinske tehnologije. Posebno se izdvaja proizvodnja solarnih panela i električnih vozila, koja zahteva velike količine srebra i predstavlja jedan od glavnih pokretača dugoročnog rasta potražnje.

Investiciona tražnja takođe igra značajnu ulogu i izrazito je osetljiva na globalne ekonomske uslove. U periodima inflacije, finansijskih kriza i geopolitičke nestabilnosti investitori se često okreću srebru kao alternativnom obliku očuvanja vrednosti, što može dovesti do naglih promena cene.

Zbog sporog rasta ponude i sve veće potražnje, tržište srebra se već duži niz godina nalazi u stanju strukturnog deficita. Takva neravnoteža predstavlja važan

faktor dugoročnog rasta vrednosti ovog metala i objašnjava zašto se srebro sve češće posmatra kao strateška investiciona aktiva.

Poseban investicioni značaj ima odnos cene zlata i srebra, koji pokazuje relativnu potcenjenost srebra u odnosu na zlato. U slučaju približavanja istorijskim vrednostima tog odnosa, cena srebra mogla bi rasti znatno brže od cene zlata.

Sve navedeno ukazuje da srebro u savremenom finansijskom sistemu ima jedinstvenu poziciju. Ono je istovremeno industrijska sirovina, investiciona aktiva i strateški resurs tehnološkog razvoja, zbog čega se često smatra jednim od ključnih metala budućnosti i važnim elementom dugoročnih investicionih strategija.

Trenutne oscilacije vrednosti

Tokom 2025. i početkom 2026. godine tržište srebra obeležila je izuzetna volatilitnost praćena snažnim rastom cena, znatno bržim od rasta zlata. Cena srebra dostizala je nove istorijske nivoe, što je privuklo pažnju investitora i dodatno potvrdilo njegovu osetljivost na globalna ekonomska kretanja. Ovakav trend bio je rezultat kombinacije snažne industrijske potražnje, ograničene ponude i pojačanog interesovanja za realna sredstva u uslovima inflacije i geopolitičke neizvesnosti.

Posebno važan pokretač rasta predstavljala je ekspanzija sektora obnovljivih izvora energije, prije svega solarne industrije, kao i razvoj električnih vozila i digitalne infrastrukture. Istovremeno, očekivanja o nižim kamatnim stopama i slabljenje dolara podstakli su investitore da deo kapitala preusmere ka plemenitim metalima. Povremene nestašice fizičkog srebra dodatno su pojačavale pritisak na cene.

Početkom 2026. godine došlo je do kratkoročne korekcije, uglavnom zbog realizacije profita i tehničkih faktora na tržištu, ali osnovni trend ostao je pozitivan. Analize velikih finansijskih institucija sugerišu da bi cena srebra mogla ostati na povišenim nivoima, uz značajne oscilacije u zavisnosti od makroekonomskih i političkih okolnosti. Istovremeno, odnos cene zlata i srebra značajno se smanjio, što ukazuje na relativno jačanje srebra u odnosu na zlato.

Ukupno posmatrano, kretanja u ovom periodu potvrđuju da je srebro ušlo u fazu povećanog investicionog značaja, u kojoj kratkoročne korekcije ne menjaju dugoročnu perspektivu, već često predstavljaju priliku za strateško pozicioniranje investitora.

Investiciono srebro i mogućnosti investiranja u plemenite metale u Crnoj Gori

Istorijski posmatrano, upotreba srebra na prostoru današnje Crne Gore ima duboke korene koji se vežu za šire monetarne tokove Balkana i Evrope. U periodu Kraljevine Crne Gore, kao i kasnije u okviru Kraljevine Jugoslavije, srebro je imalo značajnu ulogu u kovanom novcu, prije svega u obliku srebrnih dinara, koji su bili deo šireg bimetalnog i kasnije zlatnog monetarnog sistema. Ova tradicija nastavljena je i u periodu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, gde su emitovane brojne jubilarne i prigodne srebrne kovanice, koje su, iako formalno imale nominalnu vrednost, u praksi često predstavljale oblik štednje i alternativnog vida investiranja građana.

U savremenoj Crnoj Gori, nakon sticanja nezavisnosti, emitovane su i ograničene serije srebrnih kovanica perpera od strane Centralne banke Crne Gore (2002. i 2006. godine), koje su imale prvenstveno prigodni i kolekcionarski karakter, ali su istovremeno predstavljale i potencijalni investicioni proizvod.

Ipak, za razliku od razvijenih tržišta, u Crnoj Gori nije formirano organizovano i likvidno tržište investicionog srebra, što značajno ograničava njegovu dostupnost i upotrebu kao investicione aktive.

Mogućnosti investiranja u fizičko srebro u Crnoj Gori trenutno su relativno ograničene. Tržište plemenitih metala karakteriše mali broj ovlašćenih trgovaca, koji se primarno bave trgovinom investicionog zlata, dok se srebro uglavnom nabavlja po narudžbini. Dodatni ograničavajući faktor predstavlja poreski tretman, s obzirom na to da se na investiciono srebro obračunava porez na dodatu vrednost, za razliku od investicionog zlata koje je u velikom broju zemalja oslobođeno ovog poreza. Kada se tome dodaju troškovi transporta, osiguranja i uvoza, ukupna cena srebra za krajnjeg investitora postaje značajno veća u odnosu na referentnu tržišnu cenu, što umanjuje njegovu atraktivnost.

Pored formalnih kanala, određeni segment tržišta postoji i kroz neformalne oblike trgovine, prije svega putem oglasa fizičkih lica. Na ovom sekundarnom tržištu mogu se pronaći kako istorijske i jubilarne kovanice, tako i savremene investicione kovanice (bullion) i srebrne poluge različitih težina i čistoće. Iako ovakav vid trgovine omogućava pristup investicionom srebru, on istovremeno nosi određene rizike, uključujući pitanja autentičnosti, kvaliteta i likvidnosti.

Kada je u pitanju izlazna strategija, odnosno prodaja investicionog srebra, ona je u Crnoj Gori ograničena, ali ipak moguća. Otkup se može realizovati preko pojedinih zlatara, kao i putem prekogranične trgovine, naročito u susednim

zemljama poput Republike Hrvatske, koja kao članica Evropske unije ima razvijenije tržište plemenitih metala i povoljnije uslove likvidnosti.

Iako ne postoje zvanični statistički podaci o ulaganju u srebro u Crnoj Gori, indirektni indikatori, poput učestalosti oglasa i prisustva sekundarnog tržišta, ukazuju da ova vrsta investicije ima realno prisustvo. Ova pojava je u skladu sa širim trendom rasta interesovanja za plemenite metale u uslovima inflacije i makroekonomske neizvesnosti, što je već ranije prepoznato u stručnoj literaturi.

Sa aspekta ekonomske teorije i prakse, investiranje u plemenite metale, uključujući srebro, ima pozitivne implikacije na finansijski sistem. Ulaganjem u fizičke oblike imovine dolazi do transformacije likvidnih novčanih sredstava u realnu aktivu, čime se smanjuje kratkoročni pritisak na potrošnju, dok se istovremeno obezbeđuje očuvanje vrednosti kapitala na duži rok. U tom smislu, srebro može imati stabilizujuću ulogu u portfolijima investitora, naročito u kombinaciji sa drugim klasama imovine.

Perspektive razvoja tržišta investicionog srebra u Crnoj Gori u velikoj meri zavise od procesa evropskih integracija. Očekuje se da bi pristupanje Evropskoj uniji, potencijalno nakon 2028. godine, moglo dovesti do harmonizacije poreskog tretmana, povećanja konkurencije među trgovcima i razvoja finansijske infrastrukture, što bi značajno unapredilo dostupnost i likvidnost investicionog srebra.

U tom kontekstu, preporučuje se unapređenje regulatornog okvira, uključujući moguće poreske podsticaje, razvoj mreže ovlašćenih distributera i edukaciju investitora o karakteristikama i rizicima ulaganja u plemenite metale. Dugoročno posmatrano, razvoj ovog segmenta tržišta može doprineti diversifikaciji finansijskog sistema i jačanju investicione kulture u Crnoj Gori.

Ograničenja analize

Iako rad pruža sistematičan i interdisciplinarni pregled investicionog srebra, određena metodološka ograničenja utiču na obim i preciznost zaključaka. Analiza se u značajnoj meri oslanja na sekundarne izvore podataka, bez sprovođenja primarnog empirijskog istraživanja, što ograničava uvid u ponašanje investitora, njihove motive i percepciju rizika. Istovremeno, izostanak ekonometrijskih i statističkih modela uslovljava da se uočene veze između cene srebra i makroekonomskih faktora tumače pretežno na kvalitativnom nivou.

Dodatno ograničenje proizlazi iz same prirode tržišta srebra, koje karakterišu izražena volatilnost i visoka osetljivost na globalne ekonomske i geopolitičke

faktore. Ove karakteristike otežavaju dugoročno predviđanje i zahtevaju oprez pri generalizaciji rezultata. Pored toga, nedovoljna transparentnost podataka o globalnim zalihama i regionalne razlike u institucionalnim okvirima dodatno utiču na ograničenu primenljivost nalaza.

Posebna ograničenja odnose se na Crnu Goru, gde nerazvijeno tržište plemenitih metala, ograničena ponuda i nepovoljan poreski tretman utiču na dostupnost i likvidnost investicionog srebra. Ipak, uprkos navedenim ograničenjima, rad pruža relevantan analitički okvir i potvrđuje da srebro ima značajnu ulogu u diversifikaciji portfolija, ali uz povećan nivo rizika, prije svega usled volatilnosti, troškova i institucionalnih ograničenja.

Zaključak

Analiza investicionog srebra potvrđuje da ovaj metal predstavlja jedinstvenu klasu imovine koja objedinjuje monetarnu tradiciju, industrijsku primenu i savremenu investicionu funkciju. Njegova transformacija iz sredstva plaćanja u stratešku industrijsku i finansijsku aktivu ukazuje na kontinuitet ekonomskog značaja u različitim istorijskim fazama.

Srebro se u savremenim uslovima potvrđuje kao efikasan instrument diversifikacije portfolija i zaštite od inflacije, ali uz veću volatilnost u odnosu na zlato, što zahteva aktivniji pristup upravljanju rizikom. Njegova vrednost proizilazi iz sinergije investicione i industrijske tražnje, posebno u kontekstu energetske tranzicije i tehnološkog razvoja.

U uslovima nerazvijenog tržišta, kao što je slučaj u Crnoj Gori, potencijal investicionog srebra ostaje nedovoljno iskorišćen, prije svega zbog institucionalnih i poreskih ograničenja. Razvoj regulatornog okvira, tržišne infrastrukture i finansijske pismenosti predstavlja ključni preduslov za njegovu veću zastupljenost.

Konačno, može se zaključiti da srebro predstavlja komplementarni investicioni instrument zlatu, sa izraženim dugoročnim potencijalom rasta. Njegova uloga u savremenom finansijskom sistemu ukazuje da će ostati važan element investicionih strategija, posebno u uslovima globalne neizvesnosti i strukturnih ekonomskih promena.

Sveukupno posmatrano, srebro se afirmiše kao strateška investiciona aktiva koja, uprkos izraženoj volatilnosti, ima potencijal da dugoročno očuva i uveća vrednost kapitala u savremenim ekonomskim uslovima.

Literatura

1. Bernstein, P. L. (2000). *The Power of Gold: The History of an Obsession*. New York: John Wiley & Sons.
2. Cohen, B. J. (1998). *The Geography of Money*. Ithaca: Cornell University Press.
3. Ferguson, N. (2009). *The Ascent of Money: A Financial History of the World*. London: Penguin Books.
4. Friedman, M. (1992). *Money Mischief: Episodes in Monetary History*. New York: Harcourt Brace.
5. Greenspan, A. (2013). *The Map and the Territory: Risk, Human Nature, and the Future of Forecasting*. New York: Penguin Press.
6. Kindleberger, C. P. (1989). *Manias, Panics and Crashes: A History of Financial Crises*. New York: Basic Books.
7. Maddison, A. (2007). *Contours of the World Economy, 1–2030 AD*. Oxford: Oxford University Press.
8. Marx, K. (1867). *Capital: A Critique of Political Economy*. Hamburg: Otto Meissner Verlag.
9. O'Connor, F. A., Lucey, B. M., Batten, J. A. & Baur, D. G. (2015). The financial economics of gold – A survey. *International Review of Financial Analysis*, 41, 186–205.
10. Radonjić, O. (2017). *Finansijska tržišta i investicije*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Vebografija

11. BNP Paribas (2024). *Precious Metals Market Outlook*. Dostupno na: <https://www.bnpparibas.com> (pristupljeno: 2026).
12. European Commission (2023). *Critical Raw Materials Act*. Dostupno na: <https://ec.europa.eu> (pristupljeno: 2026).
13. Gajević, S. (2014). Osvrt na investicionu upotrebu srebra. *Bankar – časopis Udruženja banaka Crne Gore*. Dostupno na: <https://bankar.me/clanci/osvrt-na-investicionu-upotrebu-srebra/> (pristupljeno: 2026).
14. IEA – International Energy Agency (2023). *Global Critical Minerals Outlook*. Dostupno na: <https://www.iea.org> (pristupljeno: 2026).
15. IMF – International Monetary Fund (2023). *Global Financial Stability Report*. Dostupno na: <https://www.imf.org> (pristupljeno: 2026).
16. JP Morgan (2024). *Global Commodities Research: Silver Outlook*. Dostupno na: <https://www.jpmorgan.com> (pristupljeno: 2026).

17. LBMA – London Bullion Market Association (2024). *Precious Metals Market Data*. Dostupno na: <https://www.lbma.org.uk> (pristupljeno: 2026).
18. Silver Institute (2024). *World Silver Survey 2024*. Dostupno na: <https://www.silverinstitute.org> (pristupljeno: 2026).
19. Statista (2024). *Silver Price Statistics*. Dostupno na: <https://www.statista.com> (pristupljeno: 2026).
20. World Bank (2023). *Commodity Markets Outlook*. Dostupno na: <https://www.worldbank.org> (pristupljeno: 2026).
21. World Gold Council (2023). *Gold Demand Trends*. Dostupno na: <https://www.gold.org> (pristupljeno: 2026).

INVESTMENT SILVER AS AN INSTRUMENT OF VALUE PRESERVATION AND PORTFOLIO DIVERSIFICATION

Abstract

This paper analyzes the investment role of silver in the modern financial system, with particular emphasis on its function in preserving capital value and portfolio diversification. Starting from its historical monetary role, the paper examines the transformation of silver into a hybrid asset that combines industrial application with investment significance.

Special attention is devoted to the contemporary investment silver market, including quality standards (LBMA), taxation issues, and the global dynamics of supply and demand. The analysis also covers the specific characteristics of the market in Montenegro, highlighting institutional and tax-related constraints that affect the availability of this type of investment.

The results indicate that, despite higher volatility compared to gold, silver possesses significant long-term potential, particularly in conditions of inflation, monetary expansion, and technological development. It is concluded that silver represents a complementary investment instrument to gold, with further growth potential, alongside the need for improvements in the market and regulatory framework.

Keywords: *investment silver; precious metals; portfolio diversification; monetary history; inflation; industrial demand.*

JEL: *G11, E44, Q02, Q31*

***UPUTSTVO ZA AUTORE /
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS***

SUBMISSION PREPARATION CHECKLIST

Before submitting the manuscript, authors are required to confirm compliance with the following rules. Submissions that do not meet all listed requirements may be returned for correction or completion.

1. The submission has not been previously published, nor is it under consideration by another journal.
2. The paper has been prepared in accordance with the Author Guidelines and the technical template of the journal *Oditor*.
3. The submission file is in Microsoft Word (.doc/.docx) or RTF format.
4. The text uses Times New Roman, 12-point font, single spacing, justified alignment, and margins according to the journal's instructions.
5. All tables, figures, and graphs are inserted within the text at the appropriate points, not at the end of the manuscript.
6. References follow the APA citation style, with URLs provided where available.
7. All authors are listed with full name, institutional affiliation, e-mail address, and ORCID ID.
8. The manuscript has been carefully checked for spelling and grammar before submission.

RULES FOR TECHNICAL PREPARATION OF ARTICLES

These Instructions will give all necessary information to author(s), as well as template for the article preparation before their submission for publication in the journal. Articles that deviate from mentioned template are not be taken into consideration. Page setup: Paper size: width 170 mm x height 240 mm; Margins: top/bottom 20 mm, left/right 18 mm; Layout: header 1,25cm, footer 1,25cm; Orientation: Portrait. Articles should not be shorter than 8 pages. Depending on papers' quality, Editorial Board could also accept longer articles. Article has to be prepared electronically (on computer), in program Microsoft Word 2003 or some later version of this program. Below is a detail Template (technical instructions) for correct preparation of articles that will be submitted to the journal. You are asked to maximum possible follow the technical instruction given by the following template.

TEMPLATE: TITLE OF THE ARTICLE (CENTRED, TIMES NEW ROMAN, SIZE 12, BOLD, ALL CAPITAL LETTERS)

Nikola Nikolić¹, Petar Petrović², Marko Marković³

Abstract

The abstract should contain between 100 and 200 words and present all essential elements of the article, such as its objective, methods used, main results, and key conclusions of the authors. The abstract should be written in Times New Roman (TNR), font size 12, Italic, justified alignment, single line spacing, with a spacing of 6pt between paragraphs, and without indentation of the first line. Avoid using indexes and special symbols in the abstract; define all abbreviations the first time they are used. References must not be cited in the abstract. Authors should write the article title, abstract, and keywords in English at the end of the paper, below the list of references. The Serbian and English versions of the abstract and keywords must match in every respect.

Keywords: *list a maximum of five keywords.*

JEL classification: *(state according to the content and in line with the guidelines) e.g., F16, M24 (see: www.aeaweb.org/jel/jel_class_system.php).*

Introduction

¹ Nikola Nikolić, Full Professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Social Sciences, Bulevar Umetnosti 2a, Belgrade, Serbia, E-mail: nikola.nikolic@fdn.edu.rs, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-0000-0000>

² Petar Petrović, Associate Professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Social Sciences, Bulevar Umetnosti 2a, Belgrade, Serbia, E-mail: petar.petrovic@fdn.edu.rs, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0000-0000>

³ Marko Marković, Assistant Professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Social Sciences, Bulevar Umetnosti 2a, Belgrade, Serbia, E-

mail: marko.markovic@fdn.edu.rs, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0000-0000>

Please strictly follow the formatting instructions and styles provided in this template. Do not change the font size or line spacing to fit additional text into the prescribed page limit.

The Editorial Board organizes the peer review process for submitted articles and selects papers for publication based on the reviews and the assessed quality of the articles. However, the ultimate responsibility for the views, originality, and claims expressed rests solely with the authors.

Please strictly adhere to the formatting instructions and styles provided in this template. Do not alter the font size or line spacing in order to fit more text within the conditionally limited number of pages.

The Editorial Board organizes the peer review process for submitted papers and selects works for publication based on the completed reviews and the assessed quality of the papers by the appointed reviewers. However, the ultimate responsibility for the views, originality, and claims expressed in the paper rests solely with the authors.

Please adhere to the basic principles of structuring scientific papers and, to the extent possible, ensure that your manuscript includes the following sections: Introduction, Aim of the Paper and Methodology, Results and Discussion, Conclusion, References.

Articles should be written in Latin script, Times New Roman (TNR), font size 12, justified alignment, single line spacing, with 6pt spacing between paragraphs, and without indentation of the first line. Articles are written in Serbian, except for foreign authors, who may submit in English. Writing in the third person singular or plural is recommended. All spelling and grammatical errors should be corrected before submission.

Subheadings should be written in Times New Roman, font size 12, bold, centered, with only the first letter capitalized; The spacing between headings and the preceding text should be set to 12pt (Before 12pt), while the spacing between headings and the following text should be set to 6pt (After 6pt). Please use the writing style provided in this template.

Please define all abbreviations and acronyms upon their first occurrence in the main text, even if they have already been defined in the abstract. Do not use abbreviations in the title of the paper unless absolutely unavoidable.

For equations and formulas, use Microsoft Equation Editor or Math Type (www.mathtype.com). Avoid using the built-in equation editor in Word 2007. Ensure that all symbols are defined immediately after each equation (immediately after the equation).

References (citations) are given directly in the text in the following format: (Nikolić, 2012; or Nikolić, Petrović, 2012; or Nikolić et al., 2012). Do not use numerical indexes in square brackets [3] or footnotes. Footnotes should be used only for additional explanations of certain terms or clarification of real or hypothetical situations. Do not number the pages. Tables must be created within the text, not inserted as images from other materials.

Tables should be inserted directly into the main text of the paper and numbered consecutively according to their order of appearance. Table titles must be placed immediately above the respective table. Use the formatting style provided below while formatting. The title of the table should have a spacing of 6pt before and 6pt after, in Times New Roman, font size 11, and justified alignment. The text within the table should be written in Times New Roman, font size 9. The text in the table header should be in bold. The source and any potential notes should be placed with a spacing of 6pt before the table, in Times New Roman, font size 10, and justified alignment. The following paragraph should begin with a spacing of 6pt after the source or note. Within the text of the paper, references to specific tables should be indicated (e.g., Table 5). Ensure that all tables fit the prescribed page format (Table Properties – Preferred width – max 97% – Alignment: Center). All text within the table cells should be formatted as follows: (Paragraph – Spacing: Before/After 0pt, Line spacing: Single). In the case that a table extends to the following page, please ensure that the continued portion of the table on the following page is accompanied by the table header.

Graphs, charts, diagrams, schemes, images should be inserted directly into the text (not as floating objects) and numbered consecutively. Their titles must be placed above the graph, charts, diagrams, schemes or image they refer to. When citing titles, sources, and notes, please use the same style previously provided for table formatting. In the main text, references to specific graphs, dendrograms, diagrams, schemes, or figures should be indicated (e.g., Graph 2).

All graphs, dendrograms, diagrams, schemes, and figures must fit within the prescribed page format and be centered. Photographs are not recommended for this paper; if their inclusion is unavoidable, please ensure optimal resolution (too low a resolution causes pixelation and jagged edges, while too high a resolution only increases file size without improving readability).

When writing the conclusion of the paper, please keep in mind that, although the Conclusion may provide a concise overview of the main results, it should not repeat the abstract.

The Conclusion may explain the significance of the study, provide recommendations for further action, or suggest directions for future research on the topic.

References should be listed at the end of the paper, before the abstract in Serbian, in alphabetical order by the authors' last names. *Please provide references in their original form (in the language in which they were published) to the extent they were used/cited in the paper.* References should be formatted in Times New Roman, font size 12, justified alignment, with 3pt spacing before and after each entry.

Citation style

When citing sources, the APA (American Psychological Association) style should be used. In-text citations must include the author's last name and the year of publication.

Books and monographs

- One author

Culler, J. (2007). *The Literary in Theory*. Stanford: Stanford University Press.

- Multiple authors

Ward, C., & Burns, K. (2007). *The War: An West History, 1941–1945*. New York: Knopf.

- a book published in electronic format:

Eckes, T. (2000). *The developmental social psychology of gender*. Available at: <http://www.netlibrary.com>

Journal or newspaper articles

A reference should include the author's last name and first name, year of publication, title of the article, journal name (in italics), volume, and page number(s).

Haraway, D. (2011). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14 (3), 575–599.

Conference

proceedings

Singh, K., & Best, G. (2004). Film induced tourism: motivations of visitors to the Hobbiton movie set as featured in The Lord of the Rings. In *Proceedings of the 1st International Tourism and Media Conference, Melbourne* (pp. 98–111). Melbourne: Tourism Research Unit, Monash University.

Online sources:

http://www.newyorker.com/arts/critics/books/2014/05/19/140519crbo_books_wood

TITLE OF THE ARTICLE (CENTRED, TNR, SIZE 12, BOLD, ALL CAPITAL LETTERS)

Apstrakt

Abstract in Serbian should be provided at the end of the paper, together with the title of the paper and keywords in Serbian. The Serbian version must correspond to the English abstract and keywords presented at the beginning of the manuscript.

Key words: *note, maximally, five, key, words.*

JEL classification: *(state according to the content and in line with the guidelines) e.g., F16, M24 (see: www.aeaweb.org/jel/jel_class_system.php).*

UPUTSTVO ZA RECENZENTE /
INSTRUCTIONS FOR
REVIEWERS

PEER REVIEW PROCESS

The journal applies a **double-blind peer review** procedure for all submitted manuscripts. Each paper is reviewed by at least **two independent reviewers** who possess relevant expertise in the field of the manuscript.

Reviewers act **independently of each other**, and their identities are **unknown to the authors**, as are the authors' identities to the reviewers. Reviewers are selected solely on the basis of their expertise and relevance to the subject matter.

Suggestions for specific reviewers made by the authors are **not considered**.

The purpose of the peer review process is to assist the editorial board in making an informed decision on the acceptance or rejection of the manuscript, and to contribute to improving its overall quality through constructive feedback.

The Editorial Board reserves the right, when necessary, to seek an additional opinion from a third reviewer or to send the revised paper for a second round of review.

The journal uses the **iThenticate** software to verify the authenticity and detect potential plagiarism in all submitted manuscripts.

**CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд**

3

ДРУШТВЕНИ хоризонти: часопис за друштвене науке/главни и одговорни уредник Драгана Трифуновић

-Вол. 3, бр. 5 (јун 2023) -.- Београд: Факултет Друштвених наука, 2023- . (Београд: Donat Graf).

- 24 cm

Полугодишње. – Друго издање на другом медијуму:
Друштвени хоризонти (Online.) = ISSN 2787-1207

ISSN 2787-0693= Друштвени хоризонти
(Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 38326025

JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

SOCIAL HORIZONS

FACULTY OF SOCIAL SCIENCES

ISSN 2787-0693

eISSN 2787-1207

UDC 3

